

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ НАУКИ КЫРГЫЗСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
КЫРГЫЗСКО-РОССИЙСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ.
Б.Н.ЕЛЬЦИНА**

На правах рукописи

УДК 811.1/.8;81.362(043)

КЕЛЬДИБЕКОВА АЛИНА СУЛТАНБЕКОВНА

**СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ
ИНТЕНЦИОНАЛЬНЫХ ГЛАГОЛОВ
В АНГЛИЙСКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ (к проблеме перевода)**

**530003 Перевод и переводоведение
профиль «Теория и практика перевода»**

диссертация на соискание ученой степени доктора философии PhD

Научные руководители:

**д.ф.н., профессор Найманова Ч.К.
к.ф.н., доц. Бакирова А. А.**

Бишкек-2025

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМБЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРИЛИГИ
Б.Н.ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ**

*Кол жазма укугунда
УДК 811.1/8;81.362(043)*

КЕЛЬДИБЕКОВА АЛИНА СУЛТАНБЕКОВНА

**АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ИНТЕНЦИОНАЛДЫК
ЭТИШТЕРДИ СТРУКТУРАЛЫК-СЕМАНТИКАЛЫК ЖАКТАН
ИЗИЛДӨӨ (котормо проблемасы)**

**530003 Котормо жана котормо таануу
«Котормонун теориясы жана практикасы» профили**

**PhD доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертация**

Илимий жетекчилер:

**ф.и.д., профессор Найманова Ч.К.
ф.и.к., доц. Бакирова А. А.**

Бишкек-2025

КИРИШҮҮ.....	4
1-БАП. ИЛИМИЙ ЖАНА ИЛИМИЙ-ПРАКТИКАЛЫК АДАБИЯТТАРДЫ ОБЗОРДУК-ТЕОРИЯЛЫК ТАЛДОО.....	16
1.1. Герман-кыргыз тил илиминин негизги маселелери жөнүндөгү адабияттар.....	16
1.2. Герман-кыргыз тил илиминдеги этишти салыштырып изилдөө	25
боюнча адабияттарга обзор	25
1.3. Англис жана кыргыз тилдериндеги интенционалдык этиштердин валенттүүлүгү	34
1.4. Англистика тануудагы жана кыргыз тил илиминдеги интенционалдык этиштердин проблемалары	42
I-бап боюнча тыянак.....	50
2- БАП. АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ИНТЕНЦИОНАЛДЫК ЭТИШТЕРДИ СТРУКТУРАЛЫК-СЕМАНТИКАЛЫК ЖАНА САЛЫШТЫРУУ ЖОЛДОРУ АРКЫЛУУ ТАЛДОО	53
2.1. Англис тилиндеги интенционалдык <i>TO BE</i> этишинин түзүлүшү, валенттүүлүгү жана аны колдонуу, анын кыргыз тилиндеги функционалдык эквиваленттери.....	53
2.2. Англис тилиндеги интенционалдык <i>TO DO</i> этишинин түзүлүшү, валенттүүлүгү жана колдонулушу, анын кыргыз тилиндеги функционалдык эквиваленттери	62
2.3. Англис тилиндеги интенционалдык <i>SHALL/WILL/WOULD/SHOULD</i> этиштеринин түзүлүшү, валенттүүлүгү жана колдонулушу, алардын кыргыз тилиндеги функционалдык эквиваленттери.....	68
2.4. Англис тилиндеги <i>CAN, MAY</i> интенционалдык этиштеринин түзүлүшү, валенттүүлүгү жана колдонулушу, алардын кыргыз тилиндеги функционалдык эквиваленттери.....	99
2.5. Англис тилиндеги интенционалдык <i>TO HAVE, MUST, NEED</i> этиштеринин түзүлүшү, валенттүүлүгү жана колдонулушу, алардын кыргыз тилиндеги функционалдык эквиваленттери.....	105
2- бап боюнча тыянак.....	121
3- БАП. ЖЕКЕ ИЗИЛДӨӨНҮН ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ ЖАНА АЛАРДЫ ЛИНГВОМЕТОДИКАЛЫК ЖАНА КОТОРМО АСПЕКТИЛЕРИНДЕ ТАЛКУУЛОО.....	128
3.1. Англис тилиндеги интенционалдык этиштерди кыргыз тилинде окутуунун, түшүндүрүүнүн жана материалдарды өздөштүрүүнүн өзгөчөлүктөрү: лингвометодикалык жана котормо ыкмасы.....	128
3.2. Англис тилиндеги интенционалдык этиштерди кыргыз аудиторияда окутуунун жана котормонун эффективдүү ыкмалары.....	134
КОРУТУНДУ	145
АДАБИЯТТАР.....	150

КИРИШҮҮ

Тил илиминде салыштырма изилдөөлөр XX кылымдын аягы XXI кылымдын башында дүйнөнүн картасында мурдагы СССРдин аймагында бир катар көз карандысыз мамлекеттердин пайда болушунан тартып күч ала баштады. Жаңы суверендүү мамлекеттер эне тилине мамлекеттик статус бериши, баардык коомдук-социалдык жана расмий иш кагаздарын алып баруу мамлекеттик тилдерде жүргүзүлө башташы тилдерди салыштырып кароого чоң түрткү берди. Баардыгы үчүн маанилүү болгон жалпы адам баласынын түшүнүктөрүн, баалуулуктарын улуттук мамлекеттик тилдерге туура которуп жеткирүү үчүн, ошол эгемендүү өлкөлөрдүн улуттук тилдери менен дүйнөлүк тилдерди типтештирүү, салыштыруу муктаждыгы келип чыкты.

Жаңы эгемендүү беш өлкө пайда болгон Борбордук Азияда салыштырма тил илими, негизинен дүйнөлүк индоевропалык англис, немис жана орус тилдери менен бир жагынан, экинчи жагынан урал-алтай, түрк тилдерине кирген кыргыз, казак жана өзбек тилдерин салыштырып изилдөөнүн негизинде жемиштүү жана натыйжалуу өсүп-өнүгүп бара жаткандыгы белгилүү.

Жогоруда айтылып кеткендерге карап, англис жана кыргыз тилдериндеги интенционалдык этиштердин структуралык-семантикалык типтерин изилдөө деген теманын тандалып алынышы биринчиден, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университети жүргүзүп жаткан дүйнөлүк англис, немис, орус жана француз тилдери менен салыштыруу, экинчиден, улуттук мамлекеттик тилди башка тилдер менен типологиялык салыштыруу багытындагы чоң илимий изилдөөлөргө байланышкан. Биздин салыштыруу боюнча изилдөөбүздө интенционалдык этиштерге же ниеттенүү деген мааниси бар этиштерге өзгөчө көңүл бурулду.

“Интенционалдык” жана “интенционалдык этиш” деген жамдаш сөздөрдүн аныктамасын аты уйкаш ушундай эле зат атооч сөздүн маанисин чечмелегенден кийин түшүнүүгө болот:

“Интенция - [фр.intention.нем.intention<лат. intedere-ойлоп чыгарган иш, ойлоп коюу] ниеттенүү, ойлоп коюу. Сүйлөп жаткан адамдын коммуникативдик ниети” [Крысин.Л.П., 1998, 278б.]

Ушул түшүнүктөн улам биз өз ишибизде интенционалдык этиштерге анын эки түрүн киргиздик: биринчиден, жардамчы этиштер деп аталган to be, to have, to do, shall, should, will жана would “ этиштери. Булар көпчүлүк учурларда бир ишти жасоо үчүн зарылдыкты, каалагандыкты түшүндүрө турган модалдык мааниде колдонулат” [Качалова.К.Н, Израилевич.Е.Е. 1995, 189-бет], экинчиден, can,may,must жана need деген модалдык этиштер мүмкүнчүлүктү, зарылчылыкты,керек экендикти жана каалагандыкты туюндурат [Беляева.М.А. 1997, 145-бет].

Изилдөөнүн предмети - англис жана кыргыз тилдеринин тутумундагы интенционалдык этиштер катышкан жайылма жана жай сүйлөм болуп саналат.

Бул жерде биз кыргыз тилинде англис тилинде интенционалдык этиштер үчүн бир жактуу дал келүүлөр байкалбагандыгын дароо белгилеп кетишибиз керек. Англис тилинде талдоого алынып жаткан жардамчы жана модалдык этиштердин интенционалдуулук маанисин кыргыз тилиндеги төмөнкү лексемалардын жана тилдик бирдиктердин маанисинде берүүгө болот:

To be - керек (бир нерсе жасоо); To do – кылыш керек (бир нерсени); To have - керек (бир нерсе жасашты); Shall – кылыш керек (бир нерсени, бирдемени); Should – кылыш керек болчу (бир нерсени, бирдемени); Will – болуш керек (бир нерсе, бирдеме); Would – болгон экен, болуптур (бир нерсе, бирдеме); Can – кыла алат, кыла алышат (бир нерсени, бирдемени); May – кыла алат, кыла алышат (бир нерсени, бирдемени); Must – кылыш керек (бир нерсени, бирдемени); Need – милдеттүү болуу, муктаж болуу (бир нерсени жасаганга).

Англис жана кыргыз тилдериндеги интенционалдык этиштерди өз ара салыштырып изилдөөбүздүн натыйжасында алар дагы интенционалдык

этиштердин коррелятивдик дал келүүлөрүнүн так жана конкреттүү таблицасын жана кыргыз тилиндеги интенционалдык маанидеги тилдик каражаттарды сунуштайбыз.

Изилдөөнүн объектиси - англис тилиндеги ниетти билдирүүчү интенционалдык этиштер жана алардын кыргыз тилиндеги функционалдык эквиваленттери; ошону менен бирге салыштырылып каралып жаткан кыргыз тилинде изилдөөнүн объектиси катары тилдик дагы башка каражаттар, негизинен, интенционалдык функцияны аткарган лексемалар болуп эсептелет.

Эки тилде тең салыштырылып жаткан интенционалдык этиштер негизги этиштин айкашуусунда гана кездешет, ал эми мындай айкаштырып колдонуу өз алдынча жайылган сүйлөмдүн тутумунда гана орун алат. Мисалы, англис тилиндеги модалдык маанидеги интенционал «*would*» этиши тануу сүйлөмүндө жекелик гана көптүк түрдүн бардык жактары менен өтүп кеткен аракетти көрсөтүү жана такыр каалабагандыгын туюнтуу үчүн колдонулат. [Качалова К.Н., Израилевич Е.Е., 1995, 205-б.].

- *He tried to persuade, but I wouldn't listen to him.* – Ал мени ишендиргенге аракет кылып жатты, бирок мен аны уккум келген жок.

Изилдөөнүн актуалдуулугу үч фактор:

1. Генетикалык жактан тектеш болбогон жана морфологиялык жактан ар башка типке кирген англис менен кыргыз тилдерин салыштырма мүнөздө изилдениши. 2. Грамматикалык жагынан аталган эки тилде тең сөз түркүмдөрүнүн негизгилеринин бири болгон этиштердин салыштырмалуу каралышы. 3. Эки тилде тең интенционалдык этиш деген этиштин өтө татаал түрүн салыштырып иликтөө үчүн тандалып алынышы менен шартталган.

Биздин ишибизде эки тилдин тең жогоруда айтылган этиштери тобу, жуп-жубу менен, же өзүнчө караганда өз ара катнашы болот деген божомолдор болгон. Бирок изилдөөнүн башталышында эле мындай өз ара катнаштардын жок экендиги көрүндү.

Дегинкиси, англис тилиндеги интенционалдык *to do* этиши ырастоочу жана буйрук сүйлөмдөрдөгү этиштер аркылуу көрсөтүлгөн кыймыл-аракетти билдирет. Бул учурда *to do* этиши талапка ылайыктуу (*do, does, did*) жаксыз абалда жардамчы **to** сөзү жок эле, маанисинде кошумча өзгөчөлүктөрү бар этиштин алдында колдонулат, мисалы: *Do come and see us, Do be, friends!* Бул *to do* этиши колдонулган сүйлөмдү салыштырылып жаткан кыргыз тилине которуу бир топ кыйынчылыкты туудурат. Мындай сүйлөмдөрдүн кыргыз тилиндеги маанисин интонация, же ошондой эле, чын эле, болгондой эле сыяктуу лексемаларды колдонуу аркылуу билдирсе болот. [English-Kyrgyz Dictionary, 2005, p.160-161].

Изилдөө темасынын өнүгүү даражасы. Иштин жаңылыгы кыргыз тилинде англис тилдериндеги салыштырылып жаткан этиштерге туура келүүчү кыргыз тилинин интенционалдык этиштеринин такталышы, англис тилиндеги интенционалдык этиштерге көп келе турган тилдин башка каражаттарынын, башкача айтканда, жогоруда көрсөтүлгөн интонация, же ар түрдүү күчөтүүчү лексемалардын аныкталышы болуп саналат.

Англис тили генетикалык жактан индоевропалык тилдердин герман тобуна, андан ары батыш герман кичи тобуна, ал эми типологиялык түркүмдүүлүгү боюнча флективдүү тилдердин түрүнө кирет. Себеби анын аныктоочу жолу сүйлөмгө сөз түзүүгө, сөз айкаштырууга, сөздөрдүн айкашына жана грамматикалык флексияларга, аффикстерге, суффикстерге, префикстерге, грамматикалык жактан байланыштыруучу элементтерге жана сөздүн мүчөлөрүнө көз каранды. Бирок, миңдеген жылдар бою англис тилинин тарыхый-диахрондук өнүгүүсү (биринчи жалпы герман жана экинчи германдык үнсүз тыбыштардын жылышы, байыркы англис тилиндеги үндүү тамгалардын кыскарышы, байыркы англис тилиндеги дифтонгдордун монофтонгдошуулары, ортоңку мезгилдеги англис тилиндеги претерито-презенттик этиштердин калыптанышы, үндүү тамгалардын ортоңку мезгилдеги англис тилинин сүйлөмдөрүндөгү улуу жылышы) азыркы кездеги англис тили өзүнүн

морфолого-флективдик касиеттерин жоготуп, тилдин аналитикалык тибине өтүп кетишине алып келди. Профессор Дж.Бурановдун: – “Өзүнүн тарыхый өнүгүү жолунда англис тили чоң өзгөрүүлөргө дуушар болгон. Ал ошол тарыхый өнүгүү жолунда флективдүү типтен аналитикалык типке өтүп кетти дегенге негиз боло алат. Англис жана башка индоевропалык тилдеринин өнүгүү тарыхы, тилдердин генетикалык жалпылыгы морфологиялык типтерге салыштырганда консервативдүү келет, акыркысы көбүрөөк өзгөрөт десек болот”, – деген пикирин толугу менен туура деп эсептейбиз” [Буранов.Дж.1983. –210 бет].

Кыргыз тили урал-алтай тилдеринин тобуна кирет: “Кыргыз тили – кыргыз элинин улуттук тили (кыргыздардын эски аттары: бурут, жапайы таш кыргыздар, кара кыргыздар) алтай тили менен бирге түрк тилдеринин чыгыш гун бутагынын кыргыз-кыпчак тобуна кирет” [Баскаков Н.А. 2010, 210 бет]. Өзүнүн морфологиялык тибин боюнча кыргыз тили агглютинативдик тилдерге кирет. Мында сөздүн уңгусуна улам жаңы сөз жасоочу, сөз өзгөртүүчү жана форма жасоочу аффикстерди (суффикстерди) улай берсе болот. Алардын ар биринин бирден гана сөз жасоочу жана сөз өзгөртүүчү мааниси бар. Агглютинация грамматикалык көрүнүш катары кыргыз тилинде төмөнкүдөй болот: “Сөздүн уңгусунан кийин ага белгилүү бир маанидеги ар кандай мүчөлөрдүн өзгөрүшү: мисалы, китеп+ым=китебим; бала+га; оку+ган+дар; бар+ыш+ты ж.б.” [Орузбаева Б.О. 1972, 12 бет.].

Иште англис жана кыргыз тилдериндеги интенциялык этиштердин теориялык жана практикалык аспектилери камтылгандыктан теманын өнүгүү деңгээли жогору. Адабият таанууда каралчу негизги маселелер немис-кыргыз тил илими жана учурдагы изилдөөлөрдү салыштырып талдоо болуп саналат. Эки тилдеги интенциялык этиштердин салыштырма анализи алардын структурасын, валенттүүлүгүн жана функционалдык эквиваленттерин камтыйт. Практикалык бөлүгү бул этиштерди окутуунун жана которуунун ыкмаларын изилдейт. Ошентип, тема ар кандай ыкмаларды колдонуу менен терең иштелип чыккан: теориялык, методологиялык жана практикалык.

Илимий изилдөөнүн максаты: герман аналитикалык, англис жана түрк агглютинативдик кыргыз тилдериндеги интенционалдык этиштерди салыштырма тил илиминин позициясынан структуралык-семантикалык изилдөө жана анын котормо проблемалары болуп саналат.

Генетикалык тектеш эмес жана грамматикалык жактан түрдүү типтеги тилдерди заманбап салыштыруунун негизинде эки негизги – типологиялык теориялык жана колдонмо практикалык изилдөө милдеттери коюлду. Салыштыруунун типологиялык теориялык аймагы тилдердин ортосундагы окшоштуктары менен айырмачылыктарын таап, тилдер аралык эквиваленттер жана лакундар планында алардын системалык дал келүүлөрү менен дал келбестиктерин аныктайт, окшоштуктары менен айырмачылыктарынын тилдик себептерин талдоого алуу менен, тилдик универсалдар болуучу тилдик категорияларды белгилейт. Салыштыруунун колдонмо практикалык аймагы тилдер ортосундагы лингводидактикалык релеванттуулуктү, тилдер аралык жеке лингвистикалык интерференциянын мүнөзүн аныктайт, эне тилинин шартында чет тилин жана экинчи тилди үйрөнүүдө жаралган кыйынчылыктарды табат, ошону менен бирге тилдер аралык салыштыруу процедураларын эне тилинин шартында чет тилге жана экинчи тилге окутуу ыкмасы катары колдонула [Юсупов У.К., 1987, 6-7-бб.; Дербишева З.К., 2000, 7-8-бб.; Horn К.М., 1966, 16-17-бб.].

Бул милдеттердин ийгиликтүү чечилиши үчүн төмөндөгү маселелер иликтөөгө алынды:

1) Герман-түрк тил жана герман-кыргыз тил илимдеринин негизги проблемалары боюнча илимий жана илимий-практикалык адабияттарга обзордук-теориялык талдоо жүргүзүү; Герман-кыргыз тил илиминде этишти салыштырып изилдөө боюнча илимий жана илимий-практикалык адабияттарга обзордук-теориялык талдоо жасоо менен бирге англис жана кыргыз тил илиминдеги интенционалдык этиштер боюнча адабияттарга өз алдынча обзор берүү;

2) Англис жана кыргыз тилдериндеги интенционалдык этиштердин түзүлүшү менен семантикасын салыштырып талдоого алуунун конкреттүү усулдары менен ыкмаларынын методологиясын жана тандоосун иштеп чыгууда англис тилиндеги интенционалдык этиштер үчүн кыргыз тилиндеги функционалдык эквиваленттерди табуу;

3) Англис тилиндеги интенционалдык *to be, to do, to have, shall, should, will* жана *would* жардамчы этиштеринин түзүлүшүн, валенттүүлүгүн, колдонулушун салыштырып талдоо жана алардын кыргыз тилиндеги функционалдык эквиваленттик тилдик бирдиктерин аныктоо;

4) Англис тилиндеги интенционалдык *can, may, must* жана *need* модалдык этиштеринин түзүлүшүн, валенттүүлүгүн, колдонулушун салыштырып талдоого алуу жана алардын кыргыз тилиндеги функционалдык эквиваленттик тилдик бирдиктерин аныктоо;

5) Лингвометодикалык жана котормо аспектилерин эске алуу менен кыргыз тилиндеги англис тилинин интенционалдык этиштеринин окутуунун методологиясын иштеп чыгуу жана изилдөө, ошондой эле кыргыз аудиториясынын материалды кабыл алуусу жана өздөштүрүүсүнө ар кандай котормо ыкмаларынын таасирин талдоо.

Коюлган маселелердин алтыдан бири гана типологиялык теориялык мүнөзгө ээ экендигин белгилейбиз. Салыштырып изилдөөнү максаттуу багыттоодо таза теориялык жана практикалык милдеттерин бирдей эмес бөлүштүрүү тилдик бирдиктердин бири-биринен айырмаланган басымдуу бөлүгүнө когнитивдик мамиле жасоо проблемалары менен байланышкан.

Азыркы этапта чет тилин лингвистикалык сүрөттөө өз объектиси, милдеттери жана спецификалык усулдары бар өз алдынча илимий дисциплина катары калыптанган. [Тагаев М.Дж., 2004, 18-б.]

Изилдөөнүн натыйжаларынын илимий жаңылыгы төмөнкүлөрдө:

1. Англис тилиндеги интенционалдык этиштердин системасы парадигматикалык аспектте гомогендүү мүнөзгө ээ экендиги, жардамчы жана

модалдык этиштер менен чектелгендиги аныкталды. Буга карама-каршы, кыргыз тилиндеги интенционалдык этиштердин системасы гетерогендүү мүнөзгө ээ экендиги, жардамчы жана модалдык этиштерден тышкары, толук маанилүү лексемаларды жана ар түрдүү синтаксистик конструкцияларды камтыгандыгы белгиленди.

2. Салыштырмалуу гомогендүү англис интенционалдык этиштер системасы менен гетерогендүү кыргыз системасынын ортосундагы олуттуу парадигматикалык айырмачылыктарга карабастан, синтагматикалык планда бул айырмачылыктар жоюлары аныкталды. Байланыштуу кептин минималдык бирдиги (сүйлөм-айтым) контекстинде эки система тең түшүнүктүк-маанилик жакындашууну көрсөтөрү далилденди.

3. Англис интенционалдык этиштери менен алардын кыргыз тилиндеги функционалдык эквиваленттеринин ортосундагы түзүлүш жана валенттүүлүк боюнча статикалык айырмачылыктар динамикалык колдонууда өз маанисин жоготору далилденди. Бул айырмачылыктардын жоюлушу формалдык-валенттик эмес, семантикалык-валенттик түзүлүш менен шартталгандыгы аныкталды.

4. Кыргыз тилиндеги англис тилинин интенционалдык этиштерин окутуунун жаңы методикасы сунушталып, лингвометодологиялык ыкмалар менен котормо стратегияларынын айкалышына негизделген, ал кыргыз тилинин студенттери арасында материалды өздөштүрүүнүн эффективдүүлүгүн жогорулатып, ар түрдүү маданияттар менен тилдердин контекстинде интенционалдык этиштердин так жана адекваттуу которулушун камсыз кылган жаңы методика сунушталды жана сыналды.

Диссертациялык иштин теориялык мааниси изилдөөнүн жоболору менен корутундулары герман-түрк тил илими үчүн этиштик системаларды салыштыруу проблемаларын тактагандыгында, экинчиден, герман-түрк тил илиминин жана герман-кыргыз тил илиминин жеке бөлүмү үчүн толук маанилүү эмес этиштерди салыштыргандыгында, үчүнчүдөн, жалпылоолор менен

тезистерде англис жана кыргыз тилдериндеги интенционалдык этиштик системанын тиешелүү маселелерин чечүүгө салым кошкондугунда турат.

Диссертациянын практикалык маанилүүлүгү. Биринчиден, илимий эмгектеги материалдарды орто мектептердеги жана жогорку окуу жайлардагы кыргыз тилдүү топтор үчүн англис тили боюнча окуу куралдарын даярдоодо пайдаланса болот. Экинчиден, жогорку окуу жайларда англис чет тили менен кыргыз эне тилин салыштыруу боюнча дарстар курсун иштеп чыгууда колдонулушу мүмкүн. Үчүнчүдөн, чет тил факультетинин студенттерине салыштырма тематика боюнча курстук же дипломдук иштерди жазууда теориялык негиз болуп бере алат.

Диссертациянын методологиялык жана теориялык негизи жалпы белгилүү болгон, маанилүү жана бирдиктүү тил илиминин түрдүү тармактарына таандык, белгилүү окумуштуулар тарабынан иштелип чыгып, кенен талдоого алынып жүргөн лингвистикалык теорияларды, жоболорду жана постулаттарды камтыйт. Салыштырма лингвистиканын методологиясын тандоодо В.Н.Ярцева, В.Д.Аракин жана G.Ineichen [Ярцева В.Н., 1981; Аракин В.Д., 1989; Ineichen G., 1979] жана башкалардын эмгектери; герман-түрк салыштырма тил илиминин негизги проблемаларын изилдөөгө алууда Гатиатуллина З.З., Буранов Дж., Исаев М.К. [Гатиатуллина З.З. 1979, Буранов Дж., 1983, Исаев М.К., 2009] жана башкалардын; герман-кыргыз тил илиминин негизги маселелерин изилдөөдө Карпов В.М., Фиш М.Ш., Жолдошбеков А. [Карпов В.М., 1965; Фиш М.Ш., 1967; Жолдошбеков А., 1970], герман-кыргыз салыштырма тил илиминде этиштин релеванттык проблемаларын изилдөөдө Турсуналиев Т., Абдыкаимова О.С., Мамбетова З.К. [Турсуналиев Т., 1967; Абдыкаимова О.С., Мамбетова З.К., 2008] ж.б; англистикадагы интенционалдык этиштердин проблемаларын изилдөөдө Бархударов Л.С., Чейер У., Jespersen О. жана башкалардын [Бархударов Л.С., 1975; Чейер У., 1975; Jespersen О., 1982]; кыргыз тил илиминдеги интенционалдык этиштерди талдоого алууда Кудайбергенов С., Абдувалиев И. эмгектери Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы тарабынан чыгарылган окумуштуулардын жамааттык академиялык

басылмасы [Кудайбергенов С., 1979; Абдувалиев И., 2008; Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1980] ж.б эмгектери; жана ошондой эле Усубалиев Б., Мусаев С.Ж., Маразыков Т., Садыков Т., кыргыз эне тилинин шартында англис тилиндеги интенционалдык этиштерди окутуунун натыйжалуу усулун иштеп чыгарууда Васильев А.И., Лисс А.Н. жана чет тилдерин окутуу боюнча советтик белгилүү усулчулардын жамааттык монографиясы [Васильев А.И., 1974; Лисс А.Н., 1976; Чет тилдерди окутуунун жалпы методикасы, 1991] теориялык жана усулдук негиз катары кызмат кылды.

Лингвистикалык талдоонун методдору катары морфологиялык (англис жана кыргыз тилдериндеги интенционалдык этиштердин грамматикалык түзүлүшүн изилдөөдө), семантикалык (аталган этиштерди окуп үйрөнүүдө), валенттүү (аталган этиштердин айкашуу мүмкүнчүлүктөрүн изилдөөдө), ошондой эле эсептик саноо ыкмасы (интенционалдык этиштердин салыштырылып жаткан тигил же бул тилиндеги ыкмасы катары) иштин максатына ылайык, изилденип жаткан тилдик каражаттардын салыштырма абалына карай колдонулду.

Талдоого алуу үчүн колдонгон тилдик материалдар, тактап айтканда, алардын негизин түзгөн англис тилиндеги он эки интенционалдык этиш менен анын кыргыз тилиндеги функционалдык эквиваленттери англис жана кыргыз авторлорунун көркөм чыгармаларынан тандалып алынды. Негизинен салыштырылып жаткан ар бир тилден интенционалдык этиш катышкан 500дөн сүйлөм алынып, жалпы саны 1000 сүйлөмдү түздү.

Изилдөөдөгү салыштыруунун негизги тили герман аналитикалык англис тили болуп, салыштырма тил катары түрк агглютинативдик кыргыз тили алынды. Негиз катары англис тилинин грамматикалык категориялары алдыга жылдырылып, салыштырылып жаткан кыргыз тилиндеги кубулуштар менен каражаттар англис тилинин терминдик категорияларында каралып, талдоо жүргүзүлдү.

Коргоого сунушталган негизги жоболор:

1. Англис тилиндеги жардамчы жана модалдык этиштерди камтыган интенционалдык этиштердин системасы парадигматика аспектисинде гомогендүү, ал эми кыргыз тилиндеги интенционалдык этиштердин салыштырылып жаткан системасы гетерогендик болуп саналат. Себеби, жардамчы жана модалдык этиштерден сырткары толук маанилүү лексемалар жана синтаксистик түрдүү конструкциялар аркылуу туюндурулган башка тилдик каражаттарды өзүнө камтыйт.

2. Парадигматика аспектисинде бири-биринен айырмаланган англис тилиндеги интенционалдык этиштердин гомогендик системасы менен кыргыз тилиндеги интенционалдык тилдик каражаттардын гетерогендик системасы синтагматикада, сүйлөмдөгү байланыштуу кептин минималдык бөлүгүндө – айтымда бири-биринен болгон айырмачылыгын жоготуп, дээрлик окшошуп калат.

3. Бири-бирине дал келбеген англис тилиндеги интенционалдык этиштердин кыргыз тилиндеги функционалдык дал келүүлөрүнүн түзүлүшү менен валенттүүлүгүнүн статистикалык абалы алардын динамикалык колдонуусунда дал келбөөчүлүктөрдү релевантсыз кылат да, ал формалдык-валенттүүлүк түзүлүш тарабынан эмес, семантикалык-валенттүүлүктүн түзүлүшү тарабынан детерминизацияланат.

4. Лингвометодикалык жана котормо ыкмаларын айкалыштырган комплекстүү ыкманы колдонуу кыргыз тилдүү студенттердин англис тилинин интенционалдуу этиштерин жакшыраак өздөштүрүүсүнө өбөлгө түзөт жана кыргыз тилине которуунун өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен бул этиштердин тексттердеги котормо сапатын жакшыртат.

Автордун жеке салымы. Салыштырмалуу изилденген герман-түрк жана герман-кыргыз проблематикасы боюнча илимий жана илимий-практикалык адабияттар биринчи жолу толугу менен обзордук-теориялык талдоого алынды. Англис жана кыргыз тилдериндеги интенционалдык этиштерди издөөдө, табууда жана материалдарды чогултууда, аларды түздөн-түз типологиялык-салыштырма квалификациялоодо, ошондой эле лингвистикалык-валенттик

талдоого алуу методологиясын дал келген максаттуулукка иштеп чыгууда жана англис тилиндеги интенционалдык этиштер менен алардын кыргыз тилиндеги эквиваленттеринин валенттик байланыштарын структуралык-семантикалык талдоо ишке ашырылган.

Диссертациянын апробацияланышы. Изилдөөнүн жоболору жана илимий жыйынтыктары 2009-2012-жылдары Ж.Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университетинин жаш илимпоздору менен аспиранттарынын илимий-практикалык конференцияларында, 2010-2013-жылдары Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын окумуштууларынын илимий-практикалык конференцияларынын Гуманитардык жана коомдук илимдер секцияларында баяндалган. Илимий эмгектин негизги мазмуну боюнча илимий-методикалык жети макала Кыргызстанда жана Казакстанда басылган илимий эмгектердин жыйнактары менен журналдарда жарыяланган.

Илимий иштин структурасы. Диссертация кириш сөз, үч бап, корутундудан турат.

1-БАП. ИЛИМИЙ ЖАНА ИЛИМИЙ-ПРАКТИКАЛЫК АДАБИЯТТАРДЫ ОБЗОРДУК-ТЕОРИЯЛЫК ТАЛДОО

1.1. Герман-кыргыз тил илиминин негизги маселелери жөнүндөгү адабияттар

Герман-түрк салыштырма тил илиминин негизги проблемалары боюнча географиялык жактан КМШ өлкөлөрүнүн аймагы менен чектелген илимий жана илимий-практикалык адабияттарды обзордук-теориялык талдоого алуу процессинде тилдерди салыштырып изилдөөдөгү конкреттүү багытка тиешелүү эмгектер аз кездешти. Негизинен алар татар, өзбек, казак жана түркмөн окумуштууларынын [Гатиатуллина З.З., 1979; Буранов Дж., 1983; Бакеева Д.Х., 1985; Ахметжанова З.К., 2005; Шаммаева Н.Ш., 2007; Исаев М.К., 2009; Алимжанова Г.М., 2010] эмгектери болуп эсептелет.

Ошондой эле кыргыз тил илиминин негизги маселелерин обзордук-теориялык талдоого алуу үчүн кыргызстандык окумуштуулардын [Усубалиев Б., 1994; Абдувалиев И., Мусаев С.Ж., Маразыков Т., Садыков Т.,] маанилүү эмгектери тандалып алынды.

Герман-кыргыз тил илиминин негизги маселелерин обзордук-теориялык талдоого алуу үчүн кыргызстандык окумуштуулардын [Карпов В.М., 1965; Фиш М.Ш., 1967; Сыдыков Ж.К., 1984; Бекбалаев А.А., 1991; Жолдошбек уулу А., 1996; Кадырова Ш.К., Эргешов С.Э., Сагынбаев К.С., Козуев Д.Н., 1999; Калыгулова С.Ш., 2001; Найманова Ч.К., 2004; Тулеева Ч.С., 2008; Чокубаева А.К., 2007; Мукарапова А.К., 2010; Джумалиева Г.К., 2011; Мамбетова З.К., 2008;] герман англис же немис тилин, ошондой эле түрк кыргыз тилин салыштырмалуу караган маанилүү эмгектери тандалып алынды.

Герман-кыргыз тил илими боюнча алгачкы эмгек Виталий Михайлович Карповдун [1965] англис жана кыргыз тилдеринин жөнөкөй жайылма сүйлөмдөрүн салыштырма планда изилдеген кандидаттык диссертациясы

болуп саналат. Автор салыштырмалуу каралган эки тилдин сүйлөм мүчөлөрүнүн ыраатын системдик мамиледе талдоого алган. Окумуштуу англис тилинин интенционалдык структурасындагы ээни салыштыруу менен «кыргыз тилинде этиш баяндоочтун ролунда келип, ээнин санын жана жагын көрсөтүүчү көптөгөн аффиксттерге ээ болоорун эске алсак, кыргыз тилинде ээнин түшүп калышы көп кездешип, кадимки көрүнүш катары кабыл алынса да» [Карпов В.М., 1965, 7-б.], милдеттүү ал гана эмес формалдык түрдөгү ээни талап кыларлыгын белгилейт.

Англис тилиндеги сөздөрдүн орун алуу тартибин төмөнкү схема: Э-Б-Т (ээ – баяндооч – толуктооч), ал эми кыргыз тилинде Э-Т-Б (ээ – толуктооч – баяндооч) боюнча көрсөтүүгө болот. Баш мүчөлөрдүн сүйлөм ичинде орун алуу тартибинин эркин жайгашышын карасак кыргыз тилиндеги ээ мүчөсүнүн жайгашуу орду англис тилиндеги ээ мүчөсүнө караганда эркин экендиги, ал эми баяндооч, тескерисинче, сүйлөм аягынан туруктуу орун алгандыгын көрсөтүп турат. Кыргыз тилиндеги сүйлөмдө ээге басым канчалык көп түшсө, ал баяндоочко ошончолук жакын орун алат. [Карпов В.М., 1965, 19-б.]

Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүн салыштыруу англис тилинин синтаксисинин кыргыз тилинде болбогон синтаксистик конструкцияларга ээ экендигин көрсөтөт. Кыргыз тилинин синтаксистик системасында болбогон сүйлөмдүн татаал айкындооч мүчөлөрү (татаал толуктооч, татаал бышыктооч, татаал аныктооч) англис тилинде бар экендигин көрүүгө болот. Анда сүйлөмдүн айкындооч татаал мүчөлөрү кыргыз тилине багыныңкы сүйлөм катары которулат.

Чойбеков Р.Ч. немис тилиндеги жаксыз сүйлөмдөргө кыргыз тилиндеги дал келүүлөрүн аныктаган. Ал жаксыз сүйлөмдөр эки тилде тең бар экендигин белгилейт. Аларга *Es geht mir gut*; Кечээ эле ал сөз айтылган деген сыяктуу сүйлөмдөр кирет. Автор эки тилдеги мындай сүйлөмдөрдү алардын баяндоочунун тутумуна карай классификациялап үч түргө: – 1) баяндоочу эркин сөз айкашынан турган жаксыз сүйлөмдөргө, 2) баяндоочу фразеологиялык

туруктуу айкаштардан турган жаксыз сүйлөмдөргө, 3) туруктуу фразеологиялык сөз айкаштары менен туюнтулган жаксыз сүйлөмдөргө (жаксыз сүйлөм фразеологиялык туруктуу айкаштан гана турат) бөлөт.

Бирок, тилдик кубулуштардын ассиметриясында немис тилиндеги жана кыргыз тилиндеги жаксыз сүйлөмдөрү дал келиши менен бирге, тура келбей калган учурлар да кездешет. Мисалы, немис тилиндеги *Es war warm* жаксыз сүйлөмү кыргыз тилинде «*жылуу эле болчу*» деген формадагы жаксыз сүйлөм аркылуу берилет. Ал эми *Es friert mich* жаксыз сүйлөмү кыргыз тилинде «*Мен үшүн турам*» деген толук сүйлөм аркылуу берилет. Ошону менен бирге автор немис жана кыргыз тилдериндеги жаксыз сүйлөмдөрдү салыштырып изилдөөдө кездешкен объективдүү кыйынчылыктарды да белгилейт. Ал, «Албетте, жаксыз сүйлөмдөр канчалык өнүккөнү менен, тилдерди салыштырууда алардын толук аналогиясын аныктоо кыйынчылык туудурат. Андыктан, изилдөө кайсы планда жүргүзүлбөсүн, тилдин аларды бириктирүүчү же ажыратуучу грамматикалык түзүлүшүнө сөзсүз түрдө кайрылууга туура келет. Грамматикалык түзүлүшүн аныктоонун негизинде гана аталган маселени илимий так чагылдырууга болот» [Чойбеков Р.Ч., 1980, 22-б.] – деп белгилейт.

Сыдыков Ж.К. англис жана кыргыз тилдеринин фонетика-фонологиялык системасын сегменттик тыбыштык (үндүүлөр, үнсүздөр) жана суперсегменттик каражаттарын (муун, басым, интонация) салыштырмалуу изилдеген.

Ал материалдык-тыбыштык жактан салыштыруу тилдин жеке-фонетикалык релеванттуулугүнө гана эмес, фонемалык-фонологиялык пландын релеванттуулугүнө да таянышы керек деген теориялык методологиялык тыянакка келген. Тилдердин, өзгөчө герман англис тили менен түрк кыргыз тилинин тыбыштык системасын салыштыруу үчүн ажыратуучу жана фонематикалык релеванттуулуктү тартуу, ал эми салыштырма бирдик катары эки тилдин фонемасынын дистинктивдик белгилерин колдонуу зарылдыгын көрсөтүү менен, жогоруда белгиленген англис жана кыргыз тилдеринин үндүү фонемаларынын артикуляциялык жана акустикалык окшоштуктары, дүйнө

тилдерине мүнөздүү артикуляциялык каражаттардын (базанын) бирдейлигине негизделсе, салыштыруудагы айырмачылыктар негизинен ушул тилдердин кылымдан-кылымга өнүгүү процессинде (эволюциясында) ар бирине гана мүнөздүү болгон тилдик традициянын негизинде, калыптанган фонетикалык системаларынын жана анын фонемаларынын функционалдык айырмачылык белгилеринин өзгөчөлүктөрү менен түшүндүрүлмөкчү» - деп көрсөткөн [Сыдыков Ж.К., 1984, 51-б.].

Англис жана кыргыз тилдеринин үндүү тыбыштарынын сегменттик бирдиктерин салыштыруу менен, окумуштуу алардын системасы сан жагынан гана эмес, сапаты жагынан да айырмаланаарын, англис тилиндеги үндүүлөр системасы 20 фонемадан туруп, анын 12си монофтонгдор, 8и дифтонгдор болсо, кыргыз тилиндеги үндүүлөр системасы 14 фонемадан туруп, 8и кыска жана 6сы созулмага ээ экендигин белгилеген.

Англис жана кыргыз тилдериндеги үнсүз тыбыштар системасы да сапаттык жана сандык жагынан айырмаланат. Англис тилинде 2 аффрикаттан турган 24 үнсүз, кыргыз тилинде орус тилинен өздөштүрүлгөн үч тыбышты (ф, ц, ж) камтыган 25 үнсүз тыбыш бар.

Илимпоз суперсегменттик бирдиктерди салыштыруу менен эки тилде тең интонациялык конструкциялар (ИК) айырмаланып тургандыгын, кыргыз тилиндеги методикада сүйлөмдүн акырына түшүүчү интонация басымдуулук кылаарын, себеби, этиш-баяндооч сүйлөм-айтымдын синтаксистик түзүлүшүнүн аягында орун алаарын аныктаган.

Бекбалаев А.А. немис жана кыргыз тилдеринин синтаксистик аталышынын тарыхы менен теориясын изилдөөгө алган. Сүйлөм аркылуу туюнтулган синтаксистик атоону тилден сырткаркы чындыктын кыска бөлүгүн белгилөө процесси жана жыйынтыгы катары түшүнүү менен, автор мындай атама сүйлөмдүн түзүлүшүндө тектеш эмес жана түрдүү типтеги тилдерде айырмаланып турган үч категориялык-парадигматикалык даражанын кыймылы көрүнөөрүн белгилеген. Биринчи категориялык-парадигматикалык даражада

грамматикалык жалпы категориялар аракетте болот (мисалы, сөз түркүмдөрүнүн категориясы). Немис тилиндеги зат атооч грамматикалык род, сан, жөндөмө, аныкталган жана аныкталбаган категорияларына ээ, ал эми кыргыз тилиндеги зат атоочко сан менен жөндөмө таандык жана баяндоочтук категория мүнөздүү.

Автор – «немис жана кыргыз тилдериндеги категориялык системалар ортосундагы мындай дал келбестиктерди биринчи даражадагы дал келбестиктер катары белгилөөгө болот, аны менен бирге эки тилдеги тең экинчи даражадагы дал келбестиктер деп атоого мүмкүн болгон категориялар ортосунда да дал келбестиктер бар экендиги байкалат» - деген жыйынтыкка келген [Бекбалаев А.А., 1991, 111-б.].

Мисалы, немис жана кыргыз тилдериндеги зат атоочтор семантикалары бири-бирине дал келбеген грамматикалык жөндөмө катары сан категорияларынын семантикасына ээ. Немис тилинде 4 жөндөмө (номинатив, генетив, датив жана аккумулятив) болсо, кыргыз тилинде 6 (атооч, илик, барыш, табыш, жатыш, чыгыш) жөндөмөсү бар. Кыргыз тилиндеги жөндөмөнүн жарымынын (барыш, жатыш, чыгыш) семантикасы мейкиндикти туюндуруп турат, андыктан аларды орун-грамматикалык жөндөмөлөр деп да аташат.

Эки тилдеги жөндөмөлөр системасынын «экинчи даражадагы дал келбестиктерди» түзгөн категориялык-парадигматикалык мындай дал келбестиктери үчүнчү даражанын да дал келбестигин шарттап турат. Мисалы, кыргыз тилиндеги барыш жөндөмөсү (башка терминологияларда багыттоочу-барыш) кыймылдын багытын конкреттүү жана бир жактуу туюндурат (атка жете албады), ал эми немис тилинде болсо мындай конкреттүү багытты туюндуруу үчүн барыш жөндөмөсү мейкиндик байламталарды талап кылат (Er konnte zum pferd nicht gelangen), себеби ансыз бул маанини туюндура албайт.

Демек, автор туура көрсөткөндөй «немис жана кыргыз тилдериндеги синтаксистик атоону салыштырып окууда генетикалык жактан тектеш эмес жана түрдүү системадагы тилдер тарабынан берилген структуралык-семантикалык кубулуштардын ортосундагы дал келбестиктердин жогоруда

каралган үч даражасын эске алуу зарыл: биринчи даражадагы дал келбестик эки тилдеги категориялык системанын бардыгын толугу менен камтыйт, экинчи даражанын дал келбестиги – өзүнчө алынган бир категорияны, ал эми үчүнчү даражадагы дал келбестик – өзүнчө алынган бир категориянын ичиндеги айрым элементтерди камтыйт» [Бекбалаев А.А., 1991, 113-б.]

Дагы бир белгилүү кыргыз лингвисти Б. Усубалиев өзүнүн эмгегинде белгилеп кеткен: “ Тил коммуникативдик функция менен эстетикалык функцияны да аткарат, эстетикалык функция-бул коммуникативдик функциянын өзгөчө бир татаалданышы, түрүн өзгөртүшү болот. Кыргыз тил илиминде биринчи жолу тил менен көркөм чыгарманын жаралуу механизми тыгыз байланышта териштирилгендигинде, көркөм чыгарманын тилине лингвостилистикалык илик да алгачкы ирет жүргүзүлгөндүгүндө. Буга байланыштуу көркөм чыгарманын жаралып баскычтары, мунун ар бирине карата тилдин карым катышы, тилдин көркөм чыгармадагы чыныгы орду, мааниси талдоого алынуу менен, көптөн бери талаш туудуруп келаткан бул проблеманы терең ачып берүүнүн өзүнө бир илимий ыгы жаралып, көркөм кептин негизги өзгөчүлүк касиети тилдин эстетикалык функциясы өндүү маселелер чечилишке ээ болуп отурат. Тил көркөм чыгармада жеткирүүчү гана эмес, калыптандыруучу, жаратуучу, да курал-каражат экендигин ачып берүү; тил чеберчилиги менен дүйнөнү көрө билүү, кабылдоо өзгөчөлөгүнүн ортосундагы карым-катнашты ачып көрсөтүү. [Усубалиев Б., 1994. 3-б.]

Козуев Д.Н. англис жана кыргыз тилдериндеги ээнин структурасын типологиялык ракурста изилдеген, ошентсе да ал өз изилдөөсүндө валенттүүлүктүн теориясынын маалыматтарына таянууну негиз кылган. С.Д.Канцнельсондон кийин эле, ээ субстанционалдык маани, ал эми баяндооч белги, мүнөздүү бөтөнчөлүк же мамиле катары аныкталган; ушуну менен «сүйлөмдүн кайсы мүчөсү «башкы» - ээби же баяндоочпу» деген маселенин келип чыгышынын өзү олуттуу эместиги» белгиленет. [Козуев Д.Н., 1999, 6-б.]

Окумуштуу мындай жалпылоого келет, типологиялык көз караштан алып караганда ээ эки тилде тең негизинен бирдиктүү лингвистикалык пайда болууну

жана валенттүүлүктүн көз карашынан алганда ал бир элементтүүлүк менен бирге эле көп элементтүү валенттүүлүккө ээ [Козуев Д.Н., 1999, 10-б.].

Найманова Ч.К. англис жана кыргыз тилдериндеги валенттүүлүк жана айкашуучулук кубулушун изилдеген. Валенттүүлүк окумуштуу тарабынан тилдик бирдиктин милдеттүү же факультативдик тартипте өзүнүн тегерегине (өзүнөн мурда же өзүнөн кийин) тилдин башка бирдиктери аркылуу синтаксистик эркин позицияларды толтуруу жөндөмү катары түшүндүрүлөт [Найманова Ч.К., 2004, 31-б.]. Автор валенттүүлүктү эки – сөз айкашынын жана сүйлөмдүн деңгээлдеринен алып караган. Сөз айкашынын деңгээлинен жеке парадигматикалык валенттүүлүк, тактап айтканда, анын потенциалдык-статикалык системалаштыруусу (deep quite – ээн талаада) ишке ашырылат; ал эми сүйлөмдүн деңгээлинде валенттүүлүктүн айкашуу мүмкүнчүлүгү, тактап айтканда, анын синтагматикасы (Boo did and pretty funny imitation of them: Бул анын эмгегине татыктуу сыйлык) көрүнөт.

Найманова Ч.К. өз изилдөөсүндө «Дистрибутивдик жана валенттүүлүк усулдарын, ошондой эле субституция жана элиминировкалоо, компоненттик талдоо усулдарын колдонуу менен сыпаттап салыштырма усулду пайдалануу сөздөрдүн семантикалык-синтаксистик айкашуусунун мыйзам ченемдүүлүгүн ачууга жана алардын маанисинин контексте ишке ашуу жолдорун аныктоого мүмкүндүк берип, тигил же бул конкреттүү сөздү курчап турган элементтер кайсы даражада алардын маанилеринин ишке ашышына таасир этээрин көрсөтүү мүмкүндүгүн берди» - деген жыйынтыкка келген [Найманова Ч.К. 2004, 167-б.].

Тулеева Ч.С. немис жана кыргыз тилдеринин фонетикалык системасын салыштырмалуу талдоого алган. Лингвист Сыдыков Ж.К. сыяктуу эле, ал дагы тилдин тыбыштык жагынын фонетикалык жана фонологиялык аспектилерин караган. Үнсүз тыбыштар системасын салыштыруу менен эки тилде тең 24төн, үнсүз тыбыш бар экендигин көрсөтүп, автор консонантизм системасында айырмачылыкка караганда окшоштуктар көп экендигин белгилейт.

Ортолоштурган интонациялык схемаларды салыштыруу менен автор алардын төмөндөгүдөй алты тиби бар экендигин ажыратып көрсөтөт:

1. Жөнөкөй жай сүйлөмдүн ОИСи. 2. Татаал жай сүйлөмдүн ОИСи. 3. Сурама сөз менен сурама сүйлөмдүн ОИСи. 4. Сурама сөз жок болгон сурама сүйлөмдүн ОИСи. 5. Таза илептүүнүн ОИСи. 6. «Таза эмес» илептүүнүн ОИСи. ОИСтердеги айырмачылык интонациянын мүнөзүнө жараша келип чыгып, кыргыз тилиндеги сүйлөмдө айтымдын аягына түшүүчү интонация үстөмдүк кылат [Тулеева Ч.С., 2008, 243-б.].

Автор, немис жана кыргыз тилдеринин тыбыштык системаларын практика жүзүндө ишке ашыруудагы бири-биринен болгон негизги онтологиялык өзгөчөлүктөрүн төмөндөгүдөй түшүндүрөт: «Немис тилиндеги фонемалардын дистинктивдик функциясы кыргыз тилинен айырмаланып, артикуляциялоонун күчтүү энергетикалык базасында ишке ашырылат. Салыштырылып жаткан эки тилдеги үндүүлөр менен үнсүз фонемалардын делимитативдик-чектөөчү функциясы кеп агымында бири-биринен фонологиялык майда нюанстар боюнча тыбыштарды чектөөнүн тереңдетилген-онтологиялык бирдиктүү стратегиясынан келип чыгат» [Тулеева Ч.С., 2008, 243-б.].

Джумалиева Г.К. англис жана кыргыз тилдериндеги интеррогативдүүлүктүн (сурама) функционалдык-семантикалык талаасын изилдөөгө алган. Ал функционалдык-семантикалык талаа катары түрдүү деңгээлдеги айрым грамматикалык-семантикалык категорияны мотивдештирүү үчүн ишке ашырылган тилдик каражаттар системасын карайт. Суроонун грамматикалык-семантикалык категориясы, тактап айтканда, жаңы маалыматты табууга болгон максаттуу багыты интеррогативдүүлүктүн ФСОсунун негизинде жатат.

Автор интеррогативдүүлүктүн эки тарабын: лингвистикалык өздүк жана англис-кыргыз тилдеринин лингвистикалык котормосун салыштырмалуу карайт. Интеррогативдүүлүктүн тилдик түрдүү каражаттарын лингвистикалык өздүк салыштыруу англис жана кыргыз интеррогативдик сүйлөмүнүн контрактивдик

аспектисин, алардын тема-ремалык артикуляцияланышын жана модалдык туюндурулган маанисин окуп үйрөнүүнү сунуштайт.

Англис жана кыргыз интеррогативдик сүйлөмүнүн котормо аспектисин салыштырууда кубулуштун маанилик жагына көңүл бурулат. Мында фреймдерди сүйлөмдүн интеррогативдик компоненттерин берүүчү маңыздын өзөгү катары тартуу зарыл. Аны менен бирге ал фреймдер эки тилде тең туруктуу да, факультативдүү да мүнөзгө ээ болот.

Изилдөөчү «англис жана кыргыз тилдериндеги суроолуу сүйлөмдөр системасынын окшоштугу кубулуштун тилдик эмес жагына кайрылган психолингвистикалык, лингвопрагматикалык жана түшүнүк-маанилик деңгээлдерден көрүнөт. Мындай системалардын айырмачылыктары айтуучунун семантикалык пресуппозициясында айырмадан жана талдоого алынып жаткан эки тилдин тең синтаксистик-морфологиялык курулушундагы айырмачылык менен шартталган тилдик деңгээлде гана айкындалат»-деп белгилеген [Джумалиева Г.К. 2011, 161-б.].

1.2. Герман-кыргыз тил илиминдеги этишти салыштырып изилдөө боюнча адабияттарга обзор

Герман-кыргыз тил илиминде этиштерди салыштырып изилдөө багытында адабияттарга обзордук талдоо жүргүзүп көрсөк, негизинен «этиштин» морфологиялык бөлүгү изилдөөнүн атайын предмети катары тил илими тармагында кандидаттык диссертацияларда гана каралгандыгын көрүүгө болот. Хронологиялык алкактарына жараша диссертациялар төмөндөгүдөй эки чоң топко бөлүнүп каралды:

1. Биринчи топко Т.Турсуналиевдин 1967-жылы Москва шаарында корголгон кандидаттык иши кирет. Усулдук багыттагы диссертацияда англис жана кыргыз тилдериндеги этиштердин чактык формаларын салыштырып изилдөө проблемалары жана кыргыз тилдүү аудиторияда англис тилиндеги чактык этиштерди натыйжалуу окутуу маселелери каралган. Англис тилинде этиштин кыймыл-аракетинин аткарылыш мезгилин туюндурган чактарынын өзгөчө системасы бар экендигин жана алардын логикалык мезгилдер – учур, келер, өткөн чактар менен өз алдынча дал келерлиги белгиленген. Англис тилиндеги этиштик чактар төрт топко бөлүнөт. Турсуналиев Т. «англис менен кыргыз тилдеринин этиштик чактык формаларын салыштырып кароодо эки тенденцияны бөлүп көрсөтөт. Биринчиси, этиштик чактык айрым формалардын мааниси эки тилде тең бири-бирине жакын турат. Бул бардык пландагы этиштик чактардан: негизинен кайталанма аракеттерди туюндуруучу өткөн чак, учур чак, келер чактан байкалат. Экинчиси, «англис тилинин айрым чак формалары окуучулардын эне тилинде дал келген формага ээ эмес, ал эми маанилери башка жолдор аркылуу берилет» (Бул Present Perfect, Past Continuous чактык формаларга тиешелүү)» [Турсуналиев Т., 1967, 7-б.].

2. Экинчи топко герман-кыргыз салыштырма тил илиминдеги 2006-жылдан азыркы учурга чейинки жакталган изилдөөлөр кирет.

Аталган мезгил аралыгындагы герман (немис жана англис) тилдеринин материалдарында түзүлгөн салыштырма изилдөөлөрдү үч топко бөлүштүрүүгө болот.

1) Бул топко герман жана кыргыз тилдериндеги этиштер жана этиштик баяндоочтун синтаксисттик функциясы талдоого алган эки эмгек кирет болот. Койбагарова Г.Т. өз ишинде немис жана кыргыз тилдеринде баяндоочтун милдетин түрдүү сөз түркүмдөрү аткара алаарын, бирок, баяндоочтун сөз түркүмдөрү деңгээлиндеги негизги корреляты – этиш болуп саналарын белгилейт. Этиш сүйлөмдүн тутумунда, предикативдүүлүк жана этиштин ээ мүчөсү жагынан туура келгенде жана сүйлөмдүн толук маанисинин белгиленген чындык менен дал келген учурунда баяндоочтук касиетке ээ болуп кетет.

Автор тура белгилегендей «немис жана кыргыз тилдериндеги баяндоочтор семантикалык касиеттеринде жана түзүлүшүндө бири-бирине окшоштуктарга ээ болгону менен, спецификалык өзгөчөлүктөргө ээ, себеби немис жана кыргыз тилдериндеги субъекти менен предикаттын туюнтулушу жеке өзгөчөлүгүнө ээ болгондо баяндоочтордун касиети формалдуу мүнөздө болот. Немис жана кыргыз тилдеринде түрдүү сөз түркүмдөрү баяндоочтук милдет аткаарарлыгын салыштыруу көрсөттү» [Койбагарова Г.Т. 2006, 22-б.]. Эки тилде тең баяндоочтун синтаксистик позициясынын негизги толтуруучусу этиш болот.

Герман тилинде флексивдик этиштердин сөз түркүмдүк морфологиялык категориясы жөнөкөй жана татаал этиштик баяндоочтун (атоочтук тутумдаш баяндооч менен корреляцияланбайт) синтаксистик абалынан корреляциялана турган болсо, аналитикалык герман англис тилинде этиш ошону менен бирге атоочтук тутумдаш баяндооч менен да корреляцияланат. Мисалы, англис тилиндеги атоочтук тутумдаш баяндоочтуу сүйлөмдүн курамында байланыштыргыч элемент катары төрт топко бөлүнүүчү толук маанилүү жана толук маанилүү эмес этиштер болушу мүмкүн.

Изилдөөчү Сагыналиева Г.Т. «семантикасына жараша англис тилиндеги байланыштыргыч этиштерди төрткө: бытьё (be-болуу, feel-сезүү ж.б.), калыптануу (become-болуп калуу, prove-көрсөтүү ж.б.), белгинин болушу жана

сакталышы (remain-калып калуу, hold-кармоо ж.б.), белгинин абстрактуу жашашы маанилериндеги байланыштыргыч этиштерге ажыратат (look-көрүнүү, appear-келип калуу ж.б.) [Сагыналиева Г.Т., 2009, 11-б.].

Англис жана кыргыз тилдериндеги тутумдаш атоочтук баяндоочторду салыштырып изилдөөнүн негизинде кыргыз тилиндеги тутумдаш атоочтук баяндоочтун структурасында параллелизм бар экендиги байкалды, тактап айтканда, анын курамында окшош толук маанилүү жана толук маанилүү эмес байланыштыргыч этиштер: – болчу, сезүү, калуу, көрүнүү, керек ж.б. колдонулат. Тактап айтканда, этиштер катышкан тутумдаш атоочтук баяндоочтун ишке ашырылышында агглютинативдик кыргыз тили флективдик герман немец тилине караганда аналитикалык герман англис тили менен көбүрөөк окшоштуктарга ээ.

2) Бул топко герман (англис жана немис) жана түрк кыргыз тилдеринин грамматикалык структурасы менен семантикасын салыштырмалуу караган 5 эмгек киргизилди [Атакеева А.А., 2007; Чокубаева А.К., 2007; Шекеева Ч.А., 2009; Жумабекова Н.М., 2010; Мукарапова А.К., 2010].

«Сүйүү» фрейминин лексика-семантикалык тобунун парадигматикасы менен синтагматикасын англис, немис жана кыргыз тилдериндеги салыштырма материалдардын негизинде талдоого алуу менен А.А.Атакеева лексеманын англис (220 сөз айкашы) жана кыргыз тилдеринде (218 сөз айкашы) сапаттык жана сандык жактан колдонулушундагы окшоштуктар аныкталган жана немис тилинде алардын эки эсе көп колдонуларын (423 сөз айкашы) көрсөткөн.

Автор белгилегендей, «англис, немис, кыргыз ЛСЭши сезимди туюндуруучу «сүйүү» сөзүнүн лексикалык маанисинин системасы салыштырылган. Анын негизинде сөз айкашынын «**to love**» этиши менен келген 90 учуру, «**to like**» этиши менен келген 130 учуру, «**lieben**» этиши менен келген 112 учуру, «**gefallen**» этиши менен келген 311 учуру, «**сүйүү**» этиши менен келген 89 учуру, «**жакшы көрүү**» этиши менен келген 129 учуру катталган» [Атакеева А.А. 2007, 18-б.].

А.К.Чокубаева англис, орус жана кыргыз тилдериндеги кыймыл этиштердин лексика-семантикалык талдоосун ишке ашырган. Англис тилинде базалык **to go** жана **to come** этиштеринин айланасында топтолгон структуралык-семантикалык эки классты түзгөн кыймыл этиштердин эки багыттагы квалификациясы аныкталган. Орус тилинде кыймыл этиштердин структуралык-семантикалык классификациясы «бир багыттуу жана түрдүү багыттуу» белгиси боюнча лексикалык-грамматикалык карама-каршылыгы бар этиштик алты жупту камтыйт: *идти-ходить, ехать-ездить, бежать-бегать, лететь-летать, плыть-плавать, ползти-ползать*. Кыргыз тилинде гана «кыймыл» концепти толук категорияга ээ – 20дан ашуун этиштик уңгу мейкиндиктеги кыймылдын түрдүү аспектилерин чагылдырат: бар, кел, тур, жат, жыл, чык, бас, кир, сүз, көч, кет, куу, кара, ж.б.

Автор, «англис, орус, кыргыз тилдериндеги кыймыл этиштерди талдоого алуунун негизинде кыймыл категориясы тилде багытка карата мамиле аркылуу сунушталгандыгы жана динамикалык структураны топтоо үчүн негизди түзөрлүгү аныкталды. Этиштик семантиканын өзгөчөлүгү анын семантикалык структурасынын татаалдыгында, көп компоненттүүлүгүндө, иерархиясынын бийик даражасында туюнтулат» – деген жыйынтык чыгарган [Чокубаева А.К., 2007, 15-16-бб.].

Ч.А.Шекеева англис тилиндеги лингвосемантикалык катыштан татаал жана (фраза жасоочу, байланыштыргыч жана өз алдынча этиштин милдетин аткарат) көп маанилүү **to get** этишин изилдөөгө алып, анын кыргыз тилиндеги бардык варианттарын талдаган. Салыштырып талдоонун негизинде фраза жасоочу **to get** этиши менен келген англис тилиндеги 15 фразеологиялык түрмөк кыргыз тилинде ар бири жеке парадигматикалык фразема менен гана эмес, синтагматикасы менен да шартталган өз алдынча спецификалык эквиваленттерге ээ экендиги аныкталды: **to get to** – алып кетүү, **to get over** – токтоп калуу, **to get up** – көтөрүлүү ж.б. **To get** байланыштыргыч этиш катары кыргыз тилинде кызматчы «бол» (болчу, болот) этиши менен, ал эми өз алдынча

толук маанилүү этиш катары үндүүлөр аркылуу же кыргыз тилинде кыймыл атооч формасында – «окуу», «табуу», «жетүү» – деп берилет.

Автор аныктагандай «полисемиялык **to get** этиши жана анын кыргыз тилиндеги эквиваленттери зат атооч менен денотативдик да, коннотативдик да статуста кенен айкаша алат. Деннотативдик маанидеги айкашуусу конкреттүү зат атоочторго, ал эми коннотативдик айкашуу абстракттуу зат атоочторго жайылтылган». [Шекеева Ч.А. 2009, 19-б.]

Жумабекова Н.М. англис жана кыргыз тилдериндеги зоонимдик этиштик фразеологизмдердин тутумундагы этиштерди салыштырмалуу изилдеген. Автор эки тилде тең мындай фразеологизмдердин курамында лексика-семантикалык бардык топторго тиешелүү болгон этиштердин катышышы мүмкүн экендигин аныктайт. Аларды салыштырылып жаткан эки тилде тең бир касиет жалпылап турат – алардын өтмөлүк грамматикалык категориясы: **to be (old) dog at smth; ат тезегин кургатпоо**. Этиштин объектилик өтмөлүгүнүн диапозону канчалык кеңири болсо (тактап айтканда, аталган этиштерди канчалык көп аймакка топтосок), анын семантикасы эки тилде ошончолук кенен болот.

Автор көрсөткөндөй, «семантикасы кенен, тактап айтканда, бир нече мааниге ээ болгон этиштер өтө көп ФАга ээ болот. Аларга **to be – «болуу» (быть), to take «алуу» (брать)** жана башка этиштери кирет. Кыргыз тилинде тарт - «тащить», жүр - «идти», тур - «встать» (ар бири 19,10,11 мааниге ээ) этиштери саналат. [Жумабекова Н.М., 2010, 16-б.]

Мукарапова А.К. англис жана кыргыз тилдериндеги мультипликативдик этиштерди салыштырууну ишке ашырган. Мультипликативдик этиштер - кайталануу жана корутунду жыйынтык белгилери катышып, мүчөлөнбөгөн көп жолку аракеттердин маанисин туюндуруучу тилдик бирдик: *bark, murmur, tap, sniff, twinkle*: - *дүкүлдөө, төрмөө, өпкүлөө, солкулдоо, жылтылдоо ж.б.*

Салыштырып талдоонун негизинде кыймыл-аракеттин мультипликативдик этишин туюндуруу үчүн эки тилде тең аспектуалдык маанидеги каражаттар колдонулары, ошентсе да алардын туюнтулушунун грамматикалык формалары ар башка экендиги көрүндү.

«Англис тилинде кыймыл-аракеттин этиштик эркин айкаш жана аспектуалдык өзгөчө конструкция түрүндө келген аналитикалык ыкмасы бар. Кыргыз тилинде мультипликативдүүлүктүн мааниси аналитикалык (чакчылдын жардамчы этиш менен келген айкашы аркылуу), морфологиялык (аффиксттердин жардамы менен), аралаш (маани берүүчү этиштин негизине жана жардамчы этишке уланган аффиксттин жардамы менен) жолдор менен туюндурулат. [Мукарапова А.К., 2010, 19-б.]

3. Бул топко герман-кыргыз тилиндеги изилдөөнүн негизги мааниси тигил же бул грамматикалык категорияларды өзгөртүүдө трансформацияланган этиштик топтордун жеке грамматикалык тарабына бурулган салыштырма эмгектер киргизилди. Алсак, Б.Б.Нарматова эки тилдеги этиштин жеке формасы эле эмес, кандайдыр бир деңгээлде мааниси да өзгөрүүгө дуушар болгон аркылуу мамиленин грамматикалык формасын салыштырмалуу изилдеген.

Англис тилинде аркылуу мамилени туюнтууга, негизинен, Present Indefinite Passive, Present Continuous Passive жана Present Perfect Passive лексемалары колдонулса, кыргыз тилинде аркылуу мамиленин татаалдашкан формасы этиштин бардык чактарында ишке ашырылат. Мисалы: *She had been starved for excitement, and his tales of Broadway night life, of fast cars and Hollywood and TV stars, enthralled the uoung French deauty (W.Allen p 15).*

Кыргыз тили боюнча алгачкы илимий-теориялык эмгектер негизинен К.Тыныстанов тарабынан жазылган [Ибрагимов С., 18-б.].

Автор, «талдоонун жыйынтыгын топтоо менен биз англис тилиндеги Past Indefinite passive, Past Continuous Passive жана Past Perfect Passive этиштери кыргыз тилине айкын өткөн чак, жалпы өткөн чак, капыскы өткөн чак, адат өткөн чак болуп которулат деген ойго келебиз», – деп жазат [Нарматова Б.Б. 2007, 12-б.].

Мамбетова З.К. немис жана кыргыз тилдериндеги этиштердин флегматикалык чактык формаларын типологиялык жактан салыштырып карайт. Автордун: «немис жана кыргыз тилдериндеги этиштердин чак формасы чактын этиштик-грамматикалык категориясынын жогорку эксплициттик жана төмөнкү

имплициттик көрүнүүдө да, туюндурууда да анчалык айырмачылыктарга деле ээ болбойт, себеби эки аспектиде тең алар салыштырылып жаткан эки тилде тең өткөн чак, учур чак жана келер чак деген үчилтик аркылуу туюнтулган ошол эле реалдуу-онтологиялык тилден сырткаркы негизге ээ», – деген жыйынтыгы колдоого татыктуу» [Мамбетова З.К., 2008, 4-б.].

Курганова Н.В. англис жана кыргыз тилдериндеги инхоативдик этиштердин грамматикалык формаларын салыштырмалуу иликтеген. Инхоативдик этиштерге – кыймыл-аракеттин баштапкы этабын туюндуруучу лексикалык бирдиктер: *begin, start, commence; баштоо, козголуу, тыңшап калуу* жана башкалар кирет. Автор белгиленген инхоативдик этиштердин формаларын аларды функционалдык семантикалык талаанын (ФСТ) полицентрикалуулук жана бицентрикалуулук түзүлүшү менен салыштырмалуу изилдеп, мүнөздүү торчону иштеп чыккан.

Ал: – «инхоативдүүлүктүн ФСТсы эки тилде салыштырылып сүрөттөлгөн. Англис жана кыргыз тилдериндеги инхоативдүүлүктүн ФСТсы өзөктүк бөлүгүнүн түзүлүшү менен айырмаланышат: англис тилинде инхоативдүүлүктүн ФСТсы бицентрикалык (эки компоненттүү) түзүлүшкө, ал эми кыргыз тилинде – полицентрикалык (көп компоненттүү) түзүлүшкө ээ. Салыштырылып жаткан тилдердеги изилдөөгө алынган ФСтин окшоштуктары инхоативдүүлүктүн семантикасын толук чагылдырып берүүгө жөндөмдүү болгон грамматикалык категориянын болбогондугу, алардын алсыз борборлоштурулган талаалардан тургандыгы менен түшүндүрүлөт», – деп жазган [Курганова Н.В. 2011, 19-б.].

Бул бөлүкчөдө, биринчиден, герман-кыргыз тил илими боюнча, экинчиден англис, немис, кыргыз, тилдери боюнча этиштин түрдүү аспектилерин жана касиеттерин салыштырмалуу изилдеген эмгектер талдоого алынды. Герман-кыргыз тилдерин салыштырмалуу иликтөө ишке ашырылбаганы менен, этиштин грамматикалык категорияларын обочолонгон сөз түркүмү катары салыштырма мүнөздө караган эки эмгекке токтолууну туура көрдүк.

Ибраева И.А. индоевропа роман тобундагы флективдик француз тилиндеги жана урал-алтай түрк агглютинативдик кыргыз тилиндеги этиштердин негизги грамматикалык категорияларын типологиялык жактан салыштырган. Негизги этиштик категорияларды салыштыруунун негизинде автор: «морфологиялык флективдик француз тили тууралуу аналитикалык-синтетикалык түзүлүшкө тартуучу эксплициттик түшүнүктү кабыл алдык», – деп белгилейт» [Ибраева И.А. 2007, 19-б.].

Шубина О.Ю. англис тилиндеги итеративдик этиштерди кыргыз тили менен салыштырып, алардын кыргыз тилине дал келген тилдик бирдиктерин аныктаган. Итеративдик этиш деп автор мүчөлөнгөн кыймыл-аракеттин көп кайталануучу мааниси бар этиштик лексемасын түшүндүрөт. Мисалы: *The peals of thunder followed each other without an interval, merging into an even roar* (B.Pasternak).

Поезд давал свисток за свистком, и его свистом захлебывалось, далеко разнося его, полое, трубчатое и дуплистое лесное эхо (Б.Пастернак)

Поезд биринин артынан бирин гүлдөтүп ышкырып жатты. Анын ышкырыгынан токой жаңырыкка толуп, талаа, түздү каптап кетти. (Б.Пастернак)

Итеративдик этиштердин семантикасынын мультипликативдик этиштердин семантикасынан негизги айырмачылыгын автор биринчи этиштин маанисинин дискреттүүлүгүнөн (үзүк-үзүгүнөн) жана экинчи этиштин маанисинин дискреттүү эместигинен (үзүлбөс-узак) көрөт.

Этиштин жогорудагы түрлөрүн салыштырып изилдөө менен автор корутундуда төмөндөгүдөй жыйынтыкка келет: «Англис жана орус тилдериндеги ФСТнын итеративдигин салыштырма аспектиден алганда эки тилде тең ФСТнын түзүлүшүндө симметриялуулук байкалат, ошентсе да англис тилинин морфемикасынын өзгөчөлүгүнө байланыштуу, айтымдын морфологиялык жана синтаксистик каражаттарынын берилишинде айырмачылыктар келип чыгат. Бирок орус тили үчүн итеративдүүлүктүн туюнтулуш ыкмасынын бирдейлиги (жогоруда көрсөтүлгөндөй, бардык

чактарда бүтө элек түрдүн формасы колдонулат) мүнөздүү болсо, англис тилинде түрдүү кырдаалдарда кыймылдын кайталануусу түшүнүк менен кабыл алынып, анын негизинде ар башка туюнтулгандыгына байланыштуу туюнтуу ыкмасынын ар түрдүүлүгү байкалат» [Шубина О.Ю., 2007, 20-21-бб.].

Герман-кыргыз тил илимин салыштырмалуу изилдөө боюнча илимий жана илимий-практикалык адабияттарды обзордук-теориялык чагылдыруунун натыйжасында кыргыз лингвистикасында азыркыга чейин англис жана кыргыз тилдериндеги ниет-каалоо маанисиндеги интенционалдык (жардамчы жана модалдык) этиштерди атайын салыштырып изилдөө дээрлик жок экендиги аныкталды. Андыктан, мындай изилдөөлөрдү жүргүзүү герман-кыргыз салыштырма типологиясында лингвистикалык билимдин корун толук жана адекваттуу кароого шарт түзөөрү маселенин актуалдуулугун көрсөтүп турат.

1.3. Англис жана кыргыз тилдериндеги интенционалдык этиштердин валенттүүлүгү

Сөздү тилдик системанын негизги бирдиги катары ар тараптан изилдөө азыркы лингвистиканын зарыл милдеттеринен болуп саналат. Бул маселени чечүүдө заманбап лингвистиканын пунктуалдык багыттарынын бири – валенттүүлүк теориясы зор роль ойнойт. Ал өзүнүн өнүгүүсүндө тилдеги мазмун жана туюнтуу планын, сөздөрдүн айкашышы менен сүйлөмдүн түзүлүшүн изилдөөгө салым кошуучу азыркы синтаксистик зарыл багыттарды кучагына алат. Аталган теорияны иштеп чыгууда бир нече жоболор чыгарылып, этиштерди валенттүү классификациялоонун принциптерин аныктоо, этиштин валенттүүлүгү менен маанисинин катышын тактоо, актанттардын тибин түзүү боюнча бир топ изилдөөлөр жүргүзүлгөн. Ошентсе да, милдеттүү түрдөгү жана факультативдик актанттарды чектөө, валенттүүлүк теориясынын категориясынын салттуу грамматиканын категориялары менен болгон катышы сыяктуу маселелер талаш боюнча калууда. Валенттүүлүк менен сөз жасоочу каражаттардын катышы, валенттүүлүктүн сүйлөмдүн бардык типтеринде ишке ашуу өзгөчөлүгү жана башкалар жеткиликтүү изилдене элек. Бул маселелерди чечүү үчүн конкреттүү тилдик материалдарды мындан ары изилдөө зарыл.

Валенттүүлүк түшүнүгү лингвистикага жакында эле кирди. Ал химиядан өздөштүрүлгөн термин катары башка бир элементтин өзөгүн байланыштырып же алмаштырып туруучу суутектин өзөгүнүн санын билдирет. Мисалы, көмүр кычкылтектеги (О) эки валенттүү болуп саналат, себеби анын валенттүүлүгү суутектин (Н) эки өзөгү менен толтурулган. Бул аралашуунун жыйынтыгында суу (H_2O) пайда болот. Изилдөөчү Король Т.Б.: «Учурда валенттүүлүк түшүнүгү лингвистикада да кабыл алынган. Өзгөчө этишке тиешелүү. Мисалы, түзүлгөн сүйлөм грамматикалык жактан туура болушу үчүн бир элемент зарыл болгон этиштер бар. Айрым учурларда айтымдын грамматикалык туура курулушу үчүн

этиштерге бир элемент жетишсиз болот. Ошентип, кеп бир, эки, үч валенттүү этиштер тууралуу жүрүп жатат», - деп жазган [Король Т.Б., 1972. 5-6.].

Демек, аталган этиштердин валенттүүлүк өзгөчөлүгүнө карай төмөнкү сүйлөмдөрдү грамматикалык жактан туура түзүүгө болот:

1. *A child is sleeping.* 2. *He is visiting his friend.*

3. *Susan entrusted her baby to a nurse.*

Валенттүүлүк эрежесинин бузулушу менен, тактап айтканда, этиштен кийин зарыл болгон мүчөлөр болбосо, жыйынтыгында грамматикалык жактан толук эмес сүйлөм пайда болот. Мисалы:

1. *He is visiting.*

2. *Susan entrusted.*

Ошентип, химияда толук кандуу аралашманы алуу үчүн В элементинин өзөгү менен байланыштырууга А элементинин өзөгүнүн белгилүү бир саны зарыл болуп саналат. Ошол сыяктуу эле лингвистикада да «грамматикалык жактан туура сүйлөмдү түзүү үчүн этишке этиш тарабынан аныкталган башка мүчөлөрдүн саны да керек». [Гак В.Г., 1990. 56-б.)

Лингвистикада валенттүүлүк түшүнүгү төмөнкүдөй чечмеленет: сөздүн кайсы бир сандагы орду кандайдыр бир мүчөлөр менен толтурула турган (же толтурулуучу) «бош клеткалар» менен курчалган. [Aktanten – L. Tesniere, Mitspieler – L. Erben].

Валенттүүлүк бардык сөздөргө мүнөздүү, бирок сөздөрдүн айкалыш мыйзам ченемдүүлүгү предикативдик лексикада үчүн талдоого алынат. С.Д.Канцельсондун пикири боюнча «сүйлөмдө ишке ашуучу предикаттын валенттүүлүк касиети предикаттын өзүндө «боштуктарды» толтуруу үчүн талап кылынган «орун» катары берилген. Ар бир предикат сүйлөмдүн башка мүчөлөрү үчүн «бош орундарды» ачып турат. [Кацнельсон С.Д., 1948 177-б.]

Этиштердин кайсы бир сөздөрдүн жардамы менен тактоону талап кылуу өзгөчөлүгү лингвисттер тарабынан мурда эле байкалган. Мисалы, этиштерди өтмө жана өтпөс катары бөлүштүрүү толуктоочтун зарылдыгына же этиштин өзүнөн кийин толуктоочту айкаштыруу мүмкүнчүлүгүнө жараша жүзөгө ашат.

Этиштерди мындай так бөлүштүрүү өз учурунда кандайдыр бир деңгээлде кыйынчылыкты жараткан, себеби:

1). Бир нече өтмө этиштер бир топко мыйзамга ылайык эмес бириктирилген;

2) Өтмө этиштер өтпөс этиштин милдетин аткара ала турган учурлар көңүлгө алынган эмес. A child is eating (His dinner).

Бул мисалдарда **to eat** этиши милдеттүү түрдөгү бир катышуучуга (сүйлөмдүн ээси) жана жана факультативдик түрдө экинчи катышуучуга (табыш жөндөмөсүндөгү толуктооч) ээ боло алат.

Ал үчүн валенттүүлүк теориясы милдеттүү түрдөгү жана факультативдик валенттүүлүктүн ортосундагы айырмачылыкты эске алуу менен кайра куруусу керек.

«Валенттүүлүк толуктоочтор менен гана чектелбейт, өз аракетинин чегине ээни, бышыктоочтук сөздөрдүн тобун, багыныңкы сүйлөмдү, инфинитивдик түрмөктү, сын атоочту ж.б. камтыйт. [Helbrig G., 1970. 21-б.] Мисалы:

In London. He lives with his parents. Not far from his girlfriend.

To live - lives этиши өзүнөн кийин кандайдыр бир байламталык конструкцияны талап кыла албайт, бирок айтым грамматикалык жактан туура болуш үчүн мындай зарылдык бар.

Грамматикалык эски түшүнүктөр сүйлөм тутумундагы сөздүн (этиштин) функциясынын бардык өзгөчөлүгүн камтып, түшүндүрүп бере албагандыктан, лингвистикага «валенттүүлүк» түшүнүгүн киргизүү зарылдыгы жаралган.

Акыркы мезгилдерде валенттүүлүк түшүнүгү менен теориясы ата мекендик жана чет элдик лингвисттердин көңүлүнүн борборунда турат. Бул «валенттүүлүк грамматика менен лексикологиянын, синтаксис менен семантиканын ортосундагы чек ара кубулушу болуп санаалары» менен шартталган. [Мещанинов И.И., 1949. 31-б] Андыктан, азыркы лингвистикада валенттүүлүк түшүнүгүнө түрдүүчө аныктамалар берилип келе жатат. Аны менен байланышкан көптөгөн көйгөйлөр лингвисттер арасында азыркыга дейре жандуу талаш-тартыштарды жаратып келет.

Валенттүүлүк түшүнүгүн лингвистикага алгачкылардан болуп 1934-жылы Л.Теньер киргизген. Фразанын түзүлүшүн талдоого алуу менен, ал уюштуруучу звеносу катары этиш, зат атооч, сын атооч же тактооч боло ала турган биримдикти бөлүп көрсөткөн. Белгиленген структуралык бирдиктерди «вербалдык, этиштин айланасына топтолгон, жеке-субстантивдик, адъективдик жана адвербиалдык «түйүн» катары белгилеп, (Noeuds) фраза бир нече түйүндөрдөн туруу мүмкүндүгүн аныктаган [Теньер Л., 1988. 26-б.].

1939-жылы жарык көргөн Л.Фуркенин «Байыркы герман тилдериндеги фразанын элементтеринин орун тартиби» деген эмгегинин мазмуну Л.Теньердин изилдөөлөрүнө көп жагынан окшош. Алар этиштин тегерегиндеги мүчөлөрү европа тилдеринин көбүнүн борборунан орун алган, - деген бирдей тыянакка келишкен [Fourquet J., 1977, 15-б.].

Изилдөөчү Й.Эрбендин бир аз айырмаланган пикир айткан жогорудагы лингвисттердей эле, ал «этиштик сүйлөм» терминине көңүл буруп, валенттүүлүк терминин «Wertigkeit» деп которгон. Валенттүүлүк сүйлөмдүн түзүлүшүн аныктаарын жана салттуу грамматиканын нормаларынан сыртка чыгып, анын толуктоочу менен ээсинин чеги байкалбай калат, - деген ойго келген. Катышуучулардын катарына жаңылык катары жөнөкөй сүйлөмдүн төмөндөгүдөй структуралык негизги моделин киргизген [Erben J., 1972. 45-б.].

- 1) бир валенттүү этиш менен: The woman is napping.
- 2) эки валенттүү этиш менен: The cat caught a mouse.
- 3) үч валенттүү этиш менен: The mother teaches her daughter to sew.
- 4) төрт валенттүү этиш менен: The father is writing a letter to his son with the pen.

Г. Хельбиг лингвисттердин «учурда сүйлөм тутумундагы ар бир этиш анын валенттүүлүгү менен шартталган потенциалдык сандагы бош торчолорго ээ экендиги фактысы талашсыз», - деген пикирине кошулган. Бул «бош торчо» милдеттүү же факультативдүү түрдө толтурулат [Helbig G., 1970.30-б.].

Г. Хельбиг валенттүүлүк маселелерин изилдеген башка лингвисттер сыяктуу эле «валенттүүлүктүн үч түрүн – логикалык валенттүүлүктү, синтаксистик жана семантикалык валенттүүлүктү» ажыратып караган [Helbig G.,

1971. 35-40-бб.]. Албетте, валенттүүлүктүн бул үч түрлөрү бири-бири менен тыгыз байланышкан, бирок алар окшош эмес. Мисалы, англис тилиндеги «*to help*» жана «*to support*» этиштери мааниси боюнча окшош, бирок синтаксистик ишке ашырылышында айырмачылыктарга ээ болуп чыга келет: *to help* + *dative case*, *to support* + *accusative case*. Башка тилдер менен салыштыруулар ушундай эле натыйжаларды берет. Мисалы, англис тилиндеги этиштерге дал келген орус тилиндеги этиштер - жардам берүүгө – барыш жөндөмө, колдоону - табыш жөндөмө; немис тилинде жалпы түшүнүккө ээ болгону менен, ишке ашырылышында эч кандай жалпылыгы жок болгон этиштер *helfen* + *Dativ*, *unterstützen* + *Akkuzativ* пайда болот.

Жогоруда айтылгандар тилдик белгилер реалдуу система болуп саналаарын аныктап, аң-сезим менен тилдин жалпы байланышы валенттүүлүктүн атайын тармагында логикалык, семантикалык жана синтаксисттик валенттүүлүктүн байланышы катары көрүнөөрүн далилдейт.

Совет лингвистикасына валенттүүлүк түшүнүгүн С.Д.Канцельсон киргизип, аны «сөздүн касиети - сүйлөм тутумунда ишке ашуу жана башка сөздөр менен белгилүү бир комбинацияга аралашуу», - деп аныктаган [Канцельсон С.Д., 1948, 35-б.].

Синтаксисттик валенттүүлүк түшүнүгү Ю.Апресяндын эмгегинде андан ары өнүгүп, ал төмөнкүчө аныкталган: “лексикалык элементтер классын синтаксис аркылуу – дифференциалдык синтаксистик белгилердин негизинде, тактап айтканда, лексикалык элементтердин валенттүүлүгү (синтаксистик мааниси) аркылуу сүрөттөөгө болот. Биринчи классына валенттүүлүгүнүн бирдей топтолушу менен мүнөздөлгөн лексикалык элементтер кирет. Мында лексикалык элементтин валенттүүлүгү дистрибутивдик жана трансформациялык критерийлердин негизинде аныкталат” [Апресян Ю.Д., 1963, 110-б.].

Ю.Д.Апресян да валенттүүлүктү үч: семантикалык, лексикалык жана синтаксистик түргө бөлөт.

Семантикалык валенттүүлүк сөздөгү семантикалык бир белгинин болушунда сөздүк бирдиктердин биригишине жол берсе, лексикалык

валенттүүлүк – сөздөрдүн саналуу гана сөздөр менен биригишине шарт түзөт, ал эми синтаксистик валенттүүлүк - айрым лексикалык бирдиктердин башка бирдиктерди башкаруу жөндөмүн же башкарылуу жөндөмүн туюндурат.

Лексикалык жана семантикалык валенттүүлүктү аныктоодо лексикалык материалдарды тандоонун констатациясы менен гана чектелүүгө болбойт. Лексикалык валенттүүлүк ой-жүгүртүү логикасы жана «тилдин сезими» деген экстралингвистикалык факторлор менен байланышарын белгилей кетүү зарыл.

«Тилдин сезимине» бирдиктүү аныктама бериле элек, ал эми лингвистикада орун алган аныктамалар так эмес. Ошондуктан лексикалык жана семантикалык валенттүүлүктү толук мүнөздөөдө «тилдин сезимин» эмес, сөздүк бирдиктердин лексика-семантикалык чыдамдуулугун эскерте кетүү зарыл.

Б.М.Лейкина валенттүүлүк түшүнүгүн кеңейтип, аны сөзгө гана эмес, тилдик башка элементтерге да таандык кылат. Ал лингвистикалык мүмкүндүк менен валенттүүлүктүн чегин ажыратуу менен бирге «валенттүүлүк – тилдин фактысы, кепте байланыштардын мүмкүнчүлүктөрү катары эмес, валенттүүлүктүн ишке ашышы катары келет», - деп көрсөтөт [Лейкина Б.М., 1961, 47-б.].

В.Адмони бул эки түшүнүктү синонимдер катары карайт. Чынында эле, кепте байланыштын өзү ишке ашат, тактап айтканда, валенттүүлүк ишке ашырылат. Бирок «сөздү (сөздүк бирдиктерди) валенттүүлүккө карата талдоого алууда «ишке ашыруу» т.а., ишке ашырылган валенттүүлүк гана эмес, «тынч турганы да» эске алынарын унутпоо керек. Демек, кайсы бир сөздүк бирдиктин валенттүүлүгүн толук талдоого алууда «валенттүүлүктүн потенциалдуу ишке ашырылышы» тууралуу сөз кылуу зарыл. Бул аз колдонулган же болбосо валенттүүлүктүн ишке ашырылышынын мүмкүн болуучу фактысы болушу мүмкүн [Адмони В.Г., 1958, 38-б.].

Валенттүүлүк, сөздүк бирдиктердин бири-бири менен болгон айкашуусундагы лингвистикалык мүмкүндүк. Айкашуучулуктун фактысы – бул болгон кубулуш. Демек, «ишке ашырылган жана ишке ашырылбаган валенттүүлүктү ар бир индивидуумдун активдүү жана пассивдүү сөздүк коруна

окшоштугу» жөнүндөгү пикирге кошулууга болот [Адмони В.Г., 1958, 111-117-бб.].

Ата мекендик лингвистикада валенттүүлүк маселелерине А.А.Бекбалаев менен К.С.Сагынбаевдин эмгектери арналган. Алар кызматчы сөздөрдө валенттүүлүк болорун далилдөөдө эки нерсеге таянышат: 1) кызматчы сөздөр синсемантикалык мүнөзүнө карабай лексикалык жеке мазмунга ээ; 2) валенттүүлүк түшүнүгү синтаксистик деңгээл менен гана бекемделбестен, логикалык жана семантикалык деңгээлдерде болуп, валенттүүлүктү кенен түшүндүрүүдөн келип чыгат [Бекбалаев А.А., Сагынбаев К.С., 1992].

Англис жана кыргыз тилдеринин материалдарынын негизинде сөз түркүмдөрүнүн сөз айкашы менен сүйлөмдүн деңгээлиндеги валенттүүлүгү жана айкалышуусуна арналган Ч.К.Найманованын монографиясында зат атооч, этиш, сын атооч жана тактоочтун субстантивдик, этиштик, адъективдик жана адвербиалдык сөз айкаштарында жүргүзгөн валенттик талдоосу каралган. Сөз айкашынын деңгээлинде атрибутивдик, объектилик жана предикаттык валенттүүлүк, ал эми сүйлөмдүн деңгээлинде субъектилик, предикативдик жана бышыктоочтук валенттүүлүк талдоого алынган.

Англис жана кыргыз тилдеринин материалдарында сөз түркүмдөрүнүн валенттүүлүк жана айкалыштыруучулук касиеттерин салыштырма аспектиде Ж.Ж.Чыманова менен Ч.А.Шекеевалар кандидаттык диссертацияларын да изилдешкен.

В.Адмонинин эмгегинде валенттүүлүк эки түрдүү кубулуш катары каралган, тактап айтканда, валенттүүлүк милдеттүү жана факультативдик түргө бөлүнгөн. Валенттүү сөздөр В.Адмони тарабынан «айкалыштырылуучу мүмкүндүк» катары белгиленген. Бул айкалыштырлуучу мүмкүндүктүн айрымдары милдеттүү түрдөгү сөздөрдөн турат, тактап айтканда, аларсыз сөз түркүмдөрү сүйлөмдө ишке ашырылбайт. Айкалыштырылуучу мүмкүндүктүн айрымдары факультативдүү болуп саналат, тактап айтканда, сүйлөмдү түзүүдө алардын милдеттүү түрдө катышуусу зарыл эмес.

Айкалыштырылуучулук мүмкүнчүлүктөрдү» бөлүштүрүү валенттүүлүк теориясын мындан ары да иштеп чыгууга кызыктуу пикир жаратат, бирок чет тилин окутууда чыныгы практикалык мааниге ээ.

Валенттүүлүктү үч түрдүү (логикалык, семантикалык жана синтаксистик) позициядан карап чыгуу менен, этиш тууралуу сөз кылдык. Себеби, этиш айланасында башка сүйлөм мүчөлөрү топтолуучу өзөк бирдик болуп саналат.

Этиштин валенттүүлүгү тууралуу маселе бүгүнкү күнү толук иштелип чыккандыгына карабастан этиштин функциясы менен табияты учурда да көңүл чордонунда турат. Бул башка сөз түркүмдөрүнүн валенттүүлүгүн карап чыгуу зарылдыгын көрсөтүп турат.

Интенционалдык этиштердин структуралык-семантикалык өзгөчөлүгүн изилдөөдө бири-бири менен тыгыз байланышта болуп, сөздөрдүн семантикалык-синтаксистик айкалышуусунун мыйзам ченемдүүлүктөрүн ачууга мүмкүндүк берген жана алардын маанилеринин контекстте ишке ашуу жолдорун аныктаган, тигил же бул конкреттүү сөздү курчап турган элементтер кайсы деңгээлде анын маанисинин ишке ашуусуна таасир эте аларлыгын көрсөтүү мүмкүндүк берүүчү талдоолордун дистрибутивдик жана валенттүүлүк усулдарын колдонуу жана салыштырма талдоо жүргүзүү орундуу деп эсептейбиз. Ошону менен бирге изилдөөдө элиминдөө (милдеттүү түрдөгү актанттарды аныктоонун негизи ыкмасы) усулу, тактап айтканда, сүйлөмдү минималдык грамматикалык туура айтым алынганга чейин кыскартып трансформациялоо усулу колдонулду. Мында сүйлөмдүн структуралык минимумунун чеги - анын грамматикалуулугу болуп саналат. Актантты элиминдөөдө сүйлөм аграмматикалык болуп калса, мындай актант милдеттүү түрдө керек болот. Тескерисинче, актант валенттүүлүгү башка сөз түркүмү менен байланышта болсо, бирок сүйлөмдүн грамматикалуулугун бузбай туруп түшүп калса, анда ал факультативдүү болот.

1.4. Англистика тануудагы жана кыргыз тил илиминдеги интенционалдык этиштердин проблемалары

Жалпы тил илиминде этиш: «...кыймыл-аракеттин грамматикалык маанисин (тактап айтканда, чак боюнча жылып жүргөн, ишке ашкан белгини) туюндуруучу жана негизинен баяндоочтук милдетти аткарган сөз түркүмү» катары аныкталат». [Лингвистикалык энциклопедиялык сөздүк, 1990, 104-б.]

Баардык тилдеги этиштин структурасы, семантикасы жана аракети башка сөз түркүмдөрүнө караганда, тилдин системасындагы парадигматикалык катышында да, кеп ишмердигиндеги синтагматикалык ишке ашууда да татаал болуп эсептелет. Андыктан, этиштин сөз түркүмү катары кеп ишмердигинде пайда болушун, белгилерин, сапатын жана касиеттерин окуп үйрөнүү жалпы тил, улуттук тил, жеке тил жана салыштырма тил илимдеринде оор маселелердин бири болуп саналат.

Этиштин маңызын үйрөнүүдө бизди жеке тилдин позициясы тактап айтканда, англис жана кыргыз тилдериндеги тил илимдеринин, ошондой эле салыштырма тил илиминин, герман-кыргыз тилинин англис-кыргыз вариациясындагы позициясынан каралуучу (интенционалдык этиштин) эки маселе кызыктырат. Биринчиси, англис жана кыргыз тилдериндеги талдоого алынган интенционалдык этиштер классификациялоодо кандай орунда турат? Экинчиси, биринчи маселенин уландысы – интенционалдык деп таанылган кыргыз тилиндеги этиштер негизги семантикалык функциясында англис тилиндегидей ниет-каалоону туюндура алабы?

Англис тил илиминде (англистикада) этиштер мааниси боюнча төмөндөгүдөй төрт топко: өз алдынча этиштер, этиш-байламталар, жардамчы этиштер жана модалдык этиштерге классификацияланат. Ал маанинин толуктугунун семантикалык критерийине гана таянбастан, сүйлөм тутумундагы тигил же бул функцияда колдонулган семантикалык критерийге да таянат [Беляева М.А., 1977, 78-79-бб; Качалова К.Н., Израилевич Е.Е., 1995, 104-б; Jespersen O., 1982, 178-б.].

Өз алдынча (толук маанилүү, маанилик, маани берүүчү) этиштер англис тилинде лексикалык толук мааниге ээ жана «сүйлөмдө жөнөкөй баяндоочтун милдетин аткара алат». [Беляева М.А., 1977, 78-б; Иванова И.П., Бурлакова В.В. Почепцов Г.Г., 1981, 48-б].

Мисалы: *Mr. Freeman goes around with old woman (Graig J.)*

- *Мистер Фримен бардык жерде карыган кемпири менен жүрөт;*

He entered the competition not hoping for much but fetched up with first prize (Graig J.)

- *Ал мелдешке эч нерседен үмүт этпей катышкан, бирок биринчи сыйлыкка ээ болду.*

Этиш-байламталар (Link-Verbs) толук мааниге ээ эмес, алардын семантикасы кептеги (речтеги) аныктоочу предметтин белгисине, болушуна, келишине жана калыптанышына шилтеме менен чектелет: *To be, to feel, to become, to prove, to remain, to hold, to look, to appear* ж.б. Алар дайыма тутумдаш атоочтук баяндоочту түзүү үчүн гана кызмат өтөйт. [Качалова К.Н., Израилевич Е.Е., 1995, 104-б., Moon A.R., 1959, 89-90-бб]. Мисалы:

The Little Edwin was as close to a droid as we'll ever see (Kastle H.).

- *Кичинекей Эдвиндин акылы ушунчалык кем болчу, эч жактан андай таба албайсың.*

He got shot because he was slow on the draw (Kastle H.)

- *Ал револьверин учурунда алып чыга албагандыктан, аны атып салышкан.*

Mrs. Graham looks ill (Fitzgerald F.S/.)

- *Миссис Грэхэм оорулуу көрүндү.*

Жардамчы этиштер (Auxiliary Verbs) байламта этиштер сыяктуу эле лексикалык өз алдынча мааниге ээ эмес, этиштик түрдүү грамматикалык формаларды жасоо үчүн жардамчы бирдиктер катары кызмат аткарат. Жардамчы тобуна кирген этиштик лексемалардын чөйрөсү чектелген: *to have, to be, to do, shall, should, will* жана *would* – бардыгы жети гана бирдик. [караңыз: Беляева М.А., 1977, 78-б; Качалова К.Н., Израилевич Е.Е. 1995, 104-б, Fries Ch.C. 1952, 118-б.] Мисалы:

The Little Edwin had finished his work by three o'clock (Kastle H.)

- Кичинекей Эдвин ишти саат үчтө бүтүрдү;

It has been raining since morning (Landner R.)

- Жамгыр эртен менен баишталды.

"Don't have anything to do with him" said Mrs Graham (Fitzgerald F.S.)

Аны менен бирге иш аткарбагыла - деди миссис Грэхэм.

Модалдык этиштер инфинитив менен бирге келип тутумдаш этиштик баяндоочту түзүүчү негизги маанилүү этиштин маанисин толуктап турат. Мында кептин предметинин аракети же абалы маанилүү этиш аркылуу туюнтулуп, модалдык этиштер айтуучунун аталган аракетке же абалга болгон мамилесин туюндурат. Айтуучу модалдык маани аркылуу кыймыл-аракеттин аткарылышын, кыймыл аракеттин аткарылышынын мүмкүндүгүн, аракеттин божомолун же каалангандыгын туюндурат. Англис тилиндеги этиштик системада модалдык этиштердин катарына беш гана этиштик лексема кирет: **must, can, may, need** [Качалова К.Н., Израилевич Е.Е., 1995, 207-б; Langacker R.W. 1967, 136-137-бб.] Мисалы:

He must be in the school (Thurber J.)

- Ал мектепте болушу керек.

If William tried, he could do it (Thurber J.)

- Вильям аракет кылса, ал муну жасамак.

«The may come to London in the winter» said Mrs Graham (Fitzgerald F.S.)

- «Алар Лондонго, балким, кышында келет» - деди миссис Грэхэм.

Wee needn't have come so early (Craig J.) Биз мындай эрте келбешибиз керек болчу.

Акыркы топтогу модалдык этиштер интенционалдык этиштердин курамына кирерине шек жок. Интенционалдык модалдык этиштердин негизги семантикалык максаттуу багыты – бул «бир нерсени жасоого болгон ниет, болжол, каалоо, ой» [Ожегов С.И. 2005, 488-б.]; жана бул ниет реалдуу нерсе катары көрүнөт: милдеттүү же зарыл – ошону менен бирге креативдүү: мүмкүн болуучу же жөндөмдүү.

Интенционалдык этиштердин тобуна кошуп саналган англис тилиндеги жардамчы этиштер: **to be, to do, to have, shall, should, will u would** - түрдүү пикирлерди жаратышы мүмкүн. Алар жардамчы топтор интенционалдуулукту, айтуучунун ниетин туюндурбайт жана модалдуулукту семантикалык мааниден ажыратпайт деген карама-каршы пикирди жаратышы мүмкүн. Бирок, иш жүзүндө андай эмес. Аналитикалык англис тилинде **to be** жардамчы этиши алдын ала пландалып коюлган же алдын ала келишим түзүү шарты менен болгон аракеттин зарылдыгын туюндурдуу үчүн колдонулат. Бул учурда **to be** инфинитив **to** бөлүкчөсүнүн айкашында колдонулат.

To be этиши учур чакта **-am, is, are** - болуп, орус тилине *должен, должны (милдеттүү, керек)* болуп которулуп, иш-аракетти келер же учур чакта аткаруу зарылдыгын туюндурат: *They are to begin this work at once. Они должны начать эту работу немедленно (Алар бул ишти тез арада башташы керек).* [Качалова К.Н., Израилевич Е.Е. 1995, 192-б.: Жигалдо В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л. 1956, 90-б.]

Аналитикалык англис тилинде дал ушул сыяктуу эле **to have** жардамчы этиши **to** инфинитивдик бөлүкчөсүнүн айкашуусунда айрым учурларда пайда болгон тигил же бул аракеттин зарылдыгын туюнтуу үчүн колдонулушу мүмкүн.

«**To have** этиши учур чакта **have, has** формасында- орус тилине *должен, нужно, надо, приходится*, өткөн чакта – **had-** *должен был, нужно было, надо было, пришлось*, келер чакта – **shall have, will have** – *должен буду, нужно будет, надо будет, придется* деп которулат:

I have to get up early on Mondays.

- *Я должен (мне нужно, надо, приходится) вставать рано по понедельникам.* [Качалова К.Н., Израилевич Е.Е., 1995,: Салыштырыңыз: Бархударов Л.С., 1975, 60-б.]

Англис тилиндеги аталган топтогу жардамчы этиштер тууралуу да ушундай ойду айтууга болот. «**Shall** жана **will** этиштери жардамчы гана эмес, модалдык да этиштер болуп саналат.

Shall этиши жактын бардык түрүндө турганда (1-де гана эмес), келер чакты гана туюнтпастан, буйрукту да, убаданы да, коркунучту да туюндуруп келет [Грузинская И.А., Черкасская Е.Б., 1956, 124-б.; Герман тилдеринин тарыхый-типологиялык морфологиясы: Этиштер категориясы. 1977, 270-б.].

Жардамчы **Shall** этиши биринчиден, 3-жакта маектешүүчүгө тапшырма үчүн кайрылганда (Shall I read – окуу?), экинчиден, 3-жакта буйрук берүү, алдын алуу, коркуу маанисинде колдонулганда (You shall have the books tomorrow – сиз китепти эртен алыңыз), үчүнчүдөн, 3-жакта милдеттүүлүктү туюндурганда (Payment shall be made within three days of the arrival of the cargo – Жүк келген үч күн ичинде акча төлөнүшү керек) өзүнүн интенционалдык – модалдык маанисин көрсөтөт.

Ошентип, англис тилинин этиштик системасында **to be, to have, to do, shall, should, will, would** жардамчы жана **can, may, must u need** модалдык этиштеринин катары кандайдыр бир аракетти ишке ашыруу үчүн ойлонгон ниет, каалоо, ойлоо интенционалдык маанилерди камтыган этиштерди түзөт.

Кыргыз тилинин этиштик системасына кайрыла турган болсок, англис тилиндеги модалдык жана жардамчы этиштер обочолонгон этиштик разряддар катары идентификацияланбаган сыяктуу эле, кыргыз тилинин теориялык жана академиялык грамматикасында интенционалдык этиштер тобу бөлүнүп каралбайт. Жогоруда белгилегендей, англис тилиндеги теориялык грамматикада этиштин төрт чоң тобуна: өз алдынча этиштерге, этиш-байламталарга, жардамчы этиштерге жана модалдык этиштерге бөлүнөт. Мындай классификациялоонун негизинде-лексемаларды бири-биринен ажыратуунун комплекстүү семантикалык-синтаксистик принциби жатат.

Кыргыз тилиндеги теориялык жана академиялык грамматикада этиштер төмөнкүдөй берилет: «Абалдын кыймылын, анын процессуалдуулугунун калыптанышын белгилөөчү сөз түркүмү» [Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1987, 206-б.] жана алардын классификациясы үчүн комплекстүү башка принцип – структуралык-грамматикалык принцип колдонулат. Кыргыз

тилинин этиштик системасында бул принципке ылайык этиштик лексеманын эки негизги тобун ажыратылып каралат:

1. Жөнөкөй этиштер: – алар негизинен бир сөздөн туруп, уңгу формасындагы этиштер үстөмдүк кылат: *кач, өт, тур, жат, ук, бас, жуу, карма;* туунду этиштер – *колдо, тилде, тузда, ыйла, өгөөлө ж.б.*

2. Татал этиштер: эки же андан ашык сөздөрдөн (компоненттерден) туруп, бир түшүнүктү туюндурат: мында тутуму толук маанилүү жана жардамчы этишти уюштуруучу татаал этиштер басымдуулук кылат: *тил ал, жардам бер, көз сал, жарк эт, баш бол;* ошону менен бирге тутуму толук маанилүү эки этиштен уюшулган татаал этиштер да орун алган: *келип кет, алып кел,, кирип чык, биле кел, атып кал* [Орузбаева Б.О. 1994, 32-33-бб.; Абдувалиев Н., Садыков Т., 1997, 161-б., Биялиев К.А. 2002, 224-б.]

Кыргыз тилиндеги этиштердин жогорудагы түрлөрүнүн башка вариациялары да кездешет. Мисалы, кыргыз окумуштуулары С.Давлетов, Ж.Мукамбаев жана С.Турусбековдор кыргыз этиш системасын этиштик лексеманын үч тобуна ажыратып карашат: 1. Уңгу этиш: *бүт, көч, ач, жап, тур;* 2. Туунду этиш: *майла, достош, көңүлдөн, башкар, канык;* 3. Кошмок этиштер: *чаап ий, окуп сал, чакырып кат, баш тарт, күн көр.* [Давлетов С., Мукамбаев Ж., Турусбеков С., 1982, 172-173-бб.]

Кыргыз окумуштуусу Дыйканов К. этиштерди төрт топко ажыратып карайт: 1. Түп этиш: *ук, көр, кет, бер, кир;* 2. Тубаса этиш: *көрсөт, жүргүз, чачыра, жазыш, окуба;* 3. Жасалма этиш: *камчыла, таңырка, кызган, какша, кемсинт;* 4. Татаал этиш: *бара жатат, окуп отурат, ооз ач, тарс эт, бере бер, түш көр.*

«Түп этиштин уңгусу кыймылды билдирет, тубаса этиштердин уңгусу этиштен болот, жасалма этиштер атооч сөздөрдөн жасалат, составдуу этиштер эки башка сөздөн да жасала берет». [Дыйканов К. 1990, 281-б.]

И.Абдулдаевдин эмгегинде кыргыз тилиндеги этиштин тутумун толук маанилүү (маани берүүчү, маанилик) жана жардамчы (кызматчы, толук маанилүү эмес) этиштерге ажыратуунун семантикалык-синтаксистик принциби колдонулат.

Аталган семантикалык-синтаксисттик классификация кыргыз тилиндеги этиштик системанын бардыгына колдонула бербейт, алар толук маанилүү жана жардамчы этиштер болгон татаал этиштерде гана пайдаланылат. Бул классификация башка эмгектерде кезикпегендиктен аны жыйынтыкталган түрдө **«Негизги жана жардамчы этиштер»** деп беребиз.

Татаал этиштер адатта эки же андан көп түгөйлөрдөн туруп, кыймыл-аракеттик маани ар дайым биринчисине, негизги этишке таандык болот. Акыркы түгөй болуп келген этиш сөздүн нукура лексикалык мааниси солгундап, көпчүлүк учурда биротоло жоголуп кетет. Ошондуктан буларды жардамчы (көмөкчү) этиштер дейбиз. Жардамчы (көмөкчү) этиштер негизги этиштердин маанисине тактык, кандайдыр толуктоо алып келет да, ар кандай грамматикалык маанилерди туюндурууга жардам берет: *тура тур, келе жатат, сүйлөй бериңиз, уктап кетти* ж.б. [Абдувалиев И., 2008, 142-б.]

Бирок, кыргыз тилинин этиштик классификациясында интенционалдык модалдык маанини берген, англис тилиндегидей модалдык этиштер менен жардамчы этиштер - кайда орун алган?

Модалдык этиштерди кыргыз тилинин грамматикалык салтында этиштик лексемалардын обочолонгон тобу катары бөлүп карабайт. Кыргыз окумуштууларынын жамааттык академиялык грамматикасында модалдык этиштер «модалдык сөздөр» деп аталган өзгөчө сөз түркүмүнө киргизилип, анын «... лексикалык тутуму жана функциясы боюнча башка сөз түркүмдөрүнө түз тиешеси болбойт, модалдык сөздөр субъектилик-объектилик мамилени туюндурат, тактап айтканда, айтуучунун ал тарабынан кеп менен чындыктын ортосунда аныкталган байланышка болгон мамилесин туюндурат», - деген бүтүмгө келишкен [Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1987, 328-б.].

Модалдык этиштердин баардыгы жана башка сөз түркүмдөрүнүн ичиндеги айрым лексемалар — сын атооч, тактооч жана зат атоочтор - менен бирге «модалдык сөздөр» деп аталган сөз түркүмүнө киргизилип, этиш системасына жана этишке тиешеси жок өзгөчө сөз түркүмү катары талдоого алынган. Авторлор, «*керек*», «*тийиши*» модалдык сөздөрү этиштерден жасалып, кыймыл

атоочтор болгондугун моюнга алышат. «Керек – кыймыл-аракеттин милдеттүү түрдө аткарылыш маанисин алып жүрөт. Сүйлөм тутумунда ал кыймыл атооч менен айкашып келип баяндоочтун бөлүгүнүн милдетин аткарат. *Балага эмне керек болсо, бардыгын таап берүү керек.* (А.Токомбаев) *Все, что нужно ребенку, необходимо достать...*

Модалдык «керек» сөзү божомолдоо боёкчосу менен көпчүлүк учурларда этиштин шарттуу ыңгайы менен айкашта колдонулат: *Биздин үй эбак жатып калса керек* (М.Элебаев). *Наш дом, должно быть, уже давно спит.* [Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. 1987, 334-б.; салыштыр: Джусаев Дж. 1975, 98-99-бб., Сартбаев К.К., 1981, 46-б.]

Мындай сөздөрдүн жалпыланган тобу англис тилинин теориялык грамматикасында да кездешет. Модалдык сөздөр айтуучунун сүйлөмдөгү ойго карата берилген субъективдүү мамилесин туюндуруучу лексикалык каражат катары каралат. Модалдык сөздөр айтуучуга өз оюн билдирүүдө берилген мүмкүндүк, күдүк, ишеним, болжол маанисине ээ: **naturally, happily, probably, possibly, of course.** Бирок, англис тилиндеги модалдык этиштер модалдык сөздөрдүн тобуна таандык эмес [Смирницкий А.И., 1959, 391-б; Блох М.Я., 1986, 98-б; Enkrist N.E., 1978, 31-б.].

Кыргыз тилиндеги жардамчы этиштер өз алдынча (этиштик лексемалардын өзгөчө бөлүмү катары) каралбайт, алар кыргыз тилиндеги татаал этиштердин тутумдаш түзүлүшү менен байланышта каралат.

Татаал этиштин компоненти негизинен толук маанилүү этиштен туруп, көпчүлүк учурда башка сөз түркүмү экинчи компонент катары айкаш кирген жардамчы этиштерден турат: *сал, көр, ал, кел, кет, кой, жүр* ж.б. [Кудайбергенов С., 1979, 8-б.; Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1980, 327-б.].

Эмгектин максаты англис тилиндеги интенционалдык этиштерге функционалдык жактан дал келген тилдик каражаттарды (алгач, кыргыз тилиндеги модалдык, жардамчы этиштерди жана башка тилдик каражаттарды) аныктоо экендигин билдирерин белгилей кетишибиз керек. Бул максат изилдөөнүн экинчи бөлүкчөсүндө конкреттүү түрдө ишке ашырылган.

Англис жана кыргыз тилдериндеги интенционалдык этиштердин проблемаларын обзордук-теориялык талдоодо эки маселе коюлган эле. Англис жана кыргыз тилдериндеги интенционалдык этиштер классификациялоодо кандай орунда турушат деген суроону чечмелөөнүн жүрүшүндө интенционалдык этиштер англис тилиндеги этиштер системасында өз алдынча этиштер жана этиш-байламталар менен бирге өз алдынча топторго ажыратылаары аныкталды. Модалдык этиштер кыргыз тилиндеги этиштик классификацияда бөлүнүп берилбейт, алар зат атоочтун, сын атоочтун жана тактоочтун белгилерин камтыган модалдык сөздөр менен бирдикте «модалдык сөздөр» деген сөз түркүмүнө киргизилген. Жардамчы этиштер кыргыз тилиндеги татаал этиштерге алардын толук маанилүү эмес, жардамчы компоненти катары айкалыштырылган.

I-бап боюнча тыянак

Ошентип, герман-түрк салыштырма тил илиминин проблемалары боюнча илимий, илимий-практикалык негизги адабияттарга обзор жүргүзүү тил илиминин бул тармагында негизги изилдөөнү татар, өзбек, казак жана түркмөн окумуштуу-типологдору (эмгектерин биз кийинки бөлүмдө талдоого ала турган кыргыз окумуштууларын кошпогондо) жүргүзгөндүгүн көрсөттү. Алсак, Гатиатуллина З.З., Буранов Дж., Акметжанова З.К., Шаммаева Н.Ш., Алимжанова Г.М. ж.б. аналитикалык герман англис тилин түрк тилдери – татар, өзбек, казак жана түркмөн тилдеринин морфологиялык жана синтаксистик системасын салыштырып изилдешсе. Бакеева Д.Х., Исаев М.К. ж.б. англис тилинин фонетикалык системасын татар жана казак тилдеринин типтүү системасы менен салыштырып карашкан.

Бул багыттагы негизги изилдөөнү лингвист А.А.Аракин түзгөн. Ал «Англис жана орус тилдеринин салыштырма типологиясы» [1979] деген

белгилүү эмгегинде англис-орус гана эмес, англис-түрк салыштырма тил илими үчүн теориялык негиз менен методологиясын иштеп чыккан.

Герман-кыргыз салыштырма тил илиминин проблемалары боюнча негизги адабияттар Кыргызстандын белгилүү тилчи-типологдорунун эмгектерин камтыйт. Герман-кыргыз салыштырма тил илимин изилдөөнүн баштоочулары Карпов В.М. (Кыргыз тилин англис тили менен салыштыруу боюнча, 1965) жана Фиш М.Ш. (Кыргыз тилин немис тили менен салыштыруу боюнча, 1967) болгон. Кыргыздын эки илимпозу –Сыдыков Ж.К. (1984) жана Тулеева Ч.С. (2008) герман англис жана немис тилдеринин фонетикалык системасын кыргыз тилинин фонетикалык системасы менен салыштырып изилдөөгө алышкан. Көптөгөн талдоого алынган окумуштуу-типологдордун эмгектери германдык англис жана немис, түрк-кыргыз немис тилдеринин грамматикалык түзүлүшүн жана тилдик семантикасын салыштырып изилдөөнүн түрдүү маселелерине арналган [Чойбеков Р., 1980; Бекбалаев А.А., 1991; Жолдошбек уулу А., 1996; Найманова Ч.К., 2004; Джумалиева Г.К., 2011].

Окумуштуулардын чет тили менен эне тилин типологиялык салыштырып изилдөөнүн артыкчылыктуу багыттарына арналган эмгектери герман чет тили менен эне тилибизди салыштырууда усулдук негиз болду.

Этиштин категориясы тууралуу маалымат берилген герман-кыргыз тил илими боюнча салыштырма адабияттарга обзордук теориялык талдоо жүргүзүү салыштырма лингвистиканын бул тармагында — хронологиялык ыраатта эки чоң топко бөлүнгөн 11 гана диссертациялык иш бар экендигин көрсөттү. Биринчи топко Т.Турсуналиевдин англис жана кыргыз тилдеринин этиштеринин чактык формаларын салыштырып изилдеген диссертациясы кирет.

Экинчи топко андан 40 жыл өткөн соң башталган Койбагаров К.Т. [2006], Атакеева А.А. [2007], Мамбетова З.К. [2008], Шекеева Ч.А. [2009], Жумабекова Н.М. [2010] жана башкалардын герман немис, англис жана түрк кыргыз тилдеринин түзүлүшү, семантикасы, функциясы, ошондой эле лингвоусулу боюнча салыштырма планда изилдеген диссертациялык иштери кирет.

Ошондой эле, франк-кыргыз тил илимин [Ибраева И.А., 2007] жана англис-кыргыз тил илимин [Шубина О.Ю., 2007] салыштырмалуу изилдеген эки эмгек талдоого алынды. Аларда этиштин сөз түркүмү катары грамматикалык категориялары менен параметрлери салыштырма планда каралган.

Герман-кыргыз салыштырма тил илими боюнча обзордук талдоонун негизинде англис жана кыргыз тилдериндеги лингвистиканын бул тармактагы интенционалдык этиштеринин лексика-семантикалык классы изилдөөнүн предмети жана объектиси катары атайын иликтөөгө алынбагандыгы аныкталды.

Интенционалдык этиштердин лингвистикалык статусу англис жана кыргыз тилдеринде ар түрдүүчө берилет. Англис тилинде этиштин бардык тутуму төрт топко бөлүнөт: 1. Өз алдынча этиштер: to work, to speak, to put ж.б. 2. Этиш-байламталар: to be, to get, to grow, ж.б. 3. Жардамчы этиштер: to have, to be, to do, shall, should, will, would ж.б. 4. Модалдык этиштер: must, can, may, need ж.б. Мындай классификациялоонун негизинде семантикалык-синтаксистик принцип жатат. Талдоого алынган интенционалдык этиштер жардамчы жана модалдык этиштер тобуна кирет.

Кыргыз тилиндеги этиштик тутумдун классификациясында башка – структуралык-грамматикалык критерий колдонулду. Этиштик тутум эки чоң топко: жөнөкөй этиштер (карма, тур, жуу, бычакта, майла ж.б.) жана татаал этиштерге (жек көр, окуп чык, келип кет, жарк эт ж.б.) бөлүнөт.

Кыргыз тилиндеги жардамчы этиштер англис тилиндеги баштапкы жардамчы этиштерге дал келет да, эт, көр, ал, бол, сал жана башка ушул сыяктуу этиштерди камтып, татаал этиштердин тутумунда алардын кызматчы-түзүлүштүк мүнөзүндөгү ажырагыс бөлүгү катары каралат. Модалдык маанидеги: керек, тийиш, көрүнөт, окшойт, мажбурлайт сыяктуу этиштер тактоочтук, сын атоочтук жана зат атоочтук мүнөздөгү модалдык бирдиктер менен бирге «модалдык сөздөрдүн» тобуна кирет.

2-БАП. АНГЛИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ИНТЕНЦИОНАЛДЫК ЭТИШТЕРДИ СТРУКТУРАЛЫК-СЕМАНТИКАЛЫК ЖАНА САЛЫШТЫРУУ ЖОЛДОРУ АРКЫЛУУ ТАЛДОО

2.1. Англис тилиндеги интенционалдык *TO BE* этишинин түзүлүшү, валенттүүлүгү жана аны колдонуу, анын кыргыз тилиндеги функционалдык эквиваленттери

Англис тилинде интенцияны туюндуруу үчүн *to be* этишин камтуучу инфинитивдик түрдөгү ар кандай конструкциялар колдонулат, мисалы: *to be going*, Present Continuous формасы, *to be to*, *to be likely*, *to be about* жана башка модалдык конструкциялар. Алардын ар бирин өзүнчө талдап карап көрөлү.

To be going конструкциясы: *To be going* конструкциясы келер чактын интенциясын туюндурат жана андан сырткары кыймыл менен же жакында боло турган мезгил менен байланышкан учурда колдонулат:

I'm going to write a composition tomorrow - Мен дил баянды эртең жазганы жатам.

She's going to be a doctor - Ал врач болгону жатам.

Таңгыч сүйлөмдөрдө да интенция маңызын туюндуруу максатында колдонулат:

I'm not going to the University tomorrow morning – Мен эртең менен эрте университетке барбайм.

I'm not going to take a test in two days - Мен экзаменди эки күндөн кийин тапшырбайм.

Интенция мааниси суроолуу сүйлөмдөрдө да төмөнкү конструкциялар аркылуу туюндурулушу мүмкүн:

Are you going to visit your granny next week? – Кийинки жумада чоң апаңа барып келгени жатасыңбы?

Is he going to take an exam tomorrow? - Ал сынакты эртең тапшырганы жатабы?

He's going to buy a new computer - Ал жаңы компьютер сатып алганы жатат.
We're not going to take the examination this year - Биз бул жылы сынак тапшыралы деген оюбуз жок.

This tree is not going to be cut down - Бул бак кыйылбайт (биз аны жасаганга даярданган жокпуз).

We're going to grow more vegetables this year - Биз бул жылы жашылчаны көп өстүргөнү жатабыз.

Are you going to take the examination? – Сиз бул сынакты тапшырасызбы?

Эгерде жактуу этиш өткөн чак формасында (*was going to, were going to*) турса, демек, интенция, каалоо – ниет ишке ашырылган эмес.

I was going to call on you yesterday evening, but it rained. – Мен силердикине кечээ кечинде барайын дегем, бирок жаан жаап туруп алды.

Инфинитив менен айкашып келген *going to* конструкциясы эң алды менен интенцияны, ниет-ыңгайды туюндурат, андан кийин гана келер чакты көрсөтөт.

Андыктан кеп болуп жаткан аракеттин ишке ашышына таасир этүүчү сырткы кырдаалдар болгон учурда *going to + инфинитив* конструкциясы эмес, жөн гана келер чак формасы колдонулат. Салыштырып көрөлү:

Michael's father is going to buy him a bicycle. - Майклдын атасы ага велосипед сатып бергени жүрөт.

Бул сүйлөмдө кеп анын ниети тууралуу гана жүрүп жатат.

If Alan passes the examination, his father is going to buy him a bicycle – Алан сынагын тапшыра алса, атасы ага велосипед сатып бергени турат.

Бул сүйлөмдө Аланга атасынын велосипед сатып берүү ниети тууралуу айтылат, бирок бул ниет-тилектин аткарылышы Аландын сынакты тапшыра алышына жараша болот.

If Alan asks his father to buy him a bicycle, his father will probably do so. – Алан атасынан велосипед сатып берүүнү өтүнсө, атасы, мүмкүн, анын өтүнүчүн аткараар.

Бул сүйлөмдө *going to* этишин колдонууга болбойт, себеби Аландын атасы велосипед сатып берейин деген ою жок, уулу өтүнгөндө гана ал ой пайда болушу мүмкүн.

Айрым учурларда тилек-ниет так байкалбай калышы мүмкүн, андыктан *going to* + *инфинитив* конструкциясы жөнөкөй келер чакты туюндурат.

Now, children, I'm going to tell you a story – Эми, балдар, мен силерге жомок айтып берем.

Бул сүйлөм *I'm about to tell you a story* же болбосо *Now I shall (will) tell you a story* сүйлөмүнөн эч айырмаланбайт.

Айрым учурларда сүйлөмдүн айтылышына карай «*Going*» сөзүн колдонбой коюуга да болот:

Are you doing something tomorrow? – Эртең бир нерсе жасайсыңарбы?

She is taking her test on Tuesday – Ал шаршемби күнү сынак тапшырат.

Жогоруда көрсөтүлгөн сүйлөмдөр – *Силер эртең бир нерсе жасайсыңарбы?* – деген ойду камтыган интенция мааниси ишке ашырылып жатат. Бул жерде англис тилиндеги башка учурлардай эле сүйлөмдү келер чак формасында айтуунун зарылдыгы жок.

Төмөнкү сүйлөмдө да интенция маанисин жолуктурууга болот:

«This weekend you know you 'll be working up the motivation to get off the couch – and to the gym».

Жогоруда көрсөтүлгөн мисалда тең асты сызылган конструкциялар келер чактык ниетти туюндурат. Алар тарабынан берген маанилерди талдоого алууда келечек иш-аракеттердин түрдүү каражаттар менен берилип каралып жаткан мисалдары семантикалык жактан конструкциялардын базалык маанилери менен шартталгандыгын белгилей кетүү керек. Биринчи сүйлөмдөгү *Present Continuous* формасы менен туюнтулган ниет кескин мүнөзгө ээ, ал кийинки сүйлөмдөрдөгү берилген ниеттерге караганда ишке ашууга жакыныраак турат.

Англис тилинде *to be about, to be sure, to be likely* конструкциялары *to be to* модалдык этиштер жана модалдык конструкциялары бар. Аталган конструкциялар келер чактык аракеттин интенциясынын модалдык боёкчосуна ээ. Төмөнкү аталган

конструкциялар менен уюштурулган сүйлөмдөрдү карап, функционалдык семантикасын талдоого алабыз:

«The sun in Pisces has lowered your boredom threshold, and your home, school, and social lives are all about to drive you insane».

«Even with the world's heritage disappearing at an alarming rate, there are still amazing discoveries to be made».[<https://whc.unesco.org/archive/2021/whc21-44com-7B.Add-en.pdf>]

Контексттик элементтерге негизделген учурда, жогорудагы мисалдар келечектеги аракеттерди көрсөтүү менен, түздөн-түз интенцияны камтып туруусу аныкталат.

Биринчи мисал гороскоптун текстинен алынгандыктан, ал келечектеги окуяларды сүрөттөп, түздөн-түз байланыштуу. Бул сүйлөмдөгү *to be about* конструкциясы жакын арада болуучу келечек маанисин туюндурат. Экинчи сүйлөмдө угуучуга интенциянын ишке ашырылышын туюнтуу менен, келер чактык окуяга багыттайт. *There is \ are + инфинитив* конструкциясы айтуучуга келер чактын өзгөчө инвентаризацияланышын ишке ашырууга жардам берет.

Фактылык материалдарды талдоонун негизинде, англис тилдүү маалымат каражатынын тексттеринде интенционалдык маанилерди берүүдө инфинитивдин жана инфинитивдик конструкциялардын өзгөчө маанилүүлүгү тууралуу жыйынтыкка келүүгө мүмкүн.

Инфинитивдик конструкция көпчүлүк учурларда максат бышыктоочтук багытта колдонулат. Аталган инфинитивдик конструкция максаттык маанинин модалдык өзгөчөлүгүнүн негизинде имплициттик түрдө интенцияны көрсөтөт:

«Talk to your doctor to learn more about the treatment options available».
[*Glamour, January, 2005, p.109*]

Келер чактык айтымдарда потенциалдуулук категория интенция, тилек-ниет жана башка маанилер аркылуу ишке ашырылат.

Тилде ар кандай билдирүү түрлөрү бар, алар коммуникативдик максаттары боюнча классификацияланат. Негизги категорияларга буйрук жана көрсөтмөлөрдү билдирген (императивдик), сүйлөшүүчүнүн жүрүм-турумуна таасир этүүчү

билдирүүлөр (таасир этүүчү), келечектеги окуялардын ыктымалдуулугу жөнүндөгү ой-пикирлер, келечек жөнүндөгү каалоолорду билдирүү, ошондой эле пландарды жана максаттарды түзүү кирет.

Тилде бир эле ниетти билдирүүнүн ар кандай жолдорунун болушу кокустук эмес экенин түшүнүү маанилүү - бул байланыш муктаждыктарына байланыштуу. Грамматикалык конструкциялар, синонимдик болуп көрүнсө да, чындыгында белгилүү бир контексттерде жана кырдаалдарда колдонулат.

Тексттердеги интенционалдык маанилерди изилдөөдө тил каражаттары окшош семантикага ээ болуп жана окшош контексттерде колдонулса да, ар кандай прагматикалык жүктү алып жүрөрү аныкталган. Бул байланыш катышуучуларынын өз коммуникативдик максаттарына жетишине таасир этет. Англис тилиндеги *will* жана *to be going to* убакыт конструкцияларын колдонуу - колдонуу контексттеринин жана семантикалык маанинин окшоштугуна карабастан, алардын өзгөчөлүктөрү бар экендигинин ачык мисалы.

Англис тилинде *to be going*, *Present Continuous* формасы, *to be to*, *to be likely*, *to be about* жана башка модалдык конструкциялары интенциясынын боёкчосуна ээ.

Кыргыз тилинде конкреттүү ой-пикир кептин пайда болушунун экинчи этабынын айтымдарында топтолгон максаттык багыт, маңыздык жалпы образ көп кырдуу маанилерде көрүнөт. Модалдык ар бир маани конкреттүү тилдин грамматикалык эрежелери боюнча бирдиктүү түзүлүшкө бириктирилген өзүнүн туюнтулуш каражаттарына ээ. Муну жөнөкөй сүйлөмдүн модалдык жактан түрдүү вариантта аткарылышы аркылуу далилдесе болот: «*Мен ишке барам*». Мында ишке баруу ниетинин модалдык маанисиндеги айтуучунун интенциясы ишке ашырылып жатат. Тилдик материалдарды талдоого алуунун негизинде кыймылды туюнтуучу **бар** жана **кел** этиштери менен бирге келген узакка созулган чактын – **жат** форманты жакынкы учурда боло турган келер чактык маанини туюнта аларлыгын байкоого болот.

Ошон үчүн туугандарым мени кармап беребиз деп жатат, – деген сүйлөмдө айтуучунун ишенимдүү берилген интенциясына негизделген реалдуулук маанисиндеги объективдүү модалдык туюнтулган.

Кыргыз тилинде интенция, ниет-каалоо мааниси *to be going to* инфинитивдик конструкциясынын жана *Present Continuous* формасынын функционалдык эквиваленттери болуп саналган учур-келер чактык форманын жардамы аркылуу туюнтулат: - **а/й/** мүчөсү менен аяктаган учур-келер чактагы *жак мүчөлүү* форма келер чактык болжолдоо же ниет-каалоо аракетти реалдуулук жана аныктык планда белгилөө үчүн колдонулат. Мындай учурларда аталган формалар интенция, тилек, ниет, каалоо маанисиндеги дезиративдик модалдуулукту туюндурат. Мисалы: «*Москвага барам, Тимирязев атындагы академиядан окуймун*» (Сыдыкбеков Т. «Темир»). Аталган сүйлөмдө айтуучунун каалоо-тилегине негизделген ниет, интенция маанисиндеги дезиративдик модалдуулук көрсөтүлөт.

-**жат, -тур, -отур, - жүр** жарадамчы этиштери учур-келер чак формасында - **ганы** мүчөсү менен аяктаган чакчыл формасындагы маанилик этиштер менен айкашып келип да субъектинин иш-аракетти келечекте аткарат ниетин, интенциясын туюндурат. Аталган конструкциялар сүйлөмдө камтылган модалдык мааниге карай объективдүү жана каалоо модалдуулукту туюндура алат.

Мисалы: *Искендер баштаган кайраттуу жигиттер душмандын алдын тоскону жатышат.*

Бул сүйлөмдө иш-аракеттин аткарылыш зарылдыгына негизделген интенция маанисиндеги объективдүү модалдуулук ишке ашырылып жатат.

Эми жакында эгин орулганы турат сүйлөмүндө иш-аракеттин аткарылышынын объективдүү шартына негизделген зарылдык мааниси туюнтулуп турат.

Султан МТСте иштегени жүрөт сүйлөмүндө айтуучунун субъективдик пикирине негизделген интенция, ниет мааниси ишке ашырылды.

Эки жылдан бери сага кошулуп Антондун кызматын кылып келе жатам (Жантөшев К. «Каныбек, Карачач») сүйлөмүндө Антондун ишин аткаруу ниетин, интенциясын туюндуруучу айтуучунун жеке тажрыйбасына негизделген реалдуулук жана аныктык маанисиндеги модалдуулук ишке ашырылып турат. Мисалга алынган сүйлөмдөр субъектинин аракети аркылуу туюнтулган модалдык маанини көрсөтөт. –**Жат** компоненти маани берүүчү этиштердин кыймыл-аракетти

аткаруусунун узактыгын жана процессуалдуулугун көрсөтүүчү жардамчы этиштин милдетин аткарып келет.

To be to, to be likely, to be about конструкцияларынын функционалдык эквиваленттери болгон учур чак менен келер чактык –*a/ʉ* мүчөлүү формасы –*go, -экен go* деген тилдик каражаттар менен потенциалдык татаалданып, божомолдоочу келер чактык жана реалдуулук менен аныктык планындагы каалоо-ниет иш аракетин туюндуруу үчүн колдонулат.

Эми сиз менен аңгемелешсем болот go [Сыдыкбеков Т]

Ай, эми кетет go бир жакка, калбайт айылда! [Айтматов Ч. “Биринчи мугалим”].

Туздай артылып жүрүп сенин убалыңа калат экенмин go. [Токомбаев А. “Жараланган жүрөк”] сүйлөмдөрүндөгү *go, экенмин go* каражаттары аркылуу кыймылдын аткарылышынын мүмкүндүгүнө жана объективдүү шартына негизделген интенция, каалоо-ниет мааниси туюнтулган.

Жогоруда көрсөтүлгөн конструкциялардагы *To be* этишинин валенттик өзгөчөлүгүн талдоого алабыз.

To be байланыштыргыч этиши *to be going* инфинитивдик конструкцияда жана *Present Continuous* формасында, ошондой эле *to be to, to be likely, to be about* ж.б. модалдык конструкцияларда - ээ (субъект) жана предикатив үчүн, же минимум комплимент үчүн - эки позицияны ачып берет.

Мындай учурда алардын синтаксистик түзүлүшү **Subject – to be – Complement** формасында болот.

Жогорудагы сунушталган конструкцияларды валенттик талдоого алуунун негизинде *to be* этишинин субъектилик валенттигин ишке ашыруунун төмөнкү формалары аныкталды:

1. Англис тилиндеги *To be* этишинин субъектилик валенттигин ишке ашыруунун эң көп колдонулган формаларынын бири жактама, сурама ат атоочтордун формалары болуп саналат.
2. Субъектилик валенттүүлүктүн кийинки ишке ашыруучусу – энчилүү аттар;

3. Энчилүү аттардан сырткары субъектилик валенттүүлүктү ишке ашыруучу катары жалпы атоочтор да кирет.

Субъектилик валенттүүлүк бекемдөөчү сүйлөмдө этишке карата сол валенттүүлүктү ишке ашырат. Бул субъекттик валенттүүлүк милдеттүү болуп саналат, анткени анын жоктугу айтылыштын маанисин да, синтаксистик түзүлүшүн да буза алат.

Изилдөөнүн жүрүшүндө *to be* этишинин *to be going* инфинитив конструкцияларындагы жана Present Continuous формасындагы объекттик валенттүүлүгүн билдирүүнүн ар кандай жолдору аныкталды:

Биринчиден, бул *to be going* конструкциясындагы инфинитив формасындагы маанилүү этиш болушу мүмкүн. Экинчиден, Present Continuous формасында объекттик валенттүүлүк зат атооч аркылуу билдирилет. Үчүнчүдөн, *to be to*, *to be likely*, *to be about* жана башка модалдык конструкциялардагы инфинитивдеги маанилүү этишти колдонуу мүмкүн. Бекитүү сүйлөмдөрүндө бул конструкциялардагы объект интенционалдык этиштен оңго жайгашып, оң валенттүүлүктү түзөт. Субъекттик валенттүүлүк сыяктуу эле, объекттик валенттүүлүк да милдеттүү болуп саналат - аны калтырып кетүү семантиканы бузуп, айтылыштын синтаксистик түзүлүшүн буза алат.

Факультативдик мүнөздөгү адвербиалдык валенттүүлүк бир топ лексикалык каражаттар менен туюнтулат: *next day (week, month, year), later, soon, tomorrow, etc.*

Ошентип, англис тилинде *to be going*, Present Continuous формасы, *to be to*, *to be likely*, *to be about* жана башка модалдык конструкциялары интенциясынын боёкчосуна ээ.

going to айкашы инфинитив менен келип биринчиден интенцияны, ниетти туюндуруп, анан барып келер чакты чагылдырат.

Кыргыз тилинде **бар** жана **кел** кыймыл этиштери узак учур чак жакынкы формасын чагылдырат.

Кыргыз тилинде ниеттенүү, ниет маанилери учур келер чактын формасы менен чагылдырат. Аларга интенция, ниет, тилек, каалоо маанилериндеги

дезиративдик модалдуулукту туюндуруучу **-а/й** менен аяктаган учур келер чактын формасы кирет.

Учур келер чак формасындагы **-жат, -тур- отур, -жүр** жардамчы этиштери – **ганы** мүчөлүү чакчыл формасындагы маани берүүчү этиштер менен айкашып келип субъектинин келечекте иш-аракетти аткараар ниетин, интенциясын туюнтат. Аталган конструкция сүйлөмдө берилген модалдык мааниге карай объективдик да, дезиративдик да модалдуулукту туюндурушу мүмкүн.

to be to, to be likely, to be about конструкцияларынын функционалдык эквиваленттери катары саналган жак мүчөлүү **-а/й** менен аяктаган учур-келер чак формасы тилдик **–го, экен го** каражаттары тарабынан потенциалдык түрдө татаалданышы мүмкүн жана реалдуулук менен аныктык планында келечек же каалоо аракетин белгилейт.

to be этиш-байламтасы инфинитивдик **to be going** жана **Present Continuous формасында**, жана модалдык **to be to, to be likely, to be about** ж.б. конструкцияларда эки позицияны ачат – ээ жана предикатив (субъект) үчүн же болбосо минимум катары компонент үчүн.

Жогорудагы сүйлөмдөрдөгү объектилик валенттүүлүк интенционалдык этишке карата оң позицияда турат, башкача айтканда, сүйлөмдө оң валенттүүлүктү ишке ашырат. Ал милдеттүү, себеби анын түшүп калышы менен семантикасы жана айтымдын синтаксистик конструкциясы бузулат.

Факультативдик мүнөздөгү адвербиалдык валенттүүлүк лексикалык түрдүү каражаттар менен колдонулат.

2.2. Англис тилиндеги интенционалдык **TO DO** этишинин түзүлүшү, валенттүүлүгү жана колдонулушу, анын кыргыз тилиндеги функционалдык эквиваленттери

To do этиши англис тилинин лексикасынын негизги катмарына таандык болуп, азыркы оозеки жана жазуу коммуникациясында кенен колдонулган сөз айкаштарын жасоодогу өтө жигердүү делген он этиштин катарына кирет.

Этиш to do – баяндоочтун ордуна келүүчү, жардамчы этишке ээ болбогон сөз түркүмү болуп саналат. **to do** этиши грамматикалык чакта колдонулат, ээ мүчөсү менен байланышта. Мисалы:

A wise man seldom changes his mind, a fool never does.

Акылдуу адам өз оюн чанда өзгөртөт, акылсыз эч качан (өзгөртпөйт).

to do жардамчы этиши колдонулат [Close R.A. A reference Grammar for Students of English. Moscow, Prosveshение, 2005].

1. *Present жана Past Indefinite* де этиштин суроолуу жана тангыч формалары уюштурулат.

2. Буйрук ыңгайдын тангыч формасын уюштурат:

Don't go away! – Кетпеңиз! Don't talk! – Сүйлөбөгүлө!

Don't be late! – Кечикпегиле!

3. «Бекемдөөчү жана буйрук сүйлөмдөрдө этиш менен туюнтулган интенционалдык аракет баса көрсөтүү үчүн колдонулат. Бул функцияда **to do** этиши зарыл болгон формасында (**do, does, did**) **to** бөлүкчөсүз инфинитив формасындагы маани берүүчү этиштин алдынан орун алат. Оозеки кептеги мындай сүйлөмдөрдө басым **do (does, did)** этишине келет» [Кельдибекова А. С., 2013, с. 386]

Do come and see us. – Бизге кириңиздер!

Do be quiet, comrades! – Тынчтаныңыздар, жолдоштор!

Мындай сүйлөмдөрдү кыргыз тилине которууда баса белгилөө каражаты катары интонация же болбосо сыяктуу (как), болсо да (все же, ведь же), чындыгында (действительно) ж.б. сөздөр саналат.

Билдирүү интенциясы төмөнкү сүйлөмдө туюнтулган:

“Here’s their little pickled salmon, I do declare” (Charles Dickens. «David Copperfield»).

4. To do этиши коңшу сүйлөмдөрдө бир эле маанилүү этишти кайталоодон качуу үчүн колдонулат. Ал баштапкы этиштин чагын кабыл алат жана которууда бул маанилүү этиш менен алмаштырылат же таптакыр которулбайт.

«My father heard it all as plainly as I did». – Менин атам муну мен уккандай эле так угуптур.

5. «Present же Past Indefinite маани берүүчү этишин кыска жооптордо алмаштыруу үчүн:

«Who took the dictionary? – I did». – Сөздүктү ким алды? – Мен (алдым)». [Кельдибекова А. С., 2013, с. 387]

To have этиши катышкан суроолуу жана тангыч сүйлөмдөрдү түзүүдө америкалык вариантта дайыма to do жардамчы этиши колдонулат: Do you have a receipt? – Сизде чек барбы? Классикалык англис тилинин көз карашынан алганда Сиз Have you a receipt? деп айышыңыз керек эле.

Англис тилинин америкалык вариантында көпчүлүк учурларда does этишинин ордуна 3-жактагы жекелик түрдөгү do этишин жолуктурууга болот. Америкалык грамматика британ грамматикасына караганда кыйла жөнөкөй.

«Англис тилиндеги интенционалдык **to do** этишинин кыргыз тилинде функционалдык дал келүүлөрү катары модалдык сөздөр сыяктуу эле өзүнчө сөздөрдө колдонулат» [Кельдибекова А. С., 2013, с. 387]. Бөлүүчүнүн жана модалдык көрсөткүчтөрдүн милдетин аткаруу менен, айтуучунун айтымдын мазмунуна карата болгон мамилесин туюндуруучу бөлүкчөлөр колдонулат. Бөлүкчөлөр сүйлөмгө толугу менен таандык болуп, маани берүүчү сөздүн алдынан да, кийин да орун алып, сүйлөмдү баштап же аяктай алат.

«Кыргыз тилиндеги бөлүкчөлөр мааниси жана функциясы боюнча бир нече топторго бөлүнөт: чектегич, аныктагыч-тактагыч, сурама, чамалама-сурама, белгисиз, өтүнүчтү туюнтуучу бөлүкчө, күчөткүч, тангыч.

Англис тилиндеги интенционалдык **to do** этишинин кыргыз тилиндеги функционалдык эквиваленти чектөөчү **гана, эле, да, дагы** бөлүкчөлөрү саналат.

Гана бөлүкчөсү бир нече мааниге ээ. Бизге интенционалдык аракетти тактоо мааниси менен келген бөлүкчө кызыктырат. *Мен Айзат келгенден кийин гана келдим* сүйлөмүндө (*I did come when Aizat arrived*) чектегич-мезгил мүнөзүндөгү мани камтылган» [Кельдибекова А. С., 2013, с. 387].

Чектегич **эле** бөлүкчөсү жардамчы **эле** этишине омоним болуп, англис тилиндеги интенционалдык **to do** этишине дал келет. Бөлүкчөдөн айырмаланып жардамчы **эле** этиши экинчи типтин баяндоочтук мүчөсүн улоо менен жакталат: *Мен келген элем. (I did come)* жана баяндоочтун гана тутумунда колдонулат, ал эми бөлүкчө бардык сүйлөм мүчөсү менен бирдикте колдонулат.

«*Ал ишке өзүмдү эле жибериңиз*» (Н.Байтемиров) деген сүйлөмүндө интенционалдык-чектегич боёктуулукту киргизүү менен көңүл **жибериңиз** сөзүнө коюлган. (*Do send me to this work*)

«*Апама баргым эле келип жүрөт* (Б.Жакиев) сүйлөмүндө (*I do want to visit my mother)*» **эле** бөлүкчөсү баргым сөзүнө интенционалдык күчөткүч-чектегич боёк берип турат.

Кийинки сүйлөмдө **эле** бөлүкчөсү тактоо-чектөө маанисинде колдонулган: *Алым жаңы эле аттан түшкөн.* (К.Жантөшев).

«Англис тилиндеги интенционалдык **to do** этишинин кыргыз тилиндеги эквиваленттери чектегич бөлүкчөлөрдөн сырткары, тактагыч **да, деле – дале, дагы, нак, как, куду, так, дал** бөлүкчөлөрү саналат. “*Бир аздан кийин Курман да жетти*” (К.Баялинов) сүйлөмүндө **да** бөлүкчөсү интенционалдык мааниге ээ, **жетти** этишинин маанисин тактап турат. **Да** бөлүкчөсү сүйлөмдүн аягында турса, анда сүйлөмдүн бүткүл маанисине тактооч-белгилөөчү мүнөздөмөгө ээ» [Кельдибекова А. С., 2013, с. 387].

“*Ал сөздүн туурасын айтты да.*” (Т.Сыдыкбеков).

“*Бул ишти ырас гана бүтүрүп алдык да*” -сүйлөмүндө **да** бөлүкчөсү сүйлөмгө оң маани берилет.

Деле/дале бөлүкчөсү эки бөлүкчөнүн биригишенен келип чыккан: *дагы +эле*. Маани берүүчү сөзгө карата бардык позицияда колдонулуу менен ал интенционалдуулуктун бир нече маани-белгисин туюндурат: “*Каратай деле мурапчылык кесипти Сабырбектен кем билбейт*” (Ч.Айтматов) «сүйлөмүндө *деле* бөлүкчөсү алдындагы маани берүүчү сөздүн интенционалдык тактоо жана бөлүп көрсөтүү маанисин ишке ашырды. “*Өмүр кыйкырса деле, тигилер укмаксан болуп кете беришти*” (Т.Сыдыкбеков) сүйлөмүндө *деле* бөлүкчөсү шарттуу ыңгай этишинде грамматикалык функцияны аткаруу менен багынуу маанини туюндурду. Кийинки сүйлөмдө *дале/деле* бөлүкчөсү маани берүүчү сөзгө күчөткүч интенционалдык мүнөз берет» [Кельдибекова А. С., 2013, с. 388]

«*Деле күлкүлөрү таш жарат*» (Т.Сыдыкбеков).

Дагы бөлүкчөсү *да* бөлүкчөсү берген маанинин семантикасына окшош келет. Аталган бөлүкчө интенционалдык мүнөзгө ээ болуп, алдындагы сөздүн маанисин тактап, бөлүп көрсөтөт:

«*Аңгыча Суусар дагы кирди*» (Н.Байтемиров).

«*Жерди дагы, сууну дагы сагындык*» (Т.Сыдыкбеков).

Как, куду, нак бөлүкчөлөрү маанисин тактап келген сөзүнүн алдында туруп, бөлүп көрсөтүүчү-тактоочу мүнөзгө ээ:

«*Менимче, иштин келечек ийгилигине ишенген киши как ошондой сүйлөйт*». (Н.Байтемиров).

«*Анын уулу Бекжан да куду өзүн тарткан*». (М.Абдыкаримов).

«*Нак ушул сөз тиге таасир этти белем*». (Т.Сыдыкбеков).

Так, дал бөлүкчөлөрү жана анын омоними *так, дал* тактоочтору тактоо, сапаттык-бышыктагыч мүнөздөгү интенционалдык мааниге ээ. «*Макул, дал сен айткандай болсун*». (К.Жантөшев).

Сурама *ээ, ыя* бөлүкчөлөрү сурама-түрткү берүүчү боёктуу интенционалдык мааниге ээ. *Ыя* бөлүкчөсү экспрессивдик – жактырбоо мүнөздү алып жүрөт да, коюлган суроого жооп берүүнү гана талап кылбастан, ал суроону айыптоо, жактырбоо максатында, айрым учурларда жек көрүү максатында берилген суроо катары мүнөздөйт.

Быйыл пахта жакшы чыккан экен ээ?

Сен таарындыңбы? Катуу таарындыңбы, ыя?

Чамалама-сурама **бейм, белем** бөлүкчөлөрү баалоо-сурама маанисинде колдонулат: «*Аскер кызматы ага жаккан белем?*» (Т.Сыдыкбеков) (He did like the army service).

Белгисиз бөлүкчөлөрдүн ичинен белгисиз жана божомолдоо боёгу менен интенциянын модалдык маанисин туюндурган бөлүкчөгө –**гой** бөлүкчөсүн киргизүүгө болот.

«Бара гой кулунум. Эртең менен бара гой – деди». (А.Токомбаев).

Күчөткүч бөлүкчөлөрдүн ичинен интенция маанисин туюндурган **өтө** бөлүкчөсүн көрсөтсөк болот: «*Сатар карыянын өткүр сөзүнө өтө ыраазы болдук*». (А.Токомбаев). «*Аны ушул цехте иштеген өтүкчүлөр да өтө сыйлашат*». (К.Бектенов)

Абдан күчөткүч бөлүкчөсүнүн синоними **өтө** бөлүкчөсү болуп, интенция маанисинде колдонулат: «*Ошого абдан өкүнөм*». (А.Токомбаев).

Сүйлөм тутумунда жайгашуу орду боюнча бөлүкчөлөр борбор сөзүнө карай мурун орун алат, т.а., сол валенттүүлүктү ишке ашырат. Аларга **дал, нак, как, куду, эң, абдан, түк, эч, ылгый, чылк, чылкый** бөлүкчөлөрү кирет. Бөлүкчөлөр борбор сөзүнөн кийин да орун алган учурлар болот, т.а. алар оң валенттүүлүктү ишке ашырат. Аларга **да, дагы, гана, эле, ээ, ыя, бейм, белем, го, миш, гой** бөлүкчөлөрүн киргизүүгө болот.

Англис тилиндеги **to do** интенционалдык этишине кыргыз тилиндеги буйрук ниет ыңгай формасындагы этиш функционалдык жактан дал келет. Түрткү берүү-ниет ыңгай формасы түрткү берүүчү –**чы** мүчөсү менен татаалдашы мүмкүн.

Этиштин буйрук ниет ыңгай формасындагы жекелик жана көптүк санынын 1-жагынын семантикалык маңызы V +айын, V +алы (к) форманын аткарылышына түрткү берүүчү ниет, каалоо, тилек, макул болууну туюндуруу менен шартталган.

«Колго сени алайын, Тетигиңди карайын, Чоң жеңишке барайын». (К.Баялинов). Бул жерде конкреттүү иш-аракетке түрткү кылуучу ниет, интенция мааниси туюнтулган.

Этиштин буйрук ниет ыңгай V +о, V +гын, V +гыла формасындагы жекелик жана көптүк санынын 2-жагынын семантикалык маңызы айтуучунун экинчи жакты иш-аракетке түрткү кылуучу эркинин туюнтулушу камтылган маанилерди билдирүүдө турат.

Этиштин буйрук ниет ыңгай V +сын, V + ышсын формасындагы жекелик жана көптүк санынын 3-жагынын семантикалык маңызы жүрүм -турум менен ниет-каалоонун эки түрдүү боектуу маанисин туюнтууда жатат. Мында маанинин үстөмдүк боёгу катары буйрук милдет аткарат. «О, кагылайын, ылайым өмүрүңө береке берсин!» (Сейталиев М., «Күлкү келет»).

«Ошентип, англис тилиндеги **to do** этиши тарабынан туюнтулган интенционалдык иш-аракетти басып көрсөтүү үчүн бекемдөөчү жана буйрук сүйлөмдөрдө колдонулат. Бул функцияда **to do** этиши түрдүү формаларында (**do, does, did**) **to** бөлүкчөсүсүз инфинитив формасындагы маани берүүчү этиштин алдында колдонулат. Мындай сүйлөмдөрдө оозеки кепте басым **do (does), did** этишине түшөт да, бул этиштер билдирүү жана божомолдоо интенцияларын чагылдырат. Англис тилиндеги **to do** интенционалдык этишинин функционалдык эквиваленти катары кыргыз тилинде модалдык сөздөр сыяктуу эле айрым сөздөрдө же сүйлөмдө кошумча тактоо, бөлүп көрсөтүү жана модалдык көрсөткүчтүн ролун аткаруу менен айтуучунун сүйлөмдүн мазмунуна карата мамилесин туюндуруучу бөлүкчөлөр колдонулат. Бөлүкчөлөр маани берүүчү сөздөрдөн кийин орун алат, детерминативдик функцияда сүйлөмгө толугу менен таандык болуп, аны баштап же бүтүрө алат. Мындан сырткары кыргыз тилинде буйрук-ниет ыңгай формадагы этишти колдонулат» [Кельдибекова А. С., 2013, с. 389]

2.3. Англис тилиндеги интенционалдык SHALL/WILL/WOULD/SHOULD этиштеринин түзүлүшү, валенттүүлүгү жана колдонулушу, алардын кыргыз тилиндеги функционалдык эквиваленттери

XVIII кылымдан тарта тил илими жакшы жолго коюлган. Грамматиканы изилдөөчүлөр келер чактын эки формасын: инфинитив менен айкашып келген **shall** / **will** конструкциясы жана жөнөкөй учур чак формасын атап көрсөтүшөт. Бирок, **shall** жана **will** жардамчы этиштеринин ортосундагы айырмачылыктарды ажыратышкан эмес. Алардын айрымдары гана (Дж.Мэсон жана Дж.Уоллис) бул айырмачылыктарды моюнга алышып: **shall** этиши биринчи жактагы гана келер чакты, **will** экинчи жана үчүнчү жактагы келер чакты, **will** 1- жакта, **shall** 2-жана 3-жакта каалоону же убаданы туюндураарын билдиришкен.

Бирок, **shall** жана **will** этиштери өзүлөрүнүн алгачкы маанисинин айрым издерин - **shall** - физикалык жана моралдык милдеттүүлүктү, ал эми **will** – каалоо менен эркти сактап калгандыктан, англис тилинде келер чакты кошумча боексуз колдонууга болбойт. Келер чактын формасын иш-аракеттен белгилеп, аны, бир жагынан, зарылдыктын, мажбурлоонун жыйынтыгы катары кабыл алынса, экинчи жагынан эрктин, каалоонун жыйынтыгы катары кабыл алынат. Кошумча маанини көрсөтүп кетсек, айтуучунун же жазуучунун каалоосуна көз каранды болот.

Улуттук тилдеги норма төмөнкүчө түшүндүрүлөт: жай сүйлөмдө милдетти, зарылдыкты туюндурууда 1-жактын формасын ошол боёкту баса көрсөтүү зарылдыгында гана колдонушат. Бул учур чакта **shall** этиши менен эмес, сыпаттоочу **I am obliged to-** мен милдеттүүмүн, **I am forced-** мен аргасызмын, **I have to** – мен милдеттүүмүн деген конструкциялар аркылуу берилет.

shall этиши 1-жакта накта келер чактык мааниге ээ болот. Ошол эле маалда айтуучу өзүнүн эркин же каалоосун келер чакка кошумча боёк катары бошон билдирүүнү каалоосу мүмкүн, анда ал үчүн **will** этишин колдонуу туура болот: **I want to** – мен каалайм (я хочу), **I wish to** - мен тилейм (я желаю) ж.б.

Жай сүйлөмдүн 2-3-жагында абал башкачараак. Башка бирөөнүн эрки тууралуу айтууда дайыма эле ишке аша бербейт: **will** этишинин баштапкы мааниси мында бошоң – ал келер чакты гана билдирет, басымга ээ болбойт. Мисалы: “*He tells me that you will come.* – *Ал Сизди келет деп айтты*”. Мында кайрылып жаткан адамдын эрки тууралуу эч кандай белгиленген жок.

Shall этиши, тескерисинче, башка тараптын милдети – кайсы бир кыймыл аракетти ишке ашыруу же ошол аракеттин аткарылыш зарылдыгын бошоң формада да айтуу экендигин туюнтууга болот. Демек, ал иш-аракет башка тарап аркылуу аткарылышы үчүн буйрук гана бербестен, күтүүнү, каалоону, ниетти же айтуучунун эркин туюнта алат.

Келер чактагы модалдык **will** этиши эркти билдирүүнүн кошумча маанисине ээ. Себеби, ниет менен жасалган нерсе адатка айланат, андыктан бул аракетти туюндуруучу **will** жана **инфинитивдин** айкашы менен келген конструкция кайталоо же көнүмүш (көп жолку) мааниге ээ болуп калат. 1-жактагы мындай мисалдар сейрек кездешет: *Than will I sting him with my tonge smerte.* – *Анда мен аны тилим менен ачуу чагып алуу адатым бар.* (Chaucer, *Canterbury Tales*)[Бруннер К. 1956]

2-жакта эрктин кошумча боёгу так аныкталат: *You will smoke all day long* – *Сиз бир күн кечке тамеки чегет экенсиз.* Мындай конструкция 3-жакка карата колдонулат. Мисалы Шекспирден алсак: “*The maid will ask her mistress whether the gentleman is ready to go dinnerz*”. – *Үй кызматчысы айымдан, үй ээси түшкү тамактанууга даярдыгын сурайт.*

Келер чактык катары кабыл алынган этиштик аракет өзгөчө берилет. Аны менен иш-аракетти ошол убакта гана эмес, келечекте да аткарууга даярдыгы туюнтулат. Ошентип, этиш кайсы чакта турбасын **shall** жана **will** этиштери менен келген конструкция айтымдын аныктыгын мезгилден көз каранды катары белгилеп кетсек болот. (**will** этиши **shall** этишине караганда анын аныктыгына көбүрөөк ишеним жаратат). Мисалы:

“A covetous man will call himself poor, that you may sooth his vanity by contradicting him”. – Сараң адам өзүн кембагал деп атагандыгына силер каршы чыгып, менменсинүүсүнө кошомат кылууну жакшы көрөт.

Shall жана *Will* этиштеринин төл жана бөтөн кепте колдонулушун карап көрөлү.

Жогоруда көрсөтүлгөн принциптерде жана түз суроолордо биз карап жаткан этиштердин колдонулушу негизделген. Мектеп грамматикасы аны төмөндөгүдөй берет: **shall** жана **will** этиштерин колдонуу суроого жооп болуп түшкөн жай сүйлөмгө жараша ишке ашырылат.

1-жактан келечек же жеке ниет менен эрк тууралуу чыккан суроо риторикалык болуп саналат, андыктан мындай суроолордо **Will** этиши колдонулбайт. Демек, 1-жак үчүн **shall** этиши гана пайдаланылат, ошондо да сүйлөөчү келечекте аткара турган иши тууралуу айтуу менен, маектешүүчүнүн эркине же каалосуна жараша ишке ашкан тапшырманын сылык формасын өзүнө тартып алат. Мисалы: *Shall I read this passage to you?* – Бул үзүндүнү окуп берейинби? Башка адамдын каалосу атайын суралса, көркөм формалар колдонулат. Мисалы: “*Do you wish me to read this passage?*” – Мен бул үзүндүнү окуп беришимди каалайсызбы?

2-жакка кайрылып, анын эрки же каалоосун билдирген суроолор көп кездешет. Андыктан мындай суроолордо **will** колдонулуп, кыймыл аракеттин аткарылышы ошол жактын өзүнө жараша болорлугу баса көрсөтүлөт. Бирок, жактын каалоосу тууралуу өзүнөн атайын сураса **will** этишинин ордуна андан да тагыраак болгон **want to** этиши колдонулат.

Shall этишин колдонууда кыймыл аракет, тескерисинче, кайрылып жаткан адамдын эркинен көз каранды болбогон абалга карай шартталат, андыктан конструкция келер чакты гана туюндурат. Мында *are you able to* – мүмкүнчүлүгүңүз болобу? *are you obliged to* – милдеттүүсүзбү конструкциялары пайдаланылат. Бирок, мындай түрмөктөр өтө сейрек кездешет.

Ушуга байланыштуу **will** этиши көп колдонулат, себеби ал бир эле маалда иш-аракеттин ишке ашышын кайрылып жаткан адамдын эркине жараша болорлугун

сылык формада көрсөтөт. Балким, буга шотлан-америка нормасынын таасири болушу мүмкүн. Мисалы: *Shall you see John today ? – Сиз бүгүн Джонду көрөсүзбү?*

3-жактагы суроолордо **will** этишинин мааниси бошондоп калат да, келер чактык иш-аракетти туюнтуу үчүн гана кызмат кылат: *“When will the moon rise? – Ай качан чыгат?”*

Тескерисинче, **shall** менен айкашып келген конструкция буйрукту туюндурат, жоопто да аталган буйрук **shall** этишинин жардамы менен колдонулушу керек. Мисалы, официанттын кадимки суроосун алсак: *“What shall it be, Sir?” – Сэр, эмне каалайсыз?* **Shall** этиши кайсы бир милдеттерди же зарылдыктардын болушу тууралуу сураган риторикалык суроолордо да колдонулат. Мисалы: *“Who shall say?” – Ким айта алат?* Башка бир адамдын каалоосу же эрки тууралуу атайын билгиси келсе, башка каражаттар колдонулат: *“What does he want?” – Ал эмнени каалайт? ж.б.*

Жогорудагылардан баса белгилеп кетсек, **shall** жана **will** жардамчы этиштер катары өз алдынча лексикалык мааниге ээ эмес жана өзү менен чогуу колдонулган этиштин чагынын жана жагынын көрсөткүчү катары кызмат кылат, – деген бүтүм чыгарууга болот. *“Tomorrow you will take the boy Isaak into the country” [J.Oleck].* 1-жак үчүн келер чак **shall** этишинин жардамы менен жана калган жак үчүн **will** этиши маани берүүчү этиштин инфинитиви менен **to** бөлүкчөсүз айкашып келип уюшулат. Фактылык жактан алганда, бул эреже көпчүлүк учурда сакталбастан, бузулуп калат. Ч.Фриздин эсептөөсү боюнча 70% бекемдөөчү сүйлөмдө **will** этиши биринчи жакта колдонулат.

Мындан сырткары басымсыз ‘II’ формасы кенен пайдаланып, анын колдонулушу **shall** жана **will** дистрибуция маселесин чечет.[Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г., 1981.]

Экинчи жагынан алганда, суроолуу сүйлөмдөрдө **shall** жана **will** этиштерин колдонуу жогоруда сөз кылган семантикалык жана стилистикалык татаал учурлардын чырмалышын туюндурат.

Көпчүлүк лингвисттердин shall жана will өзүлөрүнө мүнөздүү болгон милдеттүүлүк менен каалоонун модалдык маанисин сактап турат, англис тилинде нагыз модалдык эмес келер чак этиши жок деген пикирди айтышат.

Биз shall формасын келер чак форманы уюштуруу үчүн колдонулган жардамчы этиш катары эсептөөгө көнүп калганбыз, бирок I shall do it сүйлөмүндө, эреже катары, бир нерсе аткаруу ниетин же болжолун туюндуруп турат. **Shall I go out tonight?** суроосун узатуу менен маектешүүчүдөн бул жакшы идея экендигин аныктаган жообун күтөбүз. Shall этишин өткөн чак should формасында колдонуу менен, айтуучу бир нерсе жасоо жакшы болмок экендигин, I should go out tonight же болбосо келечекте бир нерсе болоорлугун божомолдойт: She should be here soon. – Ал жакында келет деп ойлойм.

shall этишинин катышуусу талап кылынса жоопко да, суроолуу сүйлөм ушул эле shall формасын колдонууга болот. will форманы 2-жакта суроолуу сүйлөмдө колдонуу менен суроо узатылган жактын ниетин, каалоосун аныктоо үчүн колдонулат. Will формасын жекелик жана көптүк түрдүн 1-жагында колдонуу жооп берүүчүнүн ниетин, каалоосун же макулдугун туюндурат.

“Shall you be free tomorrow?” – Сиз эртең бошсузбу?

“Yes, I shall”. – Ооба. No, I shan,t - Жок.

Салыштырып көрөлү:

“Will you go to the theatre tonight?” – Сиз бүгүн кечинде театрга барасызбы? (барууну каалайсызбы, ниетиңиз барбы?)

Yes, I will - Ооба (барам, т.а., баргым келет, ниетим бар.)

Shall- формасы суроолуу жана бекемдөө сүйлөмдөрүндө жекелик жана көптүк түрдүн 2- жана 3-жагында келер чакка тиешелүү болгон буйрукту, милдеттүүлүктү, убаданы, коркутууну, алдын алууну туюндурдуу үчүн колдонулат.

“Close the window, or you shall catch cold”. – Терезени жабыңыз, болбосо сизге суук тийип калат.

Shall суроолуу сүйлөмдө жекелик жана көптүк түрдүн 1 жана 3-жагында суроо узатылган тараптан буйрук же көрсөтмө алуу үчүн колдонулат:

“Shall we read?” – Окуйлукубу?

Will айтуучунун аракетти аткарууга болгон чечкиндүүлүгүн, эркин, каалоосун, макулдугун, бекем ниетин туюндуруу үчүн то бөлүкчөсү колдонулбаган модалдык этиш катары колдонулат. Тангыч сүйлөмдрдө жансыз нерселерге карай will адам баласынын аракетине каршылык көрсөтүүнү билдирет.

We will further increase the output of agricultural products. – Биз айыл-чарба продукциясын өндүрүүнү дагы көбөйтөбүз (т.а., эркин, чечкиндүүлүгүн билдирүү). This pen will not write, give me another one. – Бул калем уч жазбайт экен, мага башкасын бергилечи (адамдын аракетине каршы болуу). I think, go out tonight (бекем ниет). I promise I won't go out (келечекке ишеним).

Will этиши каалоону, тандоону, баалоону, макулдукту жана баш тартуунун тануу конструкциясын туюндуруу үчүн да колдонулат. – “The immortal goods will have no part in affair; how long will we put up with the ... refusal of refrigerators to fit”. [Webster's third new international dictionary of the english language, 1993.]

Көптүк жана жекелик форманын 3-жагында учур жана келер чакка карай кадимки кайталангыч аракеттерди туюндуруу үчүн да Will этиши колдонулат: He will sit for hours without saying a word. – Ал бир да сөз сүйлөбөй, көптөн бери отурат. Nitrogen will not burn. – Азот күйбөйт.

2-жакта да Will формасы өтүнүчтү туюнтуп келет: Say I'm here, will you? – Кичи пейилдикке, мени бул жакта деп коёсузбу. Will you let me have a look at that letter. – Катты карап коюуга уруксат бересизби?

Белгилүү болгондой, алгач, тилдин британ вариантында shall биринчи жакта, ал эми will экинчи жана үчүнчү жакта колдонулган. American English will этишин бардык жактарда колдонулушу кырдаалды жөнөкөйлөштүрүп койдү: I will (he will) do it tomorrow. Бирок, Shall формасына да, билинбестен, орун калууда.

XX кылымдын 20-жылдарында Англиянын адабий чөйрөсү теги боюнча поляк Джозеф Конрадды will жана shall этиштерин колдонууда айырмачылыктарды терең түшүнө билген, англис тилинин классиги катары таанышкан. Учурда жандуу кепте shall этишин милдеттүүлүк сезилген суроолуу сүйлөмдүн жекелик жана көптүк санынын 1-жагында гана колдонулат.

2-жана 3-жактагы shall этишинде жашы, улуулугу же социалдык абалы боюнча көшөрүү жана авторитеттүүлүк мааниси камтылган.

Алар You shall be here tomorrow morning. I insist upon it. – Сен эртең бул жерде сөзсүз болосуң. Мен талап кыламын. Кимдир бирөөнү дачадагы ата-энесиникине конокко чакырып: I hope you will enjoy your visit with my parents, – деген сүйлөмдөрдөн көрүнүп турат. – Менин ата-энемдикине конок болуп кетишиңиз сиздерге жакшы маанай жаратаарына ишенем, - деген болсо, бул сылык жана маданияттуу угулат. Ал эми жаңылып, - I hope you shall enjoy your visit with my parents, - ата-энемдикинде болгонуңарды баалай аларсыңар деп ишенем – деп айтса, кырсуугулуп калат.

3-жак формасындагы shall этишинин ролун А.Теннисондун Кофетуа королу тууралуу ыры менен жаттап алууга оңой. Анда король терезеден начар кийинген кедей сулуу кыздын арабасын көрүп, бир көргөндө сүйүп калды да, мантия жана корона кийген боюнча каретадан түшүп: This beggar maid shall be my Queen! – бул кедей кыз королева болот! (менин аялым) деп убада берет.

Интенционалдык will этишинин семантикасын сүрөттөө менен инфинитивдик конструкциядагы will жана to be этиштеринин колдонулушундагы айырмачылыктарды эскерте кетүү зарыл.

Субъекттин will этишин колдонууда каалоо, to be going этишин колдонууда ниет сыяктуу семантикалык мамилесинде айырмачылыктар байкалат:

“А) Would somebody chair this afternoon’s session, please?

Б) В: I’ll do it.

В) В: I’m going to do it.”

Бул эки түрмөктү колдонуудагы негизги кырдаал экөө – адам өзү жөнүндө айтып жатканда (т.а. ал бир нерсе жасоону чечкенде) жана ал келечек окуя тууралуу жөн гана айтып жатканда (т.а., ал тууралуу алдын ала айтат).

Келечек окуяны алдын ала айтуу үчүн эки конструкция тең колдонулат. Айрым учурларда алар биринин артынан бири колдонулат – to be going to ниетти баса белгилесе, will – деталдарын баса көрсөтүп, же алар тууралуу маалымат берет:

“We’re going to have dinner this Sunday. There’ll be five of us. – Oh, that’ll be nice”. – Биз ушул жекшембиде түшкү тамак уюштуруп жатабыз. Биз бешөөбүз. Сонун болот.

Бирок, биз анчейин көнө элекпиз, дагы бир идея бар. Will фактыны далилдеп турса, to be going to окуянын алдын алуусун көрсөтөт:

“Be careful! You’re going to break this chair.” – Абайла! Бул үстөлдү сындырып аласың.

Адамдын үстөлдү сындырайын деген оюу жок: анын аракети булуттар жаанды, боюнча болуусу – төрөттүн болушун алдын ала билгендей эле билдирип турат.

Д.Конраддын ою боюнча to be going to сүйлөөчү келер чактын аракети учурунда болгону менен байланыштырганда колдонулат. Учур чак менен болгон байланыш эки учурда көрүнөт:

- сүйлөөчү аракеттин келечеги тууралуу иштин болоорун билдирген шарт же белгилердин негизинде келип чыккан аракет тууралуу айтканда: “Please hold me! I’m going to fall!” - Мени кармасаңыз, суранам! Азыр жыгылам!

- сүйлөөчү аракеттин келечеги тууралуу кабыл алынган чечимден же болгон ниеттен келип чыккан катары айтканда: He isn’t going up tennis? – Ал теннисти таштайын деген жокпу?

Дагы бир айырмачылык: to be going to түрмөгү конкреттүү мезгилди атабаса, жакынкы аралыктагы келер чак кабыл алынат, ал эми will алысыраак перспективага жакындашат. Бирок пландар, ниеттер тууралуу сөз болгондо – кырдаал өзгөрөт. Келечек аракет тууралуу чечим мурда кабыл алынган болсо to be going to пайдаланылат, ал эми чечим ошол замат ордунда кабыл алынса – will колдонулат.

I left my wallet at home. – Don’t worry, I’ll lend you \$20. – Мен капчыгымды үйгө унутуп коюпмун. – Кабатыр болбо, мен сага 20 доллар карызга берип турам.

(Чечим дароо кабыл алынат) Силер кийин минтип айта аласыңар:

“I’m going to lend you the money. Do you still need it? – Мен сага карызга акча бергени жатам. Сага керекпи?”

Киринди сөз - I think, I'm sure, I expect etc. I think we'll see you tomorrow. I'm sure it'll be all right сөздөрүнөн кийин will гана колдонулган учурлар да кездешет.

Жогорудагылардын негизинен will этиши жоголуп бара жатат дегенден алыс болуу керек. Ал азыр да жигердүү, мисалы сылык кайрылууда көп колдонулуп келе жатат: “Will you be so kind as ... силерден айрым бир кызмат тууралуу сылык өтүнгөндө...”

Алдын ала сылык эскертүү: “Bill Stickers will Be Prosecuted”. Адресаттын мындагы коммуникативдик ниети – дубалга жарыя илгендер (Лондондун борборундагы офистердин биринин дубалы) сотко чакырылып, айып төлөөрү тууралуу айтылган алдын ала эскертүү

Сылык сунуш: “If you are tight for time, then please let us know so we speed you along”. We will be only too pleased to help! – Убактыңыз жок болсо, бизге билдирип коюңуз. Биз Сизди алдыңкы катардан тейлегенибизге кубанычта болобуз.

Ошондой эле will келер чактагы сиздин же башка бирөөнүн аракеттери тууралуу сураган кыска жооптордо колдонулат: Yes, I will - Ооба.

Will этишин камтыган суроолуу сүйлөмдөргө семантикалык талдоо жүргүзүп көргөнүбүздө түрткү берүү абалынын ар кыл аспектилерин аныктоого багытталган айтымдар бар экендигин көрсөттү:

- талап кылынган аракетти аткарууга каалоосу бар;
- адресаттын иштин аткарылышына кызыкдар болгон келечектеги аракетин;
- мүмкүндүк маанисин. Угуучунун мүмкүнчүлүгү тууралуу сураган суроолуу эки форманын (Can you do it?) жана (Will you do it?) биринчиси экинчисине караганда сылыгыраак, себеби ал «оюндан чыгууга» көбүрөөк эрк берет: мүмкүнчүлүк жок экендигин моюнга алуу коркунучтуу эмес, бирок каалоонун жоктугун моюнга ачык алуу жаман, сылык эмес. Салыштыргыла: Can you step aside? Will you step aside?

Белгилүү болгондой, will этиши менен келген түрткү берүү – суроосу төмөнкү түрлөргө ээ: Will you do it? Won't you do it? Бул түрлөр төмөнкү учурларда колдонулат:

- макамы боюнча бирдей коммуниканттардын кысылбай эркин турганында жана аралары жакын болгондо же улуунун кичүүгө кайрылуусунда өтүнүч менен сунушту туюнтууда: Эжеси инисине: Will you drop this letter for me?

Кичүүнүн улууга субардинааттык мамилесинде чакырууну туюнтууда: Жээни таекесине: Will you take the arm-chair, Uncle?

Күчөткүч функцияны аткарууда, will менен келген конструкциялар адресаттын келер чактык аракетин туюндурат: пикирлешүүнүн расмий жана расмий эмес учурда улуунун кичүүгө карата кайрылуусунда мындай формалар буйрук, буйрутма күчүнө ээ болот. Мугалим окуучуларына: You will all stand up when the master enters.

Жардамчы shall|will этиштеринин кыргыз тилиндеги функционалдык эквиваленттери катары кыйыр ыңгайлар, тактап айтканда, буйрук каалоо ыңгай саналат.

Кыргыз тилинде кыйыр ыңгайдын төрт өз алдынча түрү бар:

1. Буйрук каалоо;
2. Шарттуу;
3. Каалоо;
4. Ниет ыңгайлары.

Аталган ыңгайлардын ар бири түрдүү формалардын – чактын жана ыңгайдын маанисин синкретикалык түрдө туюндурган өз системасына ээ. Семантикалык маңызынан улам кыйыр ыңгайдын формалары учур жана келер чактын, айрым учурларда өткөн чактын кыймылын таандык кылат. Ушунусу менен аракетин аткарылыш фактысынын реалдуулук, ирреалдуулук планында түрдүү мааниге ээ болгон түрткү берүүчү, оптативдик, дезидиративдик, волитивдик жана субъективдик модалдуулукту туюндуруучу кыйыр ыңгайлардын формаларынын кыймылынын өтүүсүн, шарттуулугун, гипотетикалуулугун баса белгилейт.

Буйрук каалоо ыңгай азыркы кыргыз тилинде кыйыр ыңгайлардын башка түрүнөн колдонулуш жыштыгы боюнча гана эмес, жекелик жана көптүк түрүнүн ар бир жагынын чегинде түзүлүштүк-түрдүү формаларынын болушу менен

айырмаланып турат. Азыркы кыргыз тили буйрук каалоо ыңгайдын сан жана жак боюнча берилген төмөнкү түрлөрүнө ээ:

Жекелик жана көптүк түрдүн 1-жагы: V + айын, V + алы (к);

Жекелик жана көптүк түрдүн 2-жагы: V + о, V + гын, V + гыла;

Жекелик жана көптүк түрдүн 3-жагы: V + сын, V + ышсын;

Сылык формасы: V + ңыз, V + ыңыздар.

Буйрук-каалоо ыңгайдын жогорудагы формалары түрткү берүүчү –чы бөлүкчөсү аркылуу татаалдашы мүмкүн. Буйрук-каалоо ыңгайдын жекелик жана көптүк түрүнүн 1-жагынын семантикалык маңызы V + айын, V + алы (к) формасынын аткарылышына түрткү берүүчү каалоону, ниетти, макулдукту туюнтууда жатат.

Колго сени алайын, Тетигинди карайын, Чоң жеңишке барайын. (К.Баялинов). Бул жерде конкреттүү иш-аракетке түрткү берүүчү ниет, интенция мааниси туюнтулган.

Жеңеке, мен бээлерди чогултайын. (К.Каимов «Кыш ыргактары») – мында аракетти аткарууга болгон ниет, интенция мааниси берилген.

Ниет, интенция күчөткүч – чы бөлүкчөсүнүн жардамы менен күчөтүлөт. Мисалы: Велосипедимди минип туруп, барып келейинчи, апа.

Этиштин буйрук ниет ыңгай V + о, V + гын, V + гыла формасындагы жекелик жана көптүк санынын 2-жагынын семантикалык маңызы айтуучунун экинчи жакты иш-аракетке түрткү кылуучу эркинин туюнтулушу; каалоо, мүмкүндүк берүү, кеңеш берүү, өтүнүү камтылган маанилерди туюнтууда турат. Мисалы: Бирок сенин максатың окуу болгондуктан, аны таштабагын (К.Жантөшев «Каныбек»). Чыныңызды айта бериңиз. Башыңыз катса, таза абага чыгыңыз. (К.Каимов «Кыш ыргактары»). Башка сөзүңөр жок болсо бара бериңиздер (А.Убукеев «Ак була»).

Этиштин буйрук ниет ыңгай V + сын, V + ышсын формасындагы жекелик жана көптүк санынын 3-жагынын семантикалык маңызы жүрүм -турум менен ниет-каалоонун эки түрдүү боектуу маанисин туюнтууда жатат. Мында маанинин үстөмдүк боёгу катары буйрук милдет аткарат. *О, кагылайын, ылайым өмүрүңө*

береке берсин! (Сейталиев М., «Күлкү келет»). «*Маңдайыма майпайып байбичелер отурсун! Улгайып калган карылар үйдүн ичин толтурсун*» (К.Жантөшев «Каныбек») *Ак жоолугу башынан түшпөй, алганы менен тең карысын* (А.Убукеев «Ак була»).

Жогоруда белгилегендей, –чы бөлүкчөсү буйрук-каалоо ыңгайынын көрсөтүлгөн формалары түрткү берүүчү менен татаалдашат. Бирок, ошол эле учурда татаалданбаган форманын семантикалык мааниси өзгөрбөйт.

Буйрук-каалоо ыңгайдын экинчи жана үчүнчү парадигматикалык катарынын формалары биринчи катардагы формадан буйрук менен каалоонун маанилеринин алмашышы менен айырмаланып турат.

Буйрук-каалоо ыңгайдын парадигматикалык ар бир катарынын формалары алар туюнткан маанилеринде ошол катардын формаларына гана мүнөздүү болгон спецификалык өзгөчөлүктөргө ээ. Негизинен, баардык үч катардын формалары менен туюнтулган доминаттык жана факультативдик маанилер буйрук-каалоо ыңгайынын маңыздык мүнөзүн чагылдырат.

Буйрук-каалоо ыңгай иш-аракетти аткарууга түрткү берүү боёгу менен түрткү берүүчү дезиративдик жана оптативдик модалдуулукту туюндуруучу –са –се формасы менен берилген. Семантикалык маңызы боюнча –са –се формасы түрдүү боёктуу өтүнүү-каалоону туюндураары талдоонун негизинде аныкталды. Жекелик жана көптүк түрдүн 2-жагында гана каалоо, ниет, интенция жана өтүнүчтү аткаруу маанисин камтыган түрткү берүү маанисин камтып турат. 1-жана 3-жак формасы болсо түрткү берүү маанисине нейтралдуу мамилени көрсөтүү менен, каалоо маанисин туюндурат. Мында –са\–се модалдык –чы, да, экен, де, эле бөлүкчөлөрү менен татаалдашы мүмкүн.

Shall\will этишинин жогорудагы конструкциялардагы валенттик өзгөчөлүгүн карайлы. Shall\will этишинин эки позициясы бар – ээ үчүн (субъект) жана предикатив үчүн, бери болгондо комплимент үчүн. Бул учурда синтаксисттик структура Subject – to be – Complement формасында болот.

«Ошентип, жүргүзүлгөн талдоонун негизинде төмөнкү жыйынтыктарга келдик: **shall** жана **will** жардамчы этиштер өз алдынча лексикалык мааниге ээ

болбойт жана алар айкашып келген иш-аракеттин чагы жана жагы тууралуу маалымат берүүчү кызматты аткарат» [Кельдибекова А. С., 2012, с. 251]. Мындан тышкары, **shall** жана **will** этиштеринин суроолуу сүйлөмдөрдө колдонулушу семантикалык жана стилистикалык аспекттердин айкалышына алып келет. Бул этиштер билдирүүдө иш-аракеттин башка адам тарабынан аткарылышын гана эмес, айтылуучу объекттин күтүүлөрүн, каалоолорун, ниеттерин жана эркин да билдирет. Кыргыз тилинде **shall** жана **will** этиштеринин функционалдык эквиваленттери катары кыйыр ыңгайдын түрү, тактап айтканда, буйрук-каалоо ыңгайы колдонулат.

Буйрук-каалоо ыңгайдын жекелик жана көптүк түрүнүн 1-жагынын семантикалык маңызы V+ айын, V +алы (к) формасын ишке ашырууга түрткү берүүчү тилекти, ниетти, макулдукту туюнтууда турат.

Буйрук-каалоо ыңгайдын жекелик жана көптүк түрүнүн 2-жагынын V+ о, V +гын, V +гыла формасынын семантикалык маңызы айтуучунун экинчи жакка аракет кылууга түрткү берүүчү эркинин, айтуучунун кынтыксыз буйрук же талап маанисиндеги эркин, каалоо, мүмкүндүк берүү, абалга жараша өтүнүү туюнтмалары кирген бир нече маанилерди камтып турат.

Буйрук-каалоо ыңгайдын жекелик жана көптүк түрүнүн 3-жагынын V+ сын, V +ышсын формасынын семантикалык маңызы жүрүм-турум менен каалоонун эки эселенген боектуу маанисин туюндурууда турат. Мында маанинин доминанттык боегу катары буйруусаналат.

Жогоруда белгиленгендей, буйрук-каалоо ыңгайдын биз сунуштаган формалары түрткү берүүчү –чы мүчөсү менен татаалдашат, бирок мында татаалдашпаган формалардын семантикалык маңызы өзгөрбөйт.

Буйрук-каалоо ыңгай аракет жасоого түрткү берүүчү дезоративдик жана оптативтик модалдуулукту билдирген са/ -се формасы менен да туюнтулат.

shall\will этиштери эки позицияны – ээ үчүн (субъект) жана предикатив үчүн, же минимум комплимент үчүн – ачып турат.

Бекемдөөчү сүйлөмдө субъектилик валенттүүлүк этишке карай сол позицияда турат, т.а. сүйлөмдө сол валенттүүлүктү ишке ашырат. Субъектилик валенттүүлүк

облигатордук мүнөздө болот, себеби анын түшүп калышы айтымдын семантикасы менен синтаксистик конструкциясыны бузулушуна алып келет.

Бекемдөөчү сүйлөмдөрдөгү сунушталган этиштер оң валенттүүлүктү ишке ашырат, анткени алар облигатордук мүнөздө болот. Алардын колдонулушу сөздүн маанисин жана синтаксистик түзүлүшүн сактап калуу үчүн зарыл, ал эми алардын түшүп калышы айтымдын туура эмес түшүнүлүшүнө жана конструкциянын бузулушуна алып келиши мүмкүн.

- Факультативдик мүнөздөгү адвербиалдык валенттүүлүк лексикалык түрдүү каражаттар менен туюнтулат: *tomorrow, later, soon, next year (time, month, week, etc.), two days later, ж.б.*

Азыркы учурда англис тилинде Will/Would айтуучунун мамилесин айтымга – кенен мааниден алганда **volition** - бир эле этиштин эки формасы болуп саналат. Алар катарлаш иштеп, көпчүлүк учурларда бирин-бири алмаштырып турат. Туруктуу сөз айкаштарынын көпчүлүгүндө, ошондой эле аларды колдонуунун айрым учурларында бул этиштер өзгөчөлүктөргө ээ болушу мүмкүн:

1. Will/Would өткөн чакта реалдуу аракетти белгилөө үчүн колдонулат:

а) алар кадимки, жана далилдөөчү иш аракеттерди туюндурганда (жөнөкөй инфинитивдүү жана бекемдөөчү сүйлөмдөрдө).

“Yes, Ed, I think the due diligence will go smoothly, and there certainly isn’t any impulse to hold anything back...” [Micheal Crichton, “Disclosure”]

б) Will/Would кайсы бир аракетти аткаруудан баш тартууну туюндурганда (жөнөкөй инфинитив менен негативдик контексте)

“All right. I won’t.” [Michael Crichton, “Disclosure”]

в) Will/Would этиштери табигый функциясын же кадимки аракетти (жөнөкөй инфинитив менен негативдик контексте) токтотууну туюндуруу үчүн жансыз зат атооч менен колдонулат.

“But’ what’s the point? The system won’t let me.” [Micheal Crichton, “Disclosure”]

г) Бул этиштер ниетти жана чечкиндүүлүктү, эркти туюндуруу үчүн биринчи жакта колдонулат (бекемдөөчү жана негативдик сүйлөмдөрдө). “Very good: I will go east, and I **will** make for Rivendell” [J.R. Tolkien, “Fellowship of Rinn”].

Мындай сүйлөмдөрдө Will өзүнүн модалдык функциясын аткарып, аракетти келер чакты чагылдырат. Would этишинин өткөн чак формасы негизинен бөтөн кепте колдонулуп, аракетти өткөн чактын кайсы бир чекитинен (өткөн чактагы келер чак) келер чакта колдонулат.

Will 2-жакта сылык өтүнүчтү же сылык суроону туюнтат: Would (Subjunctive 2) өтүнүчтү же суроону сылыгыраак формага салат:

“Will you come inside with me for a moment, Minister?” I said. [Arthur Golden, “Memoirs of A Geisha”].

3-Will/Would багынычтуу сүйлөмдө колдонулганда эрк жана ниет маанисин сактап калат.

4- Will/Would төмөнкү учурларда бир нече өз алдынча маанилерди билдире алат:

а) Will жөнөкөй инфинитив менен айкалышып, контекстке жараша келечектеги же учурдагы кырдаалда божомол маанисин туюнтуусу мүмкүн, ал эми өткөн чак контекстинде башка маанилерди билдириши ыктымал.

б) Бекемдөөчү жана негативдик сүйлөмдөрдө модалдык Would этиши аткарылган же ошондой сезилген аракет боюнча күйдүрүүчү- күлкүлүү маанини туюндурат. (that was to be expected).

Кыргыз тилинде жардамчы will \ would этиштеринин функционалдык дал келүүлөрү катары кыйыр ыңгайдын төмөнкү түрлөрү, тактап айтканда, шарттуу, ниет, тилек ыңгай саналат.

Кыргыз тилинде - **са** менен аяктаган шарттуу ыңгай жөнөкөй жана багыныңкы татаал сүйлөмдө интенционалдуулук маанини билдирет.

Мисалы: “Азыр машинечен болсом, кайда апар десеңиз да жеткирет элем”. (Ч.Айтматов «Саманчынын жолу»).

«Чий арасы коен, кекилик, чил, бөдөнөгө жыкжыйма болсо». (С.Рыскулов «Кара шумкар») мында да ишке ашпас тилек берилген.

«Каап, тигилип отурса болот эле» (Н.Байтемиров «Сагын») мында да ишке ашпас каалоо турат.

«Ток кезинде эң эле жалакайсың, тек жалакай болсоң не». (К.Жантөшев «Каныбек») Мында иш-аракетти аткаруу ниети мааниси түшүндүрүлгөн.

Төмөнкү сүйлөмдөрдө иш-аракетти аткаруу интенция маанисинде туюндурулган: Тек гана, бул окуя жөнүндө айтып койсом деген элем. (Т.Сыдыкбеков «Темир»)

«Токтогул черткен «Жаш кыял»,

Тыңдасан боло, Алымкан

Ак шайы жоолук колго алып,

Булгасаң боло, Алымкан».

Кыргыз тилинде ниет ыңгай аналитикалык эки форма - *гы кел* жана *-гай эле* менен берилген. Ниет ыңгайдын – *гай эле* формасы иш-аракетти аткаруу ниетин, тилегин, интенциясын туюндурат.

«Аман эсен болуп, окуумду өз убагында бүтсөм эле». (Н.Байтемиров «Сагын»). Бул сүйлөмдө иш-аракеттин жыйынтыгы боюнча каалоо маанисин билдирип турат.

«Деги булардын чабышаар жоосу болгой эле». (Т.Сыдыкбеков «Темир») Сүйлөмдө автордун аракетти интенциясы көрсөтүлгөн.

Тилек ыңгайдын *-гай эле* формасы тангыч – *ба* формасында коркуу, санаркоо, иш-аракетти аткарууга ниети жоктугун билдирүү маанисине ээ болуп калат: Баламдын боорун эзе теппегей эле» деген ой мээсин сыдырып өтү. (Ш.Бейшеналиев «Кычан».) Бул сүйлөмдө иш-аракетти аткарууну каалабаган маани туюнтулду.

Кыргыз тилиндеги тилек ыңгай жогоруда белгиленгендей, *-гы* (*-ги, -гу, -гү*), *-кы* (*-ки, -ку, кү*), мүчөлөрүнүн жана жардамчы кел этишинин жак, сан боюнча түрүнүн, атоочтук – бар кызматчы сөзүнүн, атоочтук тангыч–жок сөзүнүн жардамы менен уюшулат. Семантикалык пландан алганда бул форма, негизинен, каалоону, каалабоону, ниетти, модалдык маанинин түрдүү боёгу менен иш-аракетти аткаруу интенциясын билдирет.

Куу тиричилик, бирер-жарым чамынды сүйрөй келгиси келет. Мында көңүл калуу боёгу менен аргасыз каалоо мааниси көрсөтүлгөн.

Тилек ыңгайдын *–гы кел* формасы менен туюнтулган иш-аракетти аткарууну каалоо, каалабоо, тилөө, ниеттенүү интенциясы аныктоочу-тактоочу – да бөлүкчөсү менен келгенде күтүлөт: *«Күйөөсү менен айтышкысы да, сүйлөшкүсү да келбеди»*. (Сооронбаева З., «Чоочун киши»). Демек, бул сүйлөмдө аракетти аткарууга ниети жоктугун билдирди.

Ал дептердин ичиндеги ырларды көчүрүп алгысы да келди. (А.Токомбаев «Биз балачак кездерде»). Бул сүйлөмдө каалоону туюндурган боёк менен ниет интенциясынын мааниси көрсөтүлдү.

Тилек ыңгайдын аныктагыч формасы тангыч *–жок* сөзү, ошондой эле *–ба* мүчөсү аркылуу уюшулуп, аракетти аткарууну каалабоо маанисин туюндурат. Ал жигиттин колуктусуна баргысы жок (Жантөшев К. «Карачач»). Мен уурдайм, мен жейм, аскерден качып келип ачтан өлгүм келбейт (Ч.Айтматов) – каалабоо боёгу менен иш-аракет аткарууга чечкиндүүлүк маанисин көрсөтөт.

Түрк тилдериндеги тилек ыңгай жалпы таанууга ээ боло элек, андыктан аталган ыңгайдын өнүгүү жана калыптануу формалары толук изилденип бүтө элек. Тилек ыңгайдын бардык түрк тилдеринде ар бир тилдин фонетикалык варианттары менен *–макчы экен, макчы бол, - макчы эле* түрүндө болушу бардык түркологдор тарабынан таанылган. Бирок бул форманы айрымдары баяндагыч ыңгайдын тутумунда карашса, калгандары кыйыр ыңгайда карашат, үчүнчүлөрү – *мак* формасына окшоштурушуп, кыймыл атоочторго киргизишет. Түрк тилдеринен айырмаланып кыргыз тилинде тилек ыңгай кыйыр ыңгайдын грамматикалык квалификациясын алган өз алдынча бирдик катары бөлүнүп көрсөтүлөт. Тилек ыңгай *–мак, -макчы –макчы экен, -макчы бол, макчы эле* формалары менен уюшулуп келет.

Карааны көрүнсө эле кыйкырышмак (Ш.Эсенгулов «Көч»). Аракетти аткарууга болгон интенция, тилек, ниет мааниси туюнтулду.

Чынында алар, эр Текендин айткан өкүмүн ишке ашырышмак. (Т.Сыдыкбеков «Темир»). Иш-аракетти аткарууга интенция, бекем ниет мааниси камтылды.

Бул доңузду жай кармап сага мингизмекмин. Бул сүйлөмдө автордун өз тилегин, интенциясын аткарууга чечкиндүүлүгү туюндурулуп турат.

Кийинки –*мак бол* формасы менен келген сүйлөмдө аныкталган иш-аракетти аткаруу интенциясы, тилеги туюнтулганын көрүүгө болот:

Ошенткенден кийин, Урманбетти бир тобу жабылып урмак болушат (М.Элебаев «Узак жол»).

Төмөнкү -*макчы бол* формасы менен келген сүйлөмдө интенцияны, тилекти ишке ашыруу мааниси берилген: *Аз убакыттан кийин Абай буларды тосуп алып бирге узакка чейин жарышмакчы болушту.* (М.Ауэзов «Абай жолу»). *Азыр атасына ошол өзү сактаган буюм жөнүндө айтмакчы болду.* (К.Осмоналиев «Эзелки кеп»).

-*макчы экен* формасы менен келген кийинки сүйлөмдө аракетти аткарууга болжолдоо мааниси, ошону менен бирге аракетти аткарууга интенция, аткарылбаган тилек мааниси туюнтулуп турат: *«Бери келчи, көлөкөм, мекияң болсоң жакшы күркүлдөмөк экенсиң».* (А.Саспаев «Ыйык сезимдер жыйнагы»). *«Балам, териңди тескери сыйырмак экенмин да».* (Ш.Бейшеналиев «Кычан»).

-*макчы эле* формасындагы төмөнкү сүйлөмдө аткарылган иштин жыйынтыгына ыраазы болуу мааниси камтылган: *«Баламдын бетин боорума кыспаганда, көзүн соолто чукуп таштамак экен».* (К.Осмоналиев «Эзелки кеп»).

-*мак беле* формасы менен уюшулган сүйлөмдө ишти аткаруунун жакшылык тилөөчү мааниси камтылган: *«Сен мага жамандык ыраа көрмөк белең».* (Ж.Мавлянов «Ачык асман»). Иштин жыйынтыгы боюнча ишеним мааниси: *«Деле ага-туугандар, карыялар конмок эмес».* (Т.Сыдыкбеков «Темир»); иштин жыйынтыгын бекемдөө мааниси: *«Алып качсаң эч ким кууп жете алмак эмес»* (Ж.Мавлянов «Ачык асман»); башка адаттын жыйынтыгы боюнча көңүлү калуу мааниси: *«Ушул адатынан эми оңолмок беле, таз кейпи менен бирге жатат да».* (Т.Сыдыкбеков «Темир»).

Азыркы англис тилинде WILL/WOULD айтуучунун мамилесин айтымга – кенен мааниден алганда **volition** - бир эле этиштин эки формасы болуп саналат. Алар параллель иштеп, көпчүлүк учурларда бирин-бири алмаштырып турат.

Туруктуу сөз айкаштарынын көпчүлүгүндө, ошондой эле аларды колдонуунун айрым учурларында бул этиштер өзгөчөлүктөргө ээ болушу мүмкүн: Кыргыз тилинде жардамчы *will/would* этиштеринин функционалдык дал келүүлөрү катары кыйыр ыңгайдын төмөнкү түрлөрү саналат, тактап айтканда, *шарттуу*, *ниет*, *тилек ыңгай* саналат.

Кыргыз тилинде - *са* менен аяктаган шарттуу ыңгай жөнөкөй жана багыныңкы татаал сүйлөмдө интенционалдуулук маанисин туюндурат.

Кыргыз тилинде тилек ыңгай аналитикалык эки форма - *гы кел* жана *-гай эле* менен берилген. Тилек ыңгайдын *-гай эле* формасы иш-аракетти аткаруу ниетин, тилеги, интенциясын туюндурат.

Кыргыз тилиндеги тилек ыңгай жогоруда белгиленгендей, -гы (-ги, -гу, -гү), -кы (-ки, -ку, кү), мүчөлөрү менен жана жардамчы *кел* этишинин жак, сан боюнча түрү, атоочтук – *бар* кызматчы сөзү, атоочтук тангыч – *жок* сөзүнүн жардамы менен уюшулат. Семантикалык пландан алганда бул форма, негизинен, каалоону, каалабоону, ниетти, модалдык маанинин түрдүү боёгу менен иш-аракетти аткаруу интенциясын туюндурат.

Тилек ыңгайдын *-гы кел* формасы менен туюнтулган иш-аракетти аткарууну каалоо, каалабоо, тилөө, ниеттенүү интенциясы аныктоочу-тактоочу – *да* бөлүкчөсү менен келгенде күтүлөт.

Сунушталган интенционалдык этиштерди валенттик талдоонун негизинде *will/would* этишинин ишке ашышын төмөнкү формалары аныкталды: Бекемдөөчү сүйлөмдө субъектилик валенттүүлүк этишке карай сол позицияда турат, т.а., сүйлөмдө сол валенттүүлүктү ишке ашырат. Субъектилик валенттүүлүк облигатордук, себеби анын түшүп калышы айтымдын семантикасы менен синтаксистик конструкциясынын бузулушуна алып келет.

Жогоруда айтылган конструкцияларда колдонулган этиштер оң валенттүүлүктү ишке ашырат жана облигатордук мүнөзгө ээ, анткени алардын жоктугу айтымдын мааниси менен синтаксистик түзүлүшүнүн бузулушуна алып келет. Ал эми факультативдик адвербиалдык валенттүүлүк лексикалык ар кандай каражаттар аркылуу чагылдырылат. Жогорудагы конструкцияларда сунушталган

этиштер оң валенттүүлүктү көрсөтөт, алар облигатордук болуп эсептелинет, себеби алардын түшүп калышы айтымдын семантикасы менен синтаксистик конструкциясынын бузулушуна алып келет. Факультативдик мүнөздөгү адвербиалдык валенттүүлүк лексикалык түрдүү каражаттар менен туюнтулат.

Should этишинде функционалдык семантикалык үч тип бөлүнүп чыгат: *модалдык этиш, жардамчы этиш*, жардамчы этиштин түрү катары келген *күчөткүч этиш*. *should* этиши менен *should + infinitive* конструкциясындагы инфинитив этиштин өз ара байланышын карап көрөлү. *should* этишинде негизги функционалдык-семантикалык эки типти бөлүп кароого болот: зарылдык, мүмкүндүк, кеңеш же жемелөө семантикасы менен модалдык *should* этиши *You should have done it*; багыныңкы сүйлөмдүн тутумундагы шартты же каалоону *If were you I should do it* берген жардамчы *should* этиши; ошондой эле жардамчы этиштин тиби – айтуучунун айтылып жатканга карата субъектилик мамилесин туюндуруучу күчөткүч *should* этиши, көбүнчө эмоционалдык мааниде колдонулат: *Why should you have done it?*

Should этишин модалдык этиш катары карайлы.

«Семантикалык зарылдык сырткы жана ички факторлор тарабынан шартталган кандайдыр бир окуянын болушунда айтуучунун аң-сезимдүү зарылдыгы. Зарылдык мааниси окуянын болушуна түрткү берүүнү, аракетти аткарууну же аткарбоону, жүрүм-турумдун тигил же бул алгоритмин тандоону алып жүрөт. Түрткү берүү конструкциясында *should* этишин колдонууда зарылдык мааниси кеңеш берүү, өтүнүү, айрым учурда буйрук берүү же буйрук берүү менен түрткү берүү семантикасын туюндуруунун катаал жана апелляциясыз формасына өтүп кетет» [Кельдибекова А. С., 2013, с. 382]. Ошону менен түрткү берүү *should* семантикасы - угуучуга интенциянын, түрткү берүүнүн коммуникативдик милдетин ишке ашырууда тикеден тике маалымдалуучу зарылдык семантикасы болуп саналат.

Конструкцияда зарылдык жана кеңеш, сунуштама маанилери формалдуу түрдө чектелген эмес. Контекстте чектөөчү белгиси катары коммуникативдик

жуптун - «сүйлөөчү – угуучунун» - түрткү берүүчү *should* үчүн жана зарылдык мааниси менен *should* үчүн анын факультативдүүлүгүнүн милдеттүүлүгү саналат.

Мүмкүндүк семантикасы, ишенимдин өзгөрүшү жана сүйлөөчүнүн күмөндүүлүгү жөнүндө сөз кылганда, ошол күмөндүүлүктү чечүүгө аракет кылуу мааниси түшүндүрүлөт. Бул учурда, сүйлөөчү бир нерсенин чындык экендигине, ишенимдин деңгээлине күмөн санайт жана ошол күмөндүүлүктөн чыгуу үчүн аракеттерди жасайт.

«Зарылдык» жана «мүмкүндүк» маанилерин, биздин оюбузча, бир аз кененирээк түшүнүүбүз керек. Окуянын болуу зарылдыгы волитивдик тармакка, айтуучунун интенциясына таандык болуп, анын көз карашына шартталат, айтуучу тарабынан жарыяланат, жана окуя ага көз каранды. Айтуучу же анын ишке оң жыйынтык менен ашышын демилгелейт, же баш тартат, бирок анын интенциясы, эркин билдирүүсү, максаттуу багыты ишке ашырылды деп эсептелинет. Мунун бардыгы тең окуянын же маалыматтын болбоосун демилгелөөгө да тиешелүү жана ал терс формадагы *should* этиши аркылуу туюнтулат. Ошентип, зарылдык мааниси – окуянын болушун айтуучу түздөн-түз көзөмөлдөй жана шарттай турган субъективдик маани болуп эсептелет.

«Айтуучунун ишеними аркылуу бекемделген мүмкүндүк маанини туюнтуучу интенция, айтуучунун эркин билдирүү тармагына кирбейт, себеби ал окуянын болушунун объективдүү мүмкүнчүлүгүнө таасир эте албайт жана аны ишенимдин түрдүү деңгээлинде туюндурган гана алат, т.а., айтуучунун бул боюнча көз карашына карабастан окуя болобу же болбойбу, уланабы же уланбайбы – ошону гана туюндурган алат. Демек, мүмкүндүк маанисин айтуучунун көзөмөлүнөн сырткаркы абалды туюнтуучу объективдик маани деп эсептөөгө болот. Түрткү берүү семантикасы – зарылдык семантикасынын коммуникативдик ишке ашуусу, ага презумпция макамын берүү т.а., түрткү берүү болуп саналат – айтуучу тарабынан зарылдык семантикасы коммуникативдик интенция формасында коммуникативдик кырдаал алкагында ишке ашырылат» [Кельдибекова А. С., 2013, с. 383].

“Зарылдык семантикасынын оппозициялуулугунан (аткаруу::аткарбоо) жеке түрткү берүүчү семантиканы (аракетти демилгелөө) жана тыюу салуучу, б.а.,

прохибитивдик семантиканы (аракетти ишке ашырбоо) алып чыгууга болот. Жемелөө семантикасын түрткү берүү семантикасынан жасалган деп түшүнүүгө да болот, т.а., сүйлөөчү угуучуларга окуянын андан ары өзгөрүшүн, катаны ондоосун, каалабай турган процессти көрсөтпөөсүн же, тескерисинче, сүйлөөчүнүн ою боюнча эртерээк аткарыла турган иштин кеч аткарылышын туюндурган абалды субъективдик-баалоочу семантика катары түшүнүү зарыл. Бирок, мындай презумпция тикеден тике буйрукту, түрткү берүүнү, камтыбайт, т.а. айтуучу аны айтат, өтүп кеткен окуяны белгилейт, мүмкүн, анын оюна угуучулар кош көңүл эмес болсо, аны ондоого ишарат кылат, бирок буга тикеден-тике түрткү бербесин белгилеп кетүүбүз керек. Жемелөө семантикасын мүмкүндүктүн, божомолдун түрү катары эсептөөгө болот: – жемелөө менен бирге айтуучу ошол кырдаалда бир нече чечимдердин ичинен тандоо бар экендигин жана алар тарабынан туура эмес чечим же туура эмес жүрүм-турум алгоритми кабыл алынгандыгын, туура чечимди көз жаздымдан кетиргендигин, мындай мүмкүнчүлүктү колдоно албагандыгын угуучуларга билдирет [Кельдибекова А. С., 2013, с. 382]. Жемелөө тикеден-тике түрткү берүүнү камтыбагандыктан жана учурдагы абалды гана көрсөткөндүктөн, сүйлөөчү жемелөө аркылуу болуп өткөн окуяны өзгөртө албайт. Демек, жемелөө – сүйлөөчү тарабынан өтүп кеткен окуя тууралуу айткан мүмкүндүктүн объективдүү мааниси. Жемелөө менен түрткү берүү коммуникативдик аспектиде гана окшошот, себеби маани кеп процессинде гана туюнтулат.

«Ошентип, *should* этишинин төрт маанисин кайчылаш эки оппозициянын кароого болот «диалог::монолог», т.а., кеп актысынын алкагына киргени же кирбегени; «субъективдүүлүк::объективдүүлүк». Диалогдук семантиканын аймагына түрткү берүү жана жемелөө мааниси жатат, ал эми монологдук семантикада – зарылдык жана мүмкүндүк мааниси жатат. Субъективдик семантиканын аймагында түрткү берүү жана зарылдык, объективдик семантикада – жемелөө жана мүмкүндүк орун алган» [Кельдибекова А. С., 2013, с. 382].

«Should этишин жардамчы этиш катары карайлы:

Ниет ыңгай салыштырылып жаткан тилдерде божомолдоочу, мүмкүн болуучу жана ниеттүү кыймыл-аракеттерди, ошону менен бирге, чындыкка карама-

каршы келүүчү иш-аракеттерди туюнтуу кызматын аткарат” [Кельдибекова А. С., 2013, с. 382].

“*I wish you would speak rationally*” – *Сиз аң-сезимдүү сүйлөөңүздү каалайм.* Англис тилиндеги ниет ыңгай айтуучунун мамилеси же пикири туюнтула турган реалдуу иш-аракеттерди да туюндура алат: *It’s strange that you should say all this.* – *Муну айтып жаткандыгың күлкүлүү.* *It’s surprising that they should be late.* – *Алардын кечиккендиги таң калыштуу.*

Кыйыр индикативдик *Future – in – the Past* конструкциясында *Should* этишин колдонуу *Should* формасынын окшоштугунун жыйынтыгын топтоштурууга жана анын *Subjunctive* сыяктуу конструкция жана модалдык *Should* менен дистрибуциясына бекем тенденцияга ээ, анын негизинде пикирлешүү процессинде маектешүүчүнү жаңылтууга алып келиши мүмкүнү

«*Cambridge international Dictionary of English* ошол эле *Should* (auxiliary) этишинин маанилерин төмөнкүдөй ачып берет: 1. «*Should – duty, used to show when it is necessary, desirable or important to perform the activity referred to by the following verb.* – Этиш тарабынан туюнтулган иш-аракеттин аткарылышынын зарылдыгын же ниетинин бийик деңгээлин көрсөтүүчү басымдуулук. *If you are annoyed with him, you should tell him.* 2. *Should – probable, used to show when something is likely or expected.* Нерселердин белгилүү бир тартиби логикалуу жана күтүлүү экендигин көрсөтүүчү табигый мүмкүндүктүн мааниси. *There shouldn’t be any problems.* 3. *Should – possibility, used when referring to a possible event in the future.* Бир нерсенин келечекте потенциалдык ишке ашышын көрсөтүүчү мүмкүндүк мааниси. *It seems very unlikely to happen, but if it should, we need to be well-prepared.* 4. *Should – might, used after ‘that’ and after some adjectives and nouns which show an opinion or reaction, and after ‘that’ and some verbs showing agreement, instruction, intention, decision, etc., to suggest that a situation possibly exists or might come into existence.* *Should* этишинин *might* этиши менен окшош болгон мааниси потенциалдык ишке ашууну, бирок бул учурда семантиканын ойдун, мамиленин, ниеттин жана башка белгилердин модалдык субъективдүүлүгүнүн семантикасы аркылуу чагылдырат. Семантикалык жактан ал субъективдүү багыныңкы сүйлөм катары берилет. 5.

Should – surprise, used to express surprise in sentences that are in the form of question. Суроолуу күчтүү сезимди камтыган «Силер эмне деп ойломоксунар?» деген сыяктуу конструкциядагы таң калуу маанисин берет. 6. Should – would, used instead of would when the subject is “I” or ‘we’. Жекелик жана көптүк сан формасындагы 1-жактагы ээ мүчөсү менен келген конструкциядагы would этишинин семантикасына дал келген семантика болуп эсептелет. *We should like to invite you for dinner next week.* 7. Should – advise, used after ‘why’ when giving advise. Сүйлөөчү тараптан чыгып, талкууга алынып жаткан учурда анын көз карашын жана жүрүм-турумунун потенциалдык мүнөзүн туюнтуучу кеңеш берүү мааниси (жекелик түрдүн 1-жагы). *I shouldn’t worry about it if I were you.* 8. Should - reason, used after ‘why’ when giving or asking the reason for something. Кыймыл-аракеттин, кылык-жоруктун себебине, анын, эреже катары, таң-калуу, жини келүү же айыптоо боёгун камтыган эмоционалдык суроосу аркылуу туюнтулган логикасы менен максаттуулугуна апелляция мааниси. “Why shouldn’t she buy it if she can afford it?” [Кельдибекова А. С., 2013, с. 384].

Интенционалдык конструкция этиштин – баяндоочтун кыймылынын максатын жана белгилүү бир интенденттин - айтымдын эки аракетти тең ишке ашыруучу субъектинин - ниетин туюндурат/

Бул айтым репрезентатив тобуна таандык болуп, негизги тутумунда Should этиши көрсөтүүчү сунуштама сыяктуу коммуникативдик ниетти билдирет, т.а., кептик баарлашуунун регуляциялык-коммуникативдик функциясынын түрлөрүнүн бирин аткарат.

Интенионалдык Should этишинин валенттик өзгөчөлүктөрүн карап көрөлү. Should интенционалдык этиши эки позицияны – сүйлөмдүн ээси (субъект) үчүн жана предикатив үчүн, же минимум катары, комплименттин позициясын ачып турат.

Бул учурда синтаксистик түзүлүш Subject – to be – Complement формасында болот. Жогорудагы конструкцияларды валенттик талдоого алуунун негизинде интенционалдык Should этишинин субъектилик валенттүүлүгүнүн ишке ашырылышынын төмөнкү формалары аныкталды:

1) Интенционалдык Should этишинин субъектилик валенттүүлүгүнүн ишке ашышынын эң кенен колдонулган формасынын бири ат атооч менен келген форма (жактама, сурама ж.б.) болуп саналат;

2) субъектилик валенттүүлүктүн кийинки ишке ашыруучусу – энчилүү аттар болот;

3) Субъектилик валенттүүлүктү ишке ашырууда энчилүү аттардан сырткары жалпы аттар да милдет аткарат.

Бекемдөөчү сүйлөмдөгү субъектилик валенттүүлүк этишке карата сол позицияга ээ, башкача айтканда, сүйлөм тутумунда сол валенттүүлүктү ишке ашырат. Субъектилик валенттүүлүк зарыл, себеби анын түшүп калышы семантиканын жана айтымдын синтаксистик конструкциясынын бузулушуна алып келиши мүмкүн.

Изилдөөнүн негизинде интенционалдык Should этишинин объектилик валенттүүлүгүнүн маани берүүчү этиштин инфинитивдик формасы аныкталды.

Жогорудагы көрсөтүлгөн конструкциялардагы бекемдөөчү сүйлөмдөрдө объективдик валенттүүлүк интенционалдык этишке карата оң позицияда турат, т.а. сүйлөм тутумунда оң валенттүүлүктү ишке ашырат. Объектилик валенттүүлүк зарыл, себеби анын түшүп калышы семантиканын жана айтымдын синтаксистик конструкциясынын бузулушуна алып келет.

Кыргыз тилинде талдоого алынган Should этишинин функционалдык эквиваленти катары «керек», «тийиш» модалдык сөздөрү жана буйрук-ниет ыңгай формалары саналат. Божомолдоочулук боёгу менен модалдык «керек» сөзү этиштин шарттуу ыңгайы менен көбүрөөк колдонулат.

«Керек» модалдык сөзү сыяктуу эле «тийиш» модалдык сөзү дагы милдеттүүлүк, иш аракетти аткаруу зарылдыгын туюндурган мааниге ээ. Бул учурда татаал баяндоочтун тутумунда үч компонент бөлүнүп көрсөтүлөт: -ган менен аяктаган атоочтук, «бол» этишинен атооч же барыш жөндөмө формасындагы «болуу, болууга» формасындагы кыймыл атооч жана модалдык «тийиш» сөзү».

Кыргыз тилиндеги жардамчы этиштер татаал (тутумдаш) структурасына байланыштуу кыргыз тилиндеги этиштик системадан бөлүнүп чыкпайт, обочолонуп каралбайт (этиштик системанын өзгөчө тобу катары).

Буйрук ниет ыңгайдын негизги маанилеринин бири кыймыл-аракетти жана түрткү кылууну буйрук, тилек, талап иретинде берилиши. Түрткү болуу коммуникативдик байланыштын бир түрү катары талашсыз буйрук, талап, кабарландыруу, алдын ала эскертүү, кеңеш, сак болуу жана чакырык мүнөзүн алып жүрөт.

2-жактын нөлдүк формасы, негизинен, талашсыз буйрук жана абсолюттук түрдөгү талап кылуу маанисиндеги түрткү болууну туюндурат. Бул мааниде 2-жактын нөлдүк формасы буюруунун эталону, буйруктун семантикалык маңызын чагылдыруучу негизги формалардын бири катары каралат.

+айын, +гын, +ңыз, +сын, +алы(к), +ыңыздар, +шсын формалары буйруунун жана тилөөнүн эки боёктуу маанисин туюндурат. Анда маанинин үстөмдүк кылуучу боёгу катары буюруу саналат. Экинчи жактын формасын колдонуу аркылуу, сүйлөөчү өз эркин буйрук, кеңеш иретинде билдирүү менен, маектешүүчүсүн келечекте өз буйруктарын аткарууга түрткү берет.

2-жактын көптүк санынын +гыла формасы көрсөтмө берүү, буйрук берүү маанисин туюндурат.

3-жактын +сын, +ышсын формаларында буйруу, тыюу салуу манилери камтылган.

+сын менен аяктаган 3-жактын формасы алдын ала эскертүү, акыл айтуу боёгу менен каалоо маанисин туюндурат, ошону менен бирге макулдук боёгу менен мүмкүндүк берүү, айыптоо боёгу менен тыюу салуу маанисин да туюндурат.

Анын негизинде төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарууга болот:

Should этишинде функционалдык-семантикалык үч тип бөлүнүп чыгат: модалдык этиш, жардамчы этиш жана жардамчы этиштин түрү катары күчөткүч этиш: зарылдык, мүмкүндүк, кеңеш берүү жана жемелөө семантикаларын камтыган модалдык *Should* этиши; багыныңкы сүйлөмдүн тутумундагы шартты же тилек-каалоону берүүчү *Should* жардамчы этиши, ошону менен бирге жардамчы

этиштин подтиби – сүйлөөчүнүн маектешүүсүнө карата субъективдик мамилесин, көпчүлүк учурда эмоционалдык мамилесин туюндуруучу күчөткүч *Should* этиши.

Окуянын болуш зарылдыгы волитивдик тармакка, айтуучунун интенциясына таандык болуп, анын көз карашы менен шартталат, айтуучу тарабынан жарыяланып, окуя ага жараша өтөт. Сүйлөөчү окуянын оң жыйынтыкта өтүүсүн демилгелейт же андайдан баш тартат, бирок анын интенциясы, эркин билдирүүсү жана максаты ишке ашты деп эсептелинет. Албетте, мунун бардыгы окуянын же маалыматтын ишке ашпоосуна аракет болуп саналат да, этиштин терс *Shouldn't* формасы аркылуу берилет. Ошентип, зарылдык мааниси – сүйлөөчү окуянын болушун түздөн-түз көзөмөлгө алуучу же шарттоочу субъективдүү маани болуп саналат.

Түрткү болуу семантикасы – зарылдык семантикасынын коммуникативдик ишке ашышы, ага презумпция макамын берүү, т.а., түрткү болуу – бул айтуучуларга зарылдык семантикасын коммуникативдик абалдын алкагына коммуникативдик интенция формасында киргизүү болуп эсептелет.

Subjunctive категориясында колдонулуучу *Should* этиши оптативдик жана (же) түрткү берүү семантикасын (каалоо, ниет, үмүт, тилек, кеңеш, өтүнүч...) туюндурат. Салыштырылып жаткан тилдеги шарттуу ыңгай мүмкүн болуучу, божомолдоочу, жана ошондой эле чындыкка каршы келүүчү аракеттерди туюндуруу кызматын аткарат.

Should интенционалдык этиши эки позицияны ачып турат – сүйлөмдүн ээси (субъект) үчүн жана предикатив үчүн, же минимум катары, комплименттин позициясын.

Кыргыз тилинде талдоого алынган этиштердин функционалдык эквиваленти катары «керек», «тийиш» модалдык сөздөрү жана буйрук-ниет ыңгай формалары саналат.

«Керек» модалдык сөзү сыяктуу эле «тийиш» модалдык сөзү дагы милдеттүүлүк, иш аракетти аткаруу зарылдыгын туюндурган мааниге ээ. «Тийиш» - божомол милдеттүүлүктү туюндурат. Бул учурда татаал баяндоочтун тутумунда үч компонент бөлүнүп көрсөтүлөт: -ган менен аяктаган атоочтук, «бол» этишинен

атооч же барыш жөндөмө формасындагы «болуу, болууга» формасындагы кыймыл атооч жана модалдык «тийиш» сөзү».

Талдоого алынган этиштердин кыргыз тилиндеги функционалдык дал келүүлөрү катары «керек», «тийиш» модалдык сөздөрүнөн сырткары буйрук-ниет ыңгай формасы да аткарат.

Буйрук ниет ыңгайдын негизги маанилеринин бири кыймыл-аракетти жана түрткү кылууну буйрук, тилек, талап иретинде берилиши. «Түрткү болуу коммуникативдик байланыштын бир түрү катары талашсыз буйрук, талап, кабарландыруу, алдын ала эскертүү, кеңеш, сак болуу жана чакырык мүнөзүн алып жүрөт. 2-жактын нөлдүк формасы- негизинен талашсыз буйрук жана абсолюттук түрдөгү талап кылуу маанисиндеги түрткү болууну туюндурат. Бул мааниде 2-жактын нөлдүк формасы буйруунун эталону, буйруктун семантикалык маңызын чагылдыруучу негизги формалардын бири катары каралат» [Кельдибекова А. С., 2013, с. 384].

+айын, +гын, +ңыз, +сын, +алы(к), +ыңыздар, +шсын формалары буйруунун жана тилөөнүн эки боёктуу маанисин туюндурат. Анда маанинин үстөмдүк кылуучу боёгу катары буюруу саналат. Экинчи жактын формасын колдонуу аркылуу, сүйлөөчү өз эркин буйрук, кеңеш иретинде билдирүү менен, маектешүүчүсүн келечекте өз буйруктарын аткарууга түрткү берет.

1-жактын жекелик түрүнүн формасы–чы бөлүкчөсү менен келген татаалдашкан түрүндө талап кылуу маанисин туюндурат.

2-жактын көптүк санынын +гыла формасы көрсөтмө берүү, буйрук берүү маанисин туюндурат.

3-жактын +сын, +ышсын формаларында буйруу, тыюу салуу, мүмкүндүк берүү маанилери камтылган.

+сын менен аяктаган 3-жактын формасы алдын ала эскертүү, акыл айтуу боёгу менен каалоо маанисин туюндурат, ошону менен бирге макулдук боёгу менен мүмкүндүк берүү, айыптоо боёгу менен тыюу салуу маанисин да туюндурат.

Анын негизинде төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарууга болот:

«Should этишинде функционалдык-семантикалык үч тип бөлүнүп чыгат: модалдык этиш, жардамчы этиш жана жардамчы этиштин түрү катары күчөткүч этиш: зарылдык, мүмкүндүк, кеңеш берүү жана жемелөө семантикаларын камтыган модалдык *Should* этиши; багыныңкы сүйлөмдүн тутумундагы шартты же тилек-каалоону берүүчү *Should* жардамчы этиши, ошону менен бирге жардамчы этиштин подтиби» [Кельдибекова А. С., 2013, с.385] – сүйлөөчүнүн маектешүүсүнө карата субъективдик мамилесин, көпчүлүк учурда эмоционалдык мамилесин туюндуруучу күчөткүч *Should* этиши.

Окуянын болуш зарылдыгы волитивдик тармакка, айтуучунун интенциясына таандык болуп, анын көз карашы менен шартталат, айтуучу тарабынан жарыяланып, окуя ага жараша өтөт. Сүйлөөчү окуянын оң жыйынтыкта өтүүсүн демилгелейт же андайдан баш тартат, бирок анын интенциясы, эркин билдирүүсү жана максаты ишке ашты деп эсептелинет. «Албетте, мунун бардыгы окуянын же маалыматтын ишке ашпоосуна аракет болуп саналат да, этиштин терс *Shouldn't* формасы аркылуу берилет. Ошентип, зарылдык мааниси – сүйлөөчү окуянын болушун түздөн-түз көзөмөлгө алуучу же шарттоочу субъективдүү маани болуп саналат. Түрткү болуу семантикасы – зарылдык семантикасынын коммуникативдик ишке ашышы, ага презумпция макамын берүү, т.а., түрткү болуу – бул айтуучуларга зарылдык семантикасын коммуникативдик абалдын алкагына коммуникативдик интенция формасында киргизүү болуп эсептелет. Subjunctive категориясында колдонулуучу *Should* этиши оптативдик жана (же) түрткү берүү семантикасын (каалоо, ниет, үмүт, тилек, кеңеш, өтүнүч...) туюндурат. Салыштырылып жаткан тилдеги шарттуу ыңгай мүмкүн болуучу, божомолдоочу, жана ошондой эле чындыкка каршы келүүчү аракеттерди туюндуруу кызматын аткарат. *Should* интенционалдык этиши эки позицияны ачып турат – сүйлөмдүн ээси (субъект) үчүн жана предикатив үчүн, же минимум катары, комплименттин позициясын [Кельдибекова А. С., 2013, с.385].

Кыргыз тилинде талдоого алынган этиштердин функционалдык эквиваленти катары «керек», «тийиш» модалдык сөздөрү жана буйрук-ниет ыңгай формалары саналат.

«Керек» модалдык сөзү сыяктуу эле «тийиш» модалдык сөзү дагы милдеттүүлүк, иш аракетти аткаруу зарылдыгын туюндурган мааниге ээ. «Тийиш» - божомол милдеттүүлүктү туюндурат. Бул учурда татаал баяндоочтун тутумунда үч компонент бөлүнүп көрсөтүлөт: -ган менен аяктаган атоочтук, «бол» этишинен атооч же барыш жөндөмө формасындагы «болуу, болууга» формасындагы кыймыл атооч жана модалдык «тийиш» сөзү».

«Талдоого алынган этиштердин кыргыз тилиндеги функционалдык дал келүүлөрү катары «керек», «тийиш» модалдык сөздөрүнөн сырткары буйрук-ниет ыңгай формасы да аткарат.

Буйрук ниет ыңгайдын негизги маанилеринин бири кыймыл-аракетти жана түрткү кылууну буйрук, тилек, талап иретинде берилиши. Түрткү болуу коммуникативдик байланыштын бир түрү катары талашсыз буйрук, талап, кабарландыруу, алдын ала эскертүү, кеңеш, сак болуу жана чакырык мүнөзүн алып жүрөт.

2-жактын нөлдүк формасы- негизинен талашсыз буйрук жана абсалюттук түрдөгү талап кылуу маанисиндеги түрткү болууну туюндурат. Бул мааниде 2-жактын нөлдүк формасы буйруунун эталону, буйруктун семантикалык маңызын чагылдыруучу негизги формалардын бири катары каралат.

2-жактын жекелик түрүнүн формасы—чы бөлүкчөсү менен келген татаалдашкан түрүндө талап кылуу маанисин туюндурат.

2-жактын көптүк санынын +гыла формасы көрсөтмө берүү, буйрук берүү маанисин туюндурат.

3-жактын +сын, +ышсын формаларында буйруу, тыюу салу, мүмкүндүк берүү маанилери камтылган» [Кельдибекова А. С., 2013, с.385].

Shall/will/would/should этишинин жогорудагы сүйлөмдөгү валенттик өзгөчөлүгүн карайлы.

Сунушталган интенционалдык этиштерди валенттүүлүк талдоонун негизинде биз *shall/will/would/should* этиштеринин субъектилик валенттигинин төмөнкү ишке ашуу формаларын аныктадык:

- 1) Англис жана кыргыз тилдериндеги *shall/will/would/should* этиштеринин субъектилик валенттүүлүгүнүн ишке ашуу формасынын эң кенен колдонулган түрү ат атооч (жактама, сурама) менен келген форма саналат;
- 2) Субъектилик валенттүүлүктүн кийинки ишке ашыруучусу – энчилүү аттар болот;
- 3) Энчилүү аттардан сырткары жалпы аттар да кирет.

Бекемдөөчү сүйлөмдө субъектилик валенттүүлүк этишке карата сол позицияда турат, т.а. сүйлөмдө сол валенттүүлүктү ишке ашырат. Субъектилик валенттүүлүк облигатордук мүнөздө болот, себеби анын түшүп калышы айтымдын семантикасы менен синтаксисттик конструкциясынын бузулушуна алып келет.

Сунушталган этиштер маани берүүчү этишти туюндуруп, облигатордук мүнөздө болуу менен оң валенттүүлүктү ишке ашырат, анткени алардын түшүп калышы айтымдын семантикасы менен структурасынын бузулушуна алып келет. *shall/will/would/should* этиштеринин объектилик валенттүүлүгүнүн инфинитивдик конструкциялардагы маани берүүчү этиштин инфинитивдик формасы аныкталды.

Бекемдөөчү сүйлөмдө объектилик валенттүүлүк этишке карай оң позицияда турат, т.а. сүйлөмдө оң валенттүүлүктү ишке ашырат. Субъектилик валенттүүлүк облигатордук, себеби анын түшүп калышы айтымдын семантикасы менен синтаксисттик конструкциясынын бузулушуна алып келет.

Факультативдик мүнөздөгү адвербиалдык валенттүүлүк лексикалык түрдүү каражаттар менен туюнтулат:

- мезгил тактооч: *tomorrow, later, soon*;
- адвербиалдык конструкциялар: *next year (time, month, etc). two days later*;
- байламталык конструкциялар: *the day after tomorrow, at this moment, in the coming year, in ten years (days, etc.). after a month*;
- мезгил менен датаны көрсөткүчтөр: *in 2012 at p.m., on 2nd April, by 2 p.m. tomorrow*.

2.4. Англис тилиндеги CAN, MAY интенционалдык этиштеринин түзүлүшү, валенттүүлүгү жана колдонулушу, алардын кыргыз тилиндеги функционалдык эквиваленттери

«Can, may модалдык этиштери этиштик баяндоочтун тутумунда коммуникативдик түрдүү: бекемдөөчү, промиссивдик (убада), маалыматтык, күбөлөндүрүүчү, футуалдык, божомол жана уруксат берүү интенцияларына ээ» [Кельдибекова А. С., 2013, с.202].

Комуникативдик интенциялардын ишке ашуусун мисалдар аркылуу карайлы:

Промиссивдик интенция туюнтулган, убада берүү мааниси айтуучунун маалыматтык интенциясын ишке ашыруучу багыныңкы төмөнкү сүйлөмдөн орун алган:

“I cannot pledge that such horrors will never occur under a Conservative Government. But I can and I do promise that we will never give up on the war against crime and the war against drugs”. (Davis: «Action on drugs and crime»))

Can модалдык этиши менен бекемдөө интенциясы туюнтулган төмөнкү сүйлөмдө:

“I can answer for it that Miss Dash wood’s is not», said Mrs.Jennings, laughing heartily; «for he is one of the modest, prettiest behaved young men I ever saw». (Jane Austen. «Sense and sensibility»).

«No doubt you can», retorted Sam” (J.R Tolkien, «Fellowship of Ring) сүйлөмүндө бекемдөө интенциясы ишке ашырылган, анда Сэм анын маектешүүчүсү чоң апанын жомокторун сөзсүз түрдө уга алаарын айтып отурду.

Гейша эркектер бул тууралуу өзүлөрүн ылайык түшүнө алат деп ырастап, өзүн-өзү ишендирди. Its advantage is that men can interpret it however they want you can imagine how often I've relied on it. (Arthur Golden, "Memoirs of A Geisha").

«Бул сүйлөмдө бекемдөө интенциясы ишке ашырылып, экинчи бөлүгүндө, ал көпчүлүк учурларда ишенген you can imagine how often I've relied on it ынандыруу интенциясы колдонулган. Ынандыруу интенциясы кийинки сүйлөмдө да ишке ашып, автор маектешүүчүнү иштин кайсы бир фактысы же абалы тууралуу ишендирген» [Кельдибекова А. С., 2013, с.202].

"I am not a judge of ale, but I can say with a clear conscience I prefer water" (William Thackeray "Vanity fair").

Футуралдык интенция төмөнкү сүйлөмдө туюнтулат: "In three days' time, people will go to the polls. They can vote to keep things as they are. Or they can vote for a positive change". (Howard: «Our hore is for a better Britain»). Мында келечек оң жакка өзгөрүүлөр, учурдун уландысы экендиги туюнтулуп турат.

"And then we can celebrate our birthday-parties comfortably together". [J.R.Tolkien, Fellowship of Ring]. Бул сүйлөмдө футуралдык интенция колдонулуп, автор туулган күнгө карата кече өткөрүлөөрүн кызыктырып айтып жатат.

Футуралдык интенция - "You may not mind being so close to her, said Hatsumomo. – Хатсумомо маектешүүчүсүнө аны менен анчалык жакындашпоосун сунуштап жатат". (Arthur Golden, Memoirs of A Geisha.) сүйлөмүндө туюнтулган.

Төмөнкү сүйлөмдө модалдык мау этиши божомол интенциясын туюндурган: "He may get them cabled or telephoned here at any minute" (Ian Fleming «The man with Golden Gun».) Автор телеграмманы берип жибере алмак же каалаган учурда телефон чала алмактыгын болжолдоп жатат.

"That girl may be your fiancée or she may not – but that play with the shower bath" (Ian Fleming, «The Man wih the Golden Gun».) – Бул Кыз сиздин жубайыңыз болушу мүмкүн же болбошу мүмкүн – бирок бул от менен ойногонго барабар.

Божомол интенциясы might этиши менен туюнтулган. "Arthur thinks it might be serious". Артур бул олуттуу болушу мүмкүн деп ойлонуп жатат. Андан ары автор

Артурдун айтканы туура болуп калышы мүмкүн деп божомолдойт. “Arthur might be right. But we’ll solve it. That’s all I can tell you”. (Michael Crichton, «Disclosure»).

“Oh, they may, in years to come” сүйлөмүндө алар бир нече жылдан кийин кайтып келиши мүмкүн болгондуктан божомолдоо интенциясы чагылдырылган. [J.R. Tolkien, «Fellowship of Ring»].

May жана might формалары аркылуу да божомол интенциясы туюнтулган.

“Such a man might have friends in the hotel business who would be interested in the speculative side of the Negril development». Мындай эркек мейманкана бизнесинде Негрил иштеп чыгууларын алып сатканга кызыкдар досторго ээ болушу мүмкүн. (Ian Fleming, “The Man with the Golden Gun”).

Айрым учурларда божомолдоо же күмөн саноо интенциясын туюндурууда can этиши колдонулат. “That can’t be true”. Бул чындык болушу мүмкүн эмес.

“But he thinks we can achieve plenty in the Carribbean by giving them odd jobs” to do сүйлөмүндө маектешүүчү аларга күтүүсүз иш берүү менен Карибде көп нерсеге жетишмек деп ойлогон божомолдоо интенциясы туюнтулду.

Ал эми кийинки сүйлөмдө Гендельф маектешүүчүсү өзүн барып, эркин болуусуна мүмүндүк берүүчү мүмкүн берүү интенциясы туюнтулат.

“Gandalf stood up. He spoke sternly... “Let it go! And then you can go yourself, and be free”. (J.R. Tolkien, “Fellowship of ring”). Баяндоочтун тутумунда can, may этиштери катышкан учурда айтым маалымат берүүгө эмес, божомолдоонун коммуникативдик башка интенциясына ээ:... “they may be more willing to emphasize credit to their customers” (Credit, 156).

«Айтымдын May этишин камтуучу коммуникативдик түрдүү ниеттери этиштин өзүнүн маанисинин гомогенсиздиги менен гана эмес, компоненттеринин ошол айтымдагы, жана жогорудагы берилген сүйлөмдөрдөгү тике толуктооч тарабынан куралган семантикалык түрдүү ролдору аркылуу түшүндүрүлөт. Биринчисинде, максатка жетүү болсо, экинчисинде – интенсионалдык конструкциянын аракетин ишке ашыруу ыкмасы болот. Модалдык can, may этишинин кыргыз тилиндеги функционалдык эквиваленттерин талдоого алабыз. - ал жардамчы этишинин –а -/ й жана –ы /п мүчөлөрү менен аяктаган чакчыл

формасындагы этиштер менен айкашы. Түрк таанусунда аталган форма тууралуу алгачкы маалымат Н.К.Дмитриевдин «Алтай тилинин грамматикасы» эмгегинде мүмкүн эместик маанини туюндуруучу каражат катары каралган. Ал –а -/ й формасын мүмкүндүк жана мүмкүн эместик аспектисин туюндуруучу каражат катары белгилейт» [Кельдибекова А. С., 2013, с.203].

Ал эми А.А.Юлдашев –а -/й ал формантынын маңыздык негизги мүнөзүн модалдуулуктун аналитикалык формасы катары талдоого алган.

Азыркы кыргыз тилинде алуу (брать, взять, получить) жардамчы этиш катары башка этиштер менен чакчылдын -а /-й+ал, -ып+кой, -ып+кал формасында айкаша алат. –а/-й+ал форманты түр, чак маанилерин туюнтпайт да, түрдү, чакты билдирүүчү этиштерден табияты, маңызы жана семантикасы боюнча айырмаланып турат. Мындай форманттын «брать», «взять» маанисин туюндуруучу компоненти – жардамчы этиш – ал -а/-й+ал менен аяктаган чакчыл менен айкашып келип «жасай алуу» (мочь) жаңы маанисине ээ болот, андыктан -а/й+ал форманты чакты түрдү туюнткан формант катары кыймыл-аракеттин эмес, субъектинин абалын туюндурат. Жалпы эле абалды эмес, субъектинин физикалык, акыл-эс жана интеллектуалдык мүмкүнчүлүктөрүн аткарууга мүмкүндүгү же мүмкүн эместигин аныктоочу абалды туюндурат. Муну аталган формантты субъектинин аракетин гана билдирген формантка карама-каршы коюу менен байкоого болот. «Ал ишке бара алат». «Ал ишке бара албайт» - «Субъектинин кыймыл-аракетти аткаруу мүмкүндүгү бар экендиги же мүмкүнчүлүгү жетпегендиги менен физикалык абалы туюндурулуп жатат. -а /-й+ал форманты субъектинин абалын кыймыл-аракеттин маани берүүчү этиште камтылган аткара алууга мүмкүндүгү бар же мүмкүн эместиги позициясынан мүнөздөйт» [Кельдибекова А. С., 2013, с.204]. –а /-й+ал формантынын маанисин А.А.Юлдашев: – «Бул форманын маңызы – этиштин негизинде туюнтулган кыймыл-аракет жакты көрсөтүүчүнүн жардамы менен дал келген аракеттеги жак үчүн бирдейлигин, аталган жак аталган аракеттин субъектиси боло аларлыгын аныктоо» – деген аныктама менен түшүндүрөт [Юлдашев А.А., 1989-б.].

Жат, тур, отур, жүр жардамчы этиштери -а \-й +ал форманты менен айкашып келип, субъектинин кептин аталган учурунда кыймыл-аракетти аткаруу мүмкүнчүлүгүнү болгондугу же мүмкүн эместигине карата абалынын узактыгын жана процессуалдуулугун көрсөтөт. Мисалы: Байкуш баш көпкө чейин ойлонуп турмуштун татаал сырын чече албай жатат» (Жантөшев К. «Каныбек») – субъектинин белгилүү бир абалына, тактап айтканда, анын аталган маселени чечүү интенциясына негизделген маселени чечүүнүн мүмкүн эместигин билдирген маанини камтыган объективдүү модалдуулук болуп эсептелет.

«Бирок оюмду ордуна чыгара албай жүрөм» (Убукеев А. «Ак була») – кеп болуп жаткан учурда айтуучунун интенциясы болуп, белгилүү бир шарттардан улам кыймыл-аракетти ишке ашырууга мүмкүн эместиги маанисин камтыган.

-а /-й +ал форманты –ды мүчөсү менен аяктаган өткөн чак субъектинин интенциясы учурунда кайсы бир шарттарда мурдагынын ишке ашпаган мүмкүнчүлүгүн көрсөтөт. Мисалы: «Бирок үч күндөн бери Анархан үйдөн чыга албай калды» [Жантөшев К. «Каныбек»].

-а /-й +ал форманты өткөн чакты туюнтуучу -ган жана субъективдик чакты туюндуруучу –ыптыр мүчөсү менен уюшулган формант мурда качандыр бир учурда ишке ашпас мүмкүнчүлүктү туюндурат. Мисалы: Ысман Жолдубайдын өлүп калганын айта алган жок» (А.Токомбаев «Жараланган жүрөк»).

-а /-й +ал форманты -ар менен аяктаган белгисиз келер чактык форма менен айкашып келип субъектинин интенциясынын белгисиз келер чакта иш-аракеттин болжолдук аткарылыш же аткарылбас мүмкүнчүлүгүн туюндурат. Мисалы, «Кудай кааласа, күзүндө эгинди батыра албай каларбыз деген үмүттөбүз».

Ошентип, -а /-й +ал форманты үч чактын мейкиндигиндеги тилек ыңгайдын мезгилдик түрдүү формалары менен эркин айкашып, субъектинин белгилүү бир кырдаалда иш-аракет жасоо мүмкүнчүлүгүн же мүмкүнчүлүгү жок абалын туюндурат. Аталган параграфты корутундулоо менен төмөнкү жыйынтыкты чыгарууга болот.

Модалдык сап, тау этиштери баяндоочтук этиштин тутумунда коммуникативдик түрдүү: – бекемдөө, промиссивдик (убада берүү), маалыматтык, ишендирүү, футуралдык, божомол жана уруксат берүү интенцияларына ээ болот.

«Модалык сап, тау этиштеринин кыргыз тилиндеги эквиваленттери -а /-й жана -ы /-п мүчөлөрү уланып келген жардамчы этиши чакчыл формасы болот эсептелинет. Аталган формант «брать», «взять» манисиндеги – жардамчы этиштин - компоненти -ал -а, -й формасындагы чакчыл менен айкашып келип жаңы маанини туюндурган «аткара алуу» формантына өтүп кетет» [Кельдибекова А. С., 2013, с.205], андыктан –а, -й +ал форманты кыймыл-аракетти эмес, субъектинин физикалык, акыл-эс абалын туюндуруучу түр чак форманттар катары туюндурат. Жөн гана абалды эмес, субъектинин физикалык же акыл эс интеллектуалдуу мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашыруу мүмкүнчүлүгүн же мүмкүн эместигин аныктоочу абалды туюндурат. –а /-й +ал форманты субъектинин абалын маани берүүчү этиште камтылган кыймыл-аракетти аткаруу мүмкүндүгү же мүмкүн эместиги позициясынан мүнөздөйт.

«Сап, тау интенционалдык этишине кыргыз тилиндеги – жат, тур, отур, жүр этиштери функционалдык жактан дал келет. Алар –а /-й +ал форманты менен айкашып келип, айтуучунун интенциясы алдында ошол учурда иш-аракеттин аткарылышы мүмкүндүгүн же мүмкүн эместигине карата субъектинин абалынын узактыгын жана процессуалдуулугун көрсөтөт. –а /-й +ал форманты өткөн чактын – ды формасында субъектинин интенциясы алдында белгилүү бир мезгилде мурдагы учурда ишке ашпаган мүмкүнчүлүктү көрсөтөт. – а /-й +ал форманты өткөн чактын –ган формасы жана өткөн чактын – ыптыр мүчөсү менен субъектинин интенциясы алдында белгилүү бир мезгилде мурдагы учурда ишке ашпаган мүмкүнчүлүктү туюндурат. а /-й +ал форманты арсар келер чактын –ар формасы менен субъектинин интенциясы алдында арсар келер чакта кыймыл-аракеттин аткарылыш божомол мүмкүнчүлүгүн же мүмкүнсүздүгүн туюндурат» [Кельдибекова А. С., 2013, с.205].

«Ошентип, а /-й +ал форманты субъектинин интенциясы негизинде белгилүү бир убакытта кыймыл же аракет аткарууга мүмкүнчүлүгү же мүмкүн эместиги

тууралуу абалды билдирген түрдүү чагындагы формалар менен айкалышып келет» [Кельдибекова А. С., 2013, с.205].

2.5. Англис тилиндеги интенционалдык **TO HAVE, MUST, NEED** этиштеринин түзүлүшү, валенттүүлүгү жана колдонулушу, алардын кыргыз тилиндеги функционалдык эквиваленттери

to have этишинин модалдык мааниси – түзүлгөн кырдаалга карай иш-аракеттин аткарылыш зарылдыгы. Негизинен, ал аргасыз зарылдык болуп саналат («аргасыз болду», «туура келди»).

“You know the football-players have to train before the big game” [B.Shaw, 44]

Өзгөрбөс **must** этишинен айырмаланып, **to have** этиши этиштик формалардын толук парадигмасына (чак, жак, сан ж.б.) жана жаксыз формага (инфинитив, герундий, атоочтук) ээ.

“If I give in now, I shall have to give in always” [B.Shaw, 145].

«Модалдык этиши **to have** инфинитивдин перфекттик эмес формасы менен гана айкашат; мында инфинитив дайыма **to** этиши менен колдонулат.

Тануу маанисинде колдонулган **to have** этиши зарылдыктын жоктугун туюнтат: *You don't have to do it. – Муну жасоонун Сизге зарылдыгы жок. Учур жана өткөн чакта **to have** этишиндеги тануу **to do** жардамчы этишинин жардамы менен уюшулат. Милдеттүүлүк маанисиндеги **to have** этишине мүмкүнчүлүктөрдү туюндуруучу модалдык этиштер туура келет» [Кельдибекова А. С., 2012, с.212].*

You mean we might have to stay on in New York (B.Shaw, 51) (... балким, калууга туура келет).

Оозеки кепте **to have** этишинин ордуна анын модалдык маанисинде **to have got** айкашы колдонулушу мүмкүн:

“Well, we’ve got to do it!” said Val obstinately [J.Galsworthy, 97]

1. **to have** этиши кийинки келген инфинитив менен бирге кырдаалдын, зарылдыктын күчү менен пайда болгон милдеттүүлүктү туюндурат.

The negotiations might fail. In that event the Government would have to decide what to do. – Сүйлөшүүлөр ийгиликсиз аякташы мүмкүн. Анда өкмөт, эреже катары, бир чечим кабыл алышы керек болмок.

2. **«to have** этиши окшошуп келген татаал толуктоочу менен (зат атооч+ этиштин жаксыз формасы же тактооч) төмөнкү маанини билдирет:

1) Каузативдүүлүктү (иш-аракеттин жүзөгө ашуусуна түрткү берүү же жардам берүү). Кыргыз тилине *мажбурлоо, орнотуу, болгондой кылып* жана башка лексикалык каражаттардын жардамы менен кирет» [Кельдибекова А. С., 2012, с.212].

We had them beaten this time. – Бул жолу биз аларды жеңдик.

(алардын жеңилишине түрткү болдук, алар утулуп калгандай кылдык ж.б. контекстке жараша).

«I would have you to know... - Мен Сизге дайынын билдирип коеюн дедим...

They will have him back. – Алар аны кайтып келүүгө мажбурлашат» [Кельдибекова А. С., 2012, с.212].

2)Ээ мүчөсү тарабынан туюнтулган жактын демилгеси, түрткүсү менен болгон иш аракет.

«The town council has had three houses built. – Шаардык муниципалитет үч үй курду» [Кельдибекова А. С., 2012, с.212].

3) Ээ тарабынан туюнтулган жактын эркинен, интенциясынан же каалосунан сырткары же ага багытталып аткарылган иш-аракет.

We had a note handed to us. - Бизге кат тапшырышты.

To have этишин которуу кыйынчылыкты жаратат, себеби кыргыз тилинде анын маанисин берүүчү аналогиялуу грамматикалык каражаттар жок. Анын так мааниси кенен контексттин негизинде гана байкалат. Которууда англис тилиндеги

сүйлөмдүн так маанисин берүүчү лексикалык түрдүү каражаттарды колдонууга мажбур болобуз.

Интенционалдык конструкция синтаксисттик жактан тике толуктооч менен дал келип, ошого байланыштуу атрибутивдик семантиканын катталышына ээ болот. Ал ээ мүчөсү тарабынан туюнтулган жана интенционалдык конструкциянын иш-аракетин көзөмөлгө алуучу жак-субъектинин максатын туюндурат. Бул сүйлөм тутумунда финитивдик **to have** этиши менен келет.

“Given more time, suppliers have a chance to adjust their offerings” (EF, 133). ... “until they have the money to pay for their goods” (Credit, 29). Жогорудагы сүйлөмдөрдүн биринчисинде байламталык «**suppliers**» субъектиси сүйлөм тутумунда финитивдик **to have** этиши жана тике толуктооч менен келген жана жүрүм-турумду жөнгө салган атоо аркылуу туюнтулган тийишүүнүн субъектиси болуп саналат.

Тике толуктоочтуу интенционалдык конструкциянын дистанттык абалы, ошону менен бирге категориялдык лексикалык семантикасы, ал мурдагыдай эле тике толуктоочко таандык болсо да, интенционалдык конструкциянын жөнөкөйлүүлүгүн шарттайт:

“City Farm Insurance has collection centres around the country to speed up cash collections” (FM, 199].

«Атоочтор ээ мүчөсүнүн да, тике толуктоочтун да позициясында аталган мекемелерде иштеген жактарга буйрутмаларды имплициттик түрдө камтып турат, т.а. бул жерде персонификация орун алган.

Экинчи жагынан караганда, алар бири-бири менен кандайдыр бир мамиледе турат, мындай системанын борбору ээ мүчөсүн уюштуруп, бул компоненттерди тийишүүнүн субъектиси жана объектиси катары интерпритациялоого мүмкүндүк берет, бирок жалпы семантикалык сүйлөмдө: – башка жак менен кандайдыр бир мамиледе болгон жактын болушу көрүнүп турат». [Кельдибекова А. С., 2012, с.213].

Бул сүйлөмдүн дагы бир өзгөчөлүгү – субъектинин абалды, т.а., сүйлөмдүн негизги тутумунда сүрөттөлгөн абалды, ал эми объект өзү аткарган

интенционалдык конструкциянын иш-аракетин көзөмөлдөй алуусунда. Андыктан аны субъектилик семантиканын катмарланган диффуздук компоненти катары интерпретациялоого болот. Ал ошону менен бирдикте объектинин максатын ишке ашырат.

Тике толуктоочтун позициясындагы атоо татаалдашпаган структураны туюндуруучу интенционалдык конструкция таандык болгон предикативдин функциясындагы спецификалык тутумдаш атоочтук баяндоочтун тутумуна кирип, толуктооч болбой калат. Мисалы: “More and more consumer have the financial security to satisfy wants and needs and desires far in excess of their basic needs”(Credit, 4)

Must

Модалдуулукту туюндуруучу тилдик каражаттарды изилдөө лингвистикалык азыркы кызыгуулардын тилдин антропоборбордук тарабына кайрылуусунан улам өзгөчө актуалдуулукка айланды.

«Тилдик категориялардын ичинде антропоборбордук өзүн өзгөчө көрсөтүп турган категориялар да жашаарын белгилеген аныктамаларды туура деп эсептөөгө болот. Мындай тилдеги адам факторун толук чагылдыруучу категориялардын катарына модалдуулук кирет» [Кельдибекова А. С., 2012, с.213].

Модалдуулук категориясы адамдын ички дүйнөсүн, анын санаркоосун, сезимин чагылдырат. Ошону менен бирге модалдуулук улуттун маданиятынын белгисин индивиддин ишмердигинин өзгөчө түрү, жана улуттук коомчулуктун маданий өзгөчөлүктөрү катары чагылдыруу планында ири потенциалга ээ болот. Модалдуулук категориясы функционалдык кенен маанилүү, себеби ал сүйлөмдүн уюшулуш түзүлүшүн гана аныктабастан, анын коммуникативдик-прагматикалык маанисин берет. Бул Е.В.Милосердова белгилегендей, «айтуучу жактын көз карашы менен бардык модалдык маанинин шартталгандыгында модалдык бардык компоненттин субъективдик боектуулугунда» көрүнөт. [Милосердова Е.В., 1991. – 196 б. Москаленко Н. В. , 2008.119-123бб.]. Тилдик мындай категориянын негизинде айтуучуга мазмундун субъективдик наркы жатаарын эске алуу менен модалдуулук «толугу менен прагматика тарабынан сугарылган» [Москаленко Н. В.

, 2008.119-123бб., Праслова И.Н., 2002.23-б], ошондуктан модалдык бардык компонентти прагматикалык изилдөө антропоборборлукту тилдик системанын касиети катары жалпы картасын толуктап турат.

Азыркы англис тилиндеги модалдык **must** этишинин кызматынын семантика-прагматикалык өзгөчөлүктөрүн субъектинин макамын жана сүйлөмдүн коммуникативдик тибин эске алуу менен карап көрөбүз.

Лингвистикалык адабияттарда белгиленгендей, **must** этишинин семантикасын кароонун аймагы катары «зарыл болуу» [Дружинина В.В., Келлер К., 1986. -96 б. Милосердова Е.В., 1991. -196 бб. Школина К.В., 1971. – 80-б. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А., 1973] мааниси саналат. Аталган этиштердин семантикасында ишке ашуучу зарылдыктардын маанилери төмөнкүлөр:

- 1) «Башка бирөөнү эрки менен сунушталган зарылдык;
- 2) Сырткы кырдаалдар тарабынан шартталган зарылдык;
- 3) Субъектиде же объектиде кайсы-бир сапаттын болушу менен шартталган зарылдык;
- 4) Тануунун болушу менен шартталган зарылдык;
- 5) Кайсы бир жакта субъектинин болушу менен шартталган зарылдык.

Жогоруда белгилеп кеттик **must** этишинин маанилери субъектинин макамын жана сүйлөмдүн коммуникативдик тибин эсепке алуу менен кантип иштээрин карап чыгалы» [Кельдибекова А. С., 2012, с.213].

Негизги тутумдун сүйлөмдүн башка мүчөлөрү тарабынан жайылтылышы, ээ мүчөсүнүн позициясынын категориялык башка лексикалык семантиканын аты менен толтурулушу жана предикативдин зат атооч менен туюнтулушу сүйлөмдүн өзү үчүн бир нече жыйынтыкка ээ болот.

Кырдаалдын субъектиси ат-жак менен туюнтулган болсо, интенционалдык конструкциянын кыймылын көзөмөлгө алган жак болуп саналат: “Combiners **must** be careful not to aggregate too far”

Акыл-эс ишмердигинин субъектиси - жак да ушундай эле волитативдик болуп саналат. Бул субъект аталган сүйлөмдүн ээси тарабынан түзүлөт: “*To serve their*

companies with the greatest effectiveness, credit manager must be knowledgeable of monetary matters”.

«Аталган сүйлөмдөрдөгү интенционалдык конструкциялар баяндоочко (тутумдаш баяндоочко) таандык болгондуктан, синтаксисттик жана семантикалык жактан да жөнөкөй түзүлүштө болуп, атрибутивдик семантиканын кабатталуусуз максатын туюндурат.

Интенционалдык конструкция синтаксисттик жагынан инфинитивдик башка топтун инфинитивине жаксыз конструкциянын ээлик функциясында таандык жана аталган этиш-инфинитивдин кыймылынын максатын туюндурат [Кельдибекова А. С., 2012, с.213].

“To help meet this challenge, it is necessary to examine the current role of credit” (Credit, 3).

«Интенционалдык конструкция буйрук ыңгайда этиш менен дал келет: “Use the net sales to determine the average daily sales and the accounts receivable balances” (FM,203). Ал негизги тутумдун тике толуктоочу менен болгон контактылык позициясына карабай, семантикалык жактан жөнөкөй болот.

Биздин көз карашыбызда, аталган интенционалдык конструкциянын семантикалык жөнөкөйлүгү бир нече фактордун бири-бири менен болгон таасиринин натыйжасы болушу мүмкүн:

- 1) грамматикалык – этиштин буйрук ыңгайынын;
- 2) лексикалык – to use этишинин семантикалык структурасында «максат» схемасы орун алган;
- 3) семантикалык-синтаксисттик – тике толуктооч sales семантикалык деңгээлде интенционалдык конструкциянын максатына жетүү куралын түзүүчү объектини түзөт» [Кельдибекова А. С., 2012, с.213].

Кийинки сүйлөм кеңешти туюндурат, себеби баяндоочтун тутумунда **must** **этиши** менен **generally** тактоочу орун алган: “In order to acquire long-term funds the firm must generally go to the capital markets with a bond or stock offering” (FM, 158).

Волитативдик эмес субъект-адресат интенционалдык конструкциянын кыймыл-аракетин аткарган интендент болуп саналат: “In June, the firm is once again

required to borrow \$ 5, 884 in order to maintain a \$ 5, 000 cash balance” (FM, 95). Тескерисинче, субъект-агенс интенционалдык конструкциянын кыймыл-аракетин аткарбаган, бирок негизги тутумдун кыймылын аткарган интендент болуп эсептелет: “In order to be listed on the NUSE, a firm has to meet the following requirements” (FS, 19)

«Субъект-пациенсти жак менен эмес, ат менен туюнтууда интенционалдык конструкция кыймыл-аракеттин максатын гана туюндурат». Мындай субъект бир да иш-аракет аткарбайт жана интендент болуп саналбайт" [Кельдибекова А. С., 2012, с.213].

“In practice, estimates of the value of the capital stock are made in the United Kingdom using arbitrary rules for tax purposes in order to estimate the extent of depreciation” (EF, 216).

«Мындай учурларда кеп имплициттик белгисиз ниет тууралуу жүрүшү мүмкүн. Анын белгисиздиги бегилүү бир географиялык мейкиндикке тиешелүүлүгү менен чектелген жана ал локалдуу **In the United Kingdom** конкретизатордо туюнтулган» [Кельдибекова А. С., 2012, с. 213].

Абсолюттук белгисиз имплициттик катары интенционалдык төмөнкү конструкциялардын интенденти саналат: “Thus... successively larger quantities of labour must be hired in order to keep the output level unchanged” (EF, 410).

Интендент да болгон субъект интенденттин ниетин туюндуруучу интенционалдык конструкциянын иш-аракетин аткарат: Corporation would like many financing alternatives in order to minimize their cost of funds at any point of time (FM, 159).

Төмөнкү айтымдын өзгөчөлүгү конкреттүү эмес, жалпыланган интендент болуп саналат: You at атоочу - ээнин функциясында автордун кебинин адресаты. Бул аталган кеп процессинин коммуникативдик сапатынын өзгөрүүсүнө алып келет да, аны директивдер классына киргизүүгө мүмкүндүк берет: In order to stay in business you must maintain floor displays and multiply items for selection (FM, 146).

Must этишинин болушу менен негизги тутумда коммуникативдик ниет да өзгөргөн: бул талап болуп саналат.

Кеп актысынын коммуникативдик ниетти туюнтуучу репрезентативдеринен бир нече мисалдарын келтирели: “In order to secure markets for its products without owning retail outlets, a firm may consider forward quasi integration” (EF, 317).

Need-Интенционалдык конструкциялар аталган тактоочтордун кыймылынын максатын туюндуруучу атоочтуктар менен дал келип, ушундай эле жөнөкөй структуралар болуп саналат. “The use of credit by the various governmental units and by the **institutions** established to administer public credit has an important influence on the amount and type of private credit” (Credit, 10).

Интенционалдык конструкция ошол эле кыймылдын максатын туюнтуу менен бир тутумдуу атоочтук сүйлөмдүн баш мүчөсүнө – этиштен жасалган зат атоочко тиешелүү болуусу мүмкүн. “Examination of goods and services too see whether they are worth the price” (Credit, 5).

«Аталган инфинитивдик топ катышкан сүйлөмдөрдө ошол эле интенционалдык конкретизатор тарабынан эмес, лексикалык жактан да интенционалдуулук туюнтулушу мүмкүн. Эгерде финитивдик этиштин сапатында **to want, to need**- каалоо жана зарылдык этиштери колдонулса ишке ашырылат. Ошого байланыштуу предикаттын жана анын аргументинин семантикалык ролу да өзгөрөт: сүйлөмдүн ээси – «ниет» семантикалык ролундагы субъект, баяндооч – ошол эле семантикалык ролдогу предикат; тике толуктооч – интенционалдык объект болот: “To make sound credit decisions, businesses need accurate and up-to date credit information” (Credit, 30).

Биринчи сүйлөмдө субъект волитативдик эмес, себеби ал абалдын субъектиси болуу менен аныктооч боюнча аны көзөмөлдөй албайт, себеби интенционалдык конструкция да максат – кыймыл эмес, ниет – абал болуп саналат.

Экинчи сүйлөмдө субъект бир аз волитативдүү, себеби ал максатты-интенционалдык конструкциянын аракетин көзөмөлдөй алат. Эки сүйлөмдө тең интенционалдык конструкциялар синтаксисттик жагынан да, семантикалык жагынан да жөнөкөй структура болуп саналат» [Кельдибекова А. С., 2012, с.212].

Тике толуктоочтун жана интенционалдык конструкциянын контактылык позициясында интенционалдык конструкция тике толуктоочтун атынын

лексикалык маанисине карай атрибутивдик семантиканын кабатталуусун алат. Ошого ылайык интенционалдык конструкция бул толуктооч менен болгон экинчи синтакстик байланыш пайда болот, т.а., интенционалдык конструкция синтаксисттик жагынан да, семантикалык жагынан да татаалдашкан түзүлүш болуп саналат.

“When a business needs funds to construct a new assembly line or to do extensive research and development...”.

Татаалдашкан түзүлүштүн буга чейинки кездешпеген тиби төмөнкү сүйлөмдөгү интенционалдык конструкция болуп саналат:

“A college student living off campus probably wants an apartment to provide basic shelter, parking, economy, convenience to school and work, and enough room somewhere **to have parties**”

Интенционалдык **to have parties** конструкциясы синтаксисттик жактан **Complex Object “to provide”** конструкциянын этиш - инфинитиви жана **room** толуктоочу менен дал келет, бирок семантикалык жактан ал субъект-жактын ниетин туюндуруу менен жөнөкөй түзүлүш болуп саналат.

Бардык сүйлөмдөрдө финитивдик **to need, to want** этиштер менен биз түрдүү деңгээлдердеги каражаттардын – интенционалдуулуктун бир категориясын – жактын ниетин - туюнтуу үчүн лексикалык жана синтаксисттик ички байланышын байкайбыз.

Кыргыз тилинде талдоого алынган этиштердин функционалдык дал келүүлөрү «керек», «тийиш» жана буйрук-ниет **ыңгайдын**(желательное наклонение) формасы саналат.

Аларды толугу менен карап чыксак.

«Модалдык этиштердин баардыгы, сын атооч, тактооч жана зат атоочтун лексемалары менен бирге «модалдык сөздөр» деген сөз түркүмдөрүнө киргизилген да, этиштик системага тиешеси болбогон өзгөчө сөз түркүмдөр классы катары талдоого алынат. Авторлор модалдык «керек», «тийиш» модалдык сөздөрү этиштен жасалып, кыймыл атоочтор экендигин да танбайт: «Керек» кыймыл аракеттин милдеттүү түрдө аткарылыш маанисин алып жүрөт. Сүйлөм тутумунда

ал кыймыл атооч менен айкашып келип баяндоочтун бөлүгү болуп саналат [Кельдибекова А. С., 2012, с. 213].

«Балага эмне керек болсо бардыгын таап берүү керек» (А.Токомбаев)

Божомолдоо маанисин туюндуруучу модалдык «керек» сөзү көпчүлүк учурда этиштин шарттуу ыңгай формасы менен айкашта колдонулат: «*Биздин үй эбак жатып калса керек*» (М.Элебаев) (Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1987, 334-б; Джусаев Дж. 1975, 98-99-бб. Сартбаев К.К., 1981, 46-б.).

Модалдык «керек» сөзү катары «тийиш» модалдык сөзү милдеттүүлүк, кыймыл аракеттин аткарылыш зарылдыгын туюндурат: «*Саат алтыдан калбай барууга тийишипиз*». (Т.Сыдыкбеков).

«Тийиш» сөзү божомол милдеттүүлүктү да туюндура алат. Бул учурда татаал баяндоочтун тутумунда үч компонент бөлүнүп чыгат: **-ган** менен аяктаган атооч, **«бол»** этишинен жасалган атооч жана барыш жөндөмө формасындагы кыймыл атоочтор «болуу, болууга» жана модалдык «тийиш» сөзү» [Кельдибекова А. С., 2012, с.213].

«*Ал материал жыйнап жүргөн болууга тийиш*».

«Кыргыз тилиндеги жалпы этиш кыргыз тилиндеги жардамчы этиштер системасынан бөлүнүп чыкпайт, обочолонуп (этиштик лексемалардын өзгөчө разряды катары) каралбайт, кыргыз тилиндеги татаал (тутумдаш) баяндоочтун тутумунда гана каралат. Жогоруда белгилегендей, талдоого алынган этиштердин кыргыз тилиндеги функционалдык дал келүүлөрү модалдык «керек», «тийиш» сөздөрүнөн сырткары, буйрук-тилек ыңгайдын формалары да саналат. Буйрук-тилек ыңгайдын маанилеринин бири – түрткү берүүнүн жана кыймыл-аракеттин буйрук, тилек, талап мааниси саналат [Кельдибекова А. С., 2012, с.213].

Түрткү берүү коммуникативдик байланыштын бири катары талашсыз буйрук, талап, кабарлоо, эскертүү, кеңеш берүү, абайлоо жана чакырык мүнөзүн алып жүрөт.

2-жактын нөлдүк формасы, негизинен, абсалюттук категориялуу талашсыз буйрук жана талап маанисиндеги түрткү берүүнү туюндурат. Ошол мааниден алганда 2-жактын нөлдүк формасы буюруунун эталону болуп саналат, ал

буюруунун семантикалык маңызын чагылдыруучу негизги форманын бири болуп саналат.

+айын, +гын, +ңыз, +сын, +алы(к), +ңыздар, +шсын формалары буюруу менен каалоонун эки эсе ашык маанисин туюндурат. Анда маанинин үстөмдүк кылуучу боёгу буйрук болот. Экинчи жактын формасын колдонуу менен сүйлөп жаткан адам өз эркин буйрук, кеңеш иретинде гана билдирет да, аны менен маектешүүчүсүн өз буйругун келечекте аткаруусуна түрткү берет. Мисалы: *Келип мына бурчка тургун* (Сейталиев М. «Күлкү келет»). *«Мына бул аялдардан сенин жаның артык эмес, келип отургун»*. (Сейталиев М. «Күлкү келет»). Аталган сүйлөмдөрдө талашсыз буйруктун мааниси ишке ашырылат.

Тыюу салуу мааниси төмөнкү сүйлөмдө туюндурулат: *«Доктурлар эч нерсе окубагын, көп ойнобогун, деп жатышат»* (Абдулхакимов «Ырлар жыйнагы»).

«Сырын билбеген байталдын сырт жагынан чыкпагын» (Баялинов К. «Ажар») сүйлөмүндө кабарлоо мааниси туюнтулган.

Насыят мааниси төмөнкү сүйлөмдө ишке ашырылат:

«Тыт жыгачты бак жакшылап, бүрдөткүн». (Бөкөнбаев Ж. «Алтын кыз»).

Жекелик түрдөгү 2-жак формасы –түрткү берүүчү **–чы** бөлүкчөсү менен татаалдашкан түрдө талап маанисин туюндурат:

«Түшкө кирчүдөй кылбай жоголчу». (Токомбаев А. «Биз балачак кездерде»). *«Токточу, жалганчы!»* (Жантөшев К. «Каныбек»).

Тыюу салуу мааниси төмөнкү сүйлөмдө камтылган: *Кой сүйлөбөңүз*.

2-жактын көптүк санынын **+гыла** формасы буйрук берүү, көрсөтмө берүү маанисин туюндурат: *«Балдар, көңүлдөрдү бөлбөй бери карап отургула дейт»*. (Ч.Айтматов «Биринчи мугалим»).

3-жактын **+сын, +ышсын** формасында буюруу, тыюу салуу, болжолдоо маанилери берилет:

«Алдыма жулкунуп эч ким ат бастырбасын». (Т.Касымбеков «Адам болгум келет») сүйлөмүндө тыюу салуу боёгу менен талашсыз буйруктун мааниси ишке ашырылат. Көптүк сандын 3-жак формасы талашсыз талаптын маанисин ишке

ашырат: *«Мындай эмеге партия катарынан орун жок, чыксын»*. (Т.Сыдыкбеков «Темир»).

Айыптоо боёгу менен талап кылуу жана эскертүү мааниси төмөнкү сүйлөмдө берилген: *«Эшиктен келип төр меники дегендей кечээ эле кампачы болгонуна көппөсүн»*. (Сейталиев М. «Күлкү келет»).

«Тээтиги ээрчиткен балдарынды эле окутуп ал, мында ишиң болбосун». (Ч.Айтматов «Биринчи мугалим») сүйлөмүндө опузалоо боёктуу талап кылуу мааниси камтылган.

«Кадыркул, сен промкомбинатка бар, бүгүндөн калтырбай машинасын жиберсин» (Баялинов К. «Көл боюнда») сүйлөмүндө өтүнүч боёкчосу менен талап мааниси туюнтулган.

«Эми батыраак келе коюңуз, фронтко көбүрөөк жардам беришсин». (Баялинов К. «Көл боюнда») өтүнүч боёгу менен көрсөтмө мааниси камтылган.

«Жаактарын тыйып жүрүшсүн» (Сейталиев М. «Күлкү келет») сүйлөмүндө опуза боёгу менен талап кылуу мааниси берилген.

«Башкаларга үлгү көрсөт, алар сенин артыңдан ээрчигендей болсун» (Баялинов К. «Көл боюнда») сүйлөмүндө насыят берүү боёгу менен каалоо мааниси камтылган.

«Балаңа айтып кой, мындан ары минтпей жүрсүн» (Сейталиев М. «Күлкү келет»). Эскертүү боёгу менен мүмкүндүк берүү мааниси камтылган.

«Жоголсун, бул айылга экинчи жүзүн көрсөтпөсүн» (Жантөшев К. «Каныбек»). Айыптоо боёгу менен тыюу салуу мааниси камтылган.

To have, must, need этиштеринин валенттик өзгөчөлүктөрүн кароого өтөлү. Модалдык **to have, must, need** этиштери сүйлөмдүн ээси (субъект) жана предикатив үчүн эки позицияны ачат.

Бул учурда синтаксистик түзүлүш төмөнкүдөй болот:

Subject to have, must, need + Verb + Complement.

Берилген конструкцияларга валенттик талдоо жүргүзүүнүн негизинде **to have, must, need** жардамчы этиштеринин субъектилик валенттүүлүгүн ишке ашыруунун төмөнкү формалары аныкталды:

1) Англис тилиндеги жардамчы *to have, must, need* этиштерин субъектилик валенттүүлүгүн ишке ашыруунун эң көп колдонулган формасы - ат атооч (жактама, сурама) менен келген формалар саналат.

2) Субъектилик валенттүүлүктүн кийинки ишке ашыруучусу – энчилүү аттар;

3) Субъектилик валенттүүлүктү ишке ашыруучусу – жалпы аттар.

«Бекемдөөчү сүйлөмдөгү субъектилик валенттүүлүк этишке карата сол позициядан орун алат, башкача айтканда, сүйлөм тутумунда сол валенттүүлүктү ишке ашырат. Субъектилик валенттүүлүк милдеттүү, себеби аны түшүрүп коюунун негизинде айтымдын семантикасы менен синтаксистик конструкциясы бузулат.

Жардамчы **to have, must, need** этиштеринин объектилик валенттүүлүгүн ишке ашыруучу маани берүүчү этиштин инфинитивдик формасын аныктадык. Жогоруда көрсөтүлгөн бекемдөөчү сүйлөмдөрдөгү объективдик валенттүүлүк интенционалдык жардамчы этишке карай оң позициядан орун алган, тактап айтканда, сүйлөм тутумунда оң валенттүүлүктү ишке ашырат. Объектилик валенттүүлүк милдеттүү, себеби аны түшүрүп коюунун негизинде айтымдын семантикасы менен синтаксистик конструкциясы бузулат» [Кельдибекова А. С., 2012, с.212].

«Факультативдик мүнөздөгү адвербиалдык валенттүүлүк лексикалык түрдүү каражаттардын жардамы менен туюнтулат:

- мезгил тактоочтор: *tomorrow, later, soon*;
- адвербиалдык конструкциялар: *next year (time, month, week, etc), two days later*;
- предлогдук конструкциялар: *The day after tomorrow, at this moment, in the coming years (days, etc.), after a month*
- мезгил менен датаны көрсөтүүчү: *in 2012, at 7 p.m. tomorrow*» [Кельдибекова А. С., 2012, с.213].

Ошентип, жүргүзүлгөн талдоолордун негизинде төмөнкүдөй жалпылоолорду жасоого болот. Жардамчы **to have, must, need** этиштери лексикалык өз алдынча

мааниге ээ эмес жана айкашып келген маани берүүчү этиштин мезгилин жана жагын туюндуруучу кызматын аткарат.

«Экинчи жагынан алганда, кайсы бир контексттерде аларды колдонуу семантикалык жана стилистикалык өтө татаал учурлардын өрүлүүсүн туюндурат. Алар иш-аракет башка жак тарабынан аткарылыш үчүн буйрукту гана эмес, күтүүнү, каалоону, ниетти жана айтуучунун эркин да берет.

to have этиши татаал толуктооч (ат+этиштин жаксыз формасы жана тактооч) менен айкашып келип интенционалдуулук маанисин туюндурат.

«Демек, англис тилиндеги интенционалдык конструкциялар: 1) семантикалык жана синтаксистик жөнөкөй түзүлүштөгү; 2) семантикалык жана синтаксистик татаалдашкан түзүлүштөгү; 3) синтаксистик татаалдашкан жана семантикалык жөнөкөй түзүлүштөгү конструкциялар болуп саналат.

Синтаксистик жактан жөнөкөй түзүлүштөр — негизги тутумдун бир сүйлөм мүчөсүнө, бирок дайыма эле баяндоочко эмес, таандык болгон интенционалдык конструкциялар. Бул конструкциялар төмөнкүлөргө таандык болушу мүмкүн: 1) ээге, 2) тике толуктоочко, 3) тутумдаш атоочтук баяндоочтун предикативине, 4) байламталык толуктоочко, 5) инфинитивдик алдыңкы топтун инфинитив — этишине, 6) буйрук ыңгай формасындагы этишке, 7) багынычсыз түрмөктүү атоочтукка, 8) бир тутумдуу атоочтук сүйлөмдүн баш мүчөсүнө» [Кельдибекова А. С., 2012, с.213].

“Талдоого алынган этиштердин кыргыз тилиндеги функционалдык дал келүүлөрү катары «керек», «тийиш» модалдык сөздөрү жана буйрук-тилек ыңгай формалары саналат. Модалдык бардык этиштер сын атоочтор, тактооч жана зат атооч менен бирге «модалдык сөздөр» деп аталган сөз түркүмүнө киргизилген этиштерге жана этиштик системага тиешеси жок өзгөчө сөз түркүмүнүн тобу катары талдоого алынат. Авторлор модалдык «керек», «тийиш» сөздөрү этиштен жасалып, кыймыл атоочтор экендигин да танбайт: «Керек» кыймыл аракеттин милдеттүү түрдө аткарылыш маанисин алып жүрөт. Сүйлөм тутумунда ал кыймыл атооч менен айкашып келип баяндоочтун бөлүгү болуп саналат» [Кельдибекова А.

С., 2012, с. 213]. Божомолдоо маанисин туюндуруучу модалдык «керек» сөзү көпчүлүк учурда этиштин шарттуу ыңгай формасы менен айкашта колдонулат.

Модалдык «керек» сөзү катары «тийиш» модалдык сөзү милдеттүүлүк, кыймыл аракеттин аткарылыш зарылдыгын туюндурат. «Тийиш» сөзү божомол милдеттүүлүктү да туюндура алат. “Бул учурда татаал баяндоочтун тутумунда үч компонент бөлүнүп чыгат: **-ган** менен аяктаган атоочтук, **«бол»** этишинен жасалган атооч жана барыш жөндөмө формасындагы кыймыл атоочтор **«болуу, болууга»** жана модалдык **«тийиш»** сөзү: *Ал материал жыйнап жүргөн болууга тийиш.* Жогоруда талдоого алынган этиштердин кыргыз тилиндеги функционалдык дал келүүлөрү модалдык «керек», «тийиш» сөздөрүнөн сырткары, буйрук-тилек ыңгайдын формалары да болуп саналат” [Кельдибекова А. С., 2012, с.213].

Буйрук-тилек ыңгайдын маанилеринин бири – түрткү берүүнүн жана кыймыл-аракеттин буйрук, тилек, талап мааниси саналат. Түрткү берүү коммуникативдик байланыштын бири катары талашсыз буйрук, талап, кабарлоо, эскертүү, кеңеш берүү, абайлатуу жана чакырык мүнөзүн алып жүрөт.

2-жактын нөлдүк формасы, негизинен, абсалюттук категориялуу талашсыз буйрук жана талап маанисиндеги түрткү берүүнү туюндурат. Ошол мааниден алганда 2-жактын нөлдүк формасы буюруунун эталону болуп саналат, ал буйруунун семантикалык маңызын чагылдыруучу негизги форманын бири болуп саналат.

Жекелик түрдөгү 2-жак формасы –түрткү берүүчү **–чы** бөлүкчөсү менен татаалдашкан түрдө талап маанисин туюндурат.

2-жактын көптүк санынын **+гыла** формасы буйрук берүү, көрсөтмө берүү маанисин туюндурат.

3-жактын **+сын, +ышсын** формасында түрдүү боёктогу буюруу, тыюу салуу, болжолдоо маанилери берилет.

To have, must, need этиштери эки позицияны ачат – сүйлөмдүн ээси үчүн жана баяндооч үчүн. Бекемдөөчү сүйлөмдөрдөгү субъективдик валенттүүлүк

интенционалдык жардамчы этишке карай сол позициядан орун алган, тактап айтканда, сүйлөм тутумунда сол валенттүүлүктү ишке ашырат.

Объективдик валенттүүлүк интенционалдык жардамчы этишке карай оң позициядан орун алган, тактап айтканда, сүйлөм тутумунда оң валенттүүлүктү ишке ашырат. Обьектилик валенттүүлүк милдеттүү, себеби аны түшүрүп коюуунун негизинде айтымдын семантикасы менен синтаксистик конструкциясы бузулат.

Факультативдик мүнөздөгү адвербиалдык валенттүүлүк лексикалык түрдүү каражаттардын жардамы менен туюнтулат.

2- бап боюнча тыянак

1. Англис тилинде ниет маанисин туюндуруучу модалдык конструкциялар катары to be going to, Present Continuous, to be to, to be likely жана to be about формалары колдонулат. Going to конструкциясы инфинитив менен колдонулуп, биринчи кезекте ниетти, экинчи кезекте келер чакты билдирет.

Кыргыз тилинде "бар" жана "кел" кыймыл этиштери жакынкы келер чакты билдирүү үчүн узак учур чак формасында колдонулат. Кыргыз тилинде ниет маанилери негизинен учур-келер чактын формалары аркылуу берилет. Алардын ичинде -а/-й мүчөсү менен аяктаган учур-келер чак формасы дезиративдик модалдуулукту (ниет, тилек, каалоо) билдирет. Учур-келер чактагы -жат, -тур, -отур, -жүр жардамчы этиштери -ганы мүчөлүү чакчыл формадагы негизги этиштер менен айкашып, субъектинин келечектеги аракетке болгон ниетин билдирет. Бул конструкция сүйлөмдөгү модалдык маанисине жараша объективдүү же дезиративдүү модалдуулукту туюндурат.

To be to, to be likely, to be about конструкцияларынын кыргыз тилиндеги эквиваленттери катары жак мүчөлүү -а/-й формасындагы учур-келер чак колдонулат. Бул форма -го, экен го сыяктуу бөлүкчөлөр менен татаалданып, келечек аракетти же каалоону реалдуулук жана аныктык өңүтүндө билдирет.

To be этиш-байламтасы инфинитивдик to be going формасында, Present Continuous формасында жана to be to, to be likely, to be about сыяктуу модалдык конструкцияларда эки позицияны ачат: ээ менен предикатив (субъект) үчүн же эң аз дегенде комплемент үчүн.

Жогорудагы сүйлөмдөрдө объектилик валенттүүлүк интенционалдык этишке карата оң позицияда турат, башкача айтканда, сүйлөмдө оң валенттүүлүктү ишке ашырат. Бул валенттүүлүк милдеттүү болуп саналат, анткени анын жоктугу сүйлөмдүн семантикасын жана синтаксистик түзүлүшүн бузат. Факультативдик адвербиалдык валенттүүлүк ар түрдүү лексикалык каражаттар аркылуу берилет.

2. Англис тилинде to do этиши интенционалдык иш-аракетти баса белгилөө үчүн бекемдөөчү жана буйрук маанисиндеги сүйлөмдөрдө колдонулат. To do этиши өзүнүн ар кандай формаларында (do, does, did) негизги этиштин алдында to бөлүкчөсүз колдонулуп, оозеки кепте басым ушул жардамчы этишке түшөт. Мындай учурда do этиши билдирүү жана божомолдоо интенцияларын туюндурат.

Кыргыз тилинде англис тилиндеги to do этишинин функционалдык эквиваленти катары атайын бөлүкчөлөр колдонулат. Бул бөлүкчөлөр модалдык сөздөргө окшош кызмат аткарып, сүйлөмдө кошумча тактоо, бөлүп көрсөтүү жана модалдык маани берүү аркылуу сүйлөөчүнүн айтылган ойго болгон мамилесин билдирет. Мындай бөлүкчөлөр адатта маани берүүчү сөздөрдөн кийин келип, сүйлөмдүн башында же аягында да колдонулушу мүмкүн. Мындан тышкары, кыргыз тилинде буйрук-ниет ыңгайдагы этиш формалары да ушундай маанини берүү үчүн колдонулат.

3. Англис тилинде shall жана will жардамчы этиштери өз алдынча лексикалык мааниге ээ эмес. Алар негизги этиш менен айкашып, анын чагын жана жагын көрсөтүү үчүн колдонулат. Суроолуу сүйлөмдөрдө бул этиштер семантикалык жана стилистикалык жактан татаал кызмат аткарат - алар буйрукту гана эмес, күтүүнү, тилекти, ниетти жана сүйлөөчүнүн эркин да билдирет.

Кыргыз тилинде shall жана will этиштеринин функционалдык жактан дал келүүчү формасы катары буйрук-каалоо ыңгайы колдонулат. Бул ыңгайдын өзгөчөлүктөрү төмөнкүдөй:

1) Жекелик жана көптүк түрүнүн 1-жагы (V+айын, V+алы(к)) каалоону, ниетти жана макулдукту билдирет.

2) 2-жактын формалары (V+гын, V+гыла) сүйлөөчүнүн башка адамга карата эркин, каалоосун, кеңешин же өтүнүчүн туюндурат.

3) 3-жактын формалары (V+сын, V+ышсын) жүрүм-турум менен ниет-каалоону билдирип, буйрук мааниси басымдуу болот.

Буйрук-каалоо ыңгайынын бардык формалары -чы бөлүкчөсү менен татаалдаша алат, бирок мында алардын негизги мааниси өзгөрбөйт. Ошондой эле бул ыңгай -са/-се формасы аркылуу да берилиши мүмкүн.

Will/would этиштери азыркы англис тилинде бир эле этиштин эки формасы болуп, volition (эрк, ниет) маанисин туюндурат. Алар көбүнчө бири-бирин алмаштыра алат, бирок айрым туруктуу сөз айкаштарында өзгөчө колдонулат.

Кыргыз тилинде will/would этиштерине шарттуу, ниет жана тилек ыңгайлары туура келет:

- Шарттуу ыңгай (-са мүчөсү) интенционалдуулук маанисин билдирет.
- Ниет ыңгай -гы кел жана -гай эле формалары менен берилип, аракетти аткаруу ниетин билдирет.
- Тилек ыңгай -гы/-кы мүчөлөрү жана кел этиши, бар/жок сөздөрү менен түзүлүп, каалоону, ниетти билдирет. Бул форма -да бөлүкчөсү менен күчөтүлүшү мүмкүн.

Тилек ыңгайдын -макчы экен, -макчы бол, -макчы эле формалары да бар. -мак формасы кыймыл атоочтун формасы катары да, ниет ыңгайдын формасы катары да колдонулат.

Should этиши үч функционалдык-семантикалык типке бөлүнөт:

1. Модалдык этиш
2. Жардамчы этиш
3. Күчөткүч этиш (жардамчы этиштин бир түрү)

Модалдык should этиши эки негизги маанини билдирет:

1. Окуянын болушунун мүмкүндүгү жана зарылдыгы
2. Коммуникативдик туунду маанилер:
 - Кеңеш берүү
 - Жемелөө

Жардамчы should этиши шарттуу же каалоо маанисиндеги багыныңкы сүйлөмдөрдө колдонулат.

Күчөткүч should (жардамчы этиштин бир түрү катары) сүйлөөчүнүн айтылып жаткан нерсеге болгон субъективдүү мамилесин билдирет. Бул учурда ал көбүнчө эмоционалдык маанини туюндурат.

Окуянын болуш зарылдыгы волитивдик тармакка, айтуучунун интенциясына таандык болуп, анын көз карашына шартталат, айтуучу тарабынан жарыяланат,

жана окуя ага көз каранды. Айтуучу же анын ишке оң жыйынтык менен ашышын демилгелейт, же баш тартат, бирок анын интенциясы, эркин билдирүүсү, максаттуу багыты ишке ашырылды деп эсептелинет.

Жогоруда айтылган маанилердин баары окуянын же маалыматтын болбошун билдирүүдө да колдонулат. Мындай учурда *shouldn't* терс формасы колдонулат.

Зарылдык мааниси - бул субъективдүү маани, анда сүйлөөчү окуянын болушун түздөн-түз көзөмөлдөйт жана шарттайт.

Түрткү берүү семантикасы - бул зарылдык семантикасынын коммуникативдик жактан ишке ашырылышы. Башкача айтканда, түрткү берүү - бул сүйлөөчүнүн зарылдык маанисин коммуникативдик кырдаалга жараша коммуникативдик интенция формасында колдонушу.

Ниет ыңгай салыштырылып жаткан тилдерде божомолдоочу, мүмкүн болуучу жана ниеттүү кыймыл-аракеттерди, ошону менен бирге, чындыкка карама-каршы келүүчү иш-аракеттерди туюнтуу кызматын аткарат/

Кыргыз тилинде талдоого алынган *Should* этишинин функционалдык эквиваленти катары «керек», «тийиш» модалдык сөздөрү жана буйрук-ниет ыңгай формалары саналат. Божомолдоочулук боёгу менен модалдык «керек» сөзү этиштин шарттуу ыңгайы менен көбүрөөк колдонулат.

«Керек» модалдык сөзү сыяктуу эле «тийиш» модалдык сөзү дагы милдеттүүлүк, иш аракетти аткаруу зарылдыгын туюндурган мааниге ээ. Бул учурда татаал баяндоочтун тутумунда үч компонент: -ган менен аяктаган атоочтук, «бол» этишинен атооч же барыш жөндөмө формасындагы «болуу, болууга» формасындагы кыймыл атооч жана модалдык «тийиш» сөзү» бөлүнүп көрсөтүлөт.

Буйрук ниет ыңгайдын негизги маанилеринин бири кыймыл-аракетти жана түрткү кылууну буйрук, тилек, талап иретинде берилиши. Түрткү болуу коммуникативдик байланыштын бир түрү катары талашсыз буйрук, талап, кабарландыруу, алдын ала эскертүү, кеңеш, сак болуу жана чакырык мүнөзүн алып жүрөт.

4. *Can* жана *may* модалдык этиштери этиштик баяндоочтун курамында ар түрдүү коммуникативдик интенцияларды билдирет: бекемдөө, убада берүү,

маалымат берүү, күбөлөндүрүү, келечекке багытталган аракет, божомолдоо жана уруксат берүү.

Бул этиштерди камтыган айтымдардын ар түрдүү коммуникативдик ниеттери эки фактор менен аныкталат: этиштердин өз маанисинин көп кырдуулугу жана сүйлөмдөгү компоненттердин, өзгөчө тике толуктоочтун семантикалык ролдору. Мында эки негизги аспект бар: максатка жетүү жана интенционалдык конструкциянын аракетин ишке ашыруу ыкмасы.

Кыргыз тилинде сап жана тау этиштеринин функционалдык эквиваленти катары -ал жардамчы этиши колдонулат. Бул этиш -а/-й жана -ы/п мүчөлөрү менен аяктаган чакчыл формасындагы этиштер менен айкашат.

Азыркы кыргыз тилинде алуу этиши жардамчы этиш катары төмөнкү формаларда колдонулат:

- а/-й+ал

- ып+кой

- ып+кал

-а/-й+ал форманты өзгөчө мааниге ээ:

- 1) Түр жана чак маанилерин түздөн-түз билдирбейт
- 2) "Жасай алуу" деген жаңы маанини пайда кылат
- 3) Кыймыл-аракетти эмес, субъектинин абалын билдирет
- 4) Субъектинин физикалык, акыл-эс жана интеллектуалдык мүмкүнчүлүктөрүн көрсөтөт

Жат, тур, отур, жүр жардамчы этиштери -а/-й+ал форманты менен айкашканда субъектинин учурдагы аракетти аткаруу мүмкүнчүлүгүнүн узактыгын жана процессин көрсөтөт.

-а/-й+ал форманты ар түрдүү чак формалары менен айкашканда төмөнкү маанилерди берет:

- -ды мүчөсү менен: мурда ишке ашпаган мүмкүнчүлүк

- -ган жана -ыптыр мүчөлөрү менен: мурдагы мүмкүн болбогон аракет

- -ар мүчөсү менен: келечектеги болжолдуу мүмкүнчүлүк

Жыйынтыктап айтканда, -а/-й+ал форманты үч чактын бардык формалары менен айкашып, субъектинин белгилүү бир кырдаалдагы аракетти аткаруу мүмкүнчүлүгүн же мүмкүн эместигин билдирет.

5. To have, must, need жардамчы этиштери өз алдынча лексикалык мааниге ээ эмес, жана алар айкашып келген маани берүүчү этиш менен бирдикте чак менен жакты көрсөтүүчү каражатынын милдетин аткарат. Экинчи жагынан алганда, аларды кайсы бир контексттерде колдонуу семантикалык чукул татаал жана стилдик учурлардын айкалышуусун туюндурат. Кыймыл-аракет башка жак тарабынан аткарылыш үчүн алар буйрукту гана туюндурбастан, айтуучунун күтүүсүн, каалоосун, ниетин же эркин туюндурат. To have этиши татаал толуктооч менен бирдикте (атооч+этиштин жаксыз формасы же тактооч) интенционал маанисин берет. Жогоруда каралган материалдардын негизинде төмөнкүдөй корутунду чыгарууга болот: интенционалдык конструкциялардын ичинен төмөнкүлөрдү ажыратууга болот 1) синтаксистик жөнөкөй жана татаалдашкан структуралар; 2) семантикалык жактан жөнөкөй жана татаалдашкан структуралар. Бирок булардын ортосунда бирдей дал келүүлүктөр байкалбайт, себеби бул синтаксистик эки байланышта интенционалдык конструкция синтаксистик жактан жөнөкөй структураны туюндурушу мүмкүн.

Кыргыз тилинде англис тилиндеги модалдык этиштердин функционалдык жактан дал келүүчү формалары катары "керек", "тийиш" сөздөрү жана буйрук-ниет ыңгайдын формалары колдонулат.

Бардык модалдык этиштер, сын атоочтор, тактоочтор жана зат атоочтордун айрым лексемалары менен бирге "модалдык сөздөр" деген өзүнчө сөз түркүмүнө киргизилет. Бул сөздөр этиштик системадан тышкары, өзгөчө класс катары каралат. Тилчи окумуштуулар "керек" жана "тийиш" модалдык сөздөрүнүн этиштен жасалган кыймыл атооч экендигин белгилешет. Мисалы, "керек" сөзү кыймыл-аракеттин сөзсүз түрдө аткарылышы керектигин билдирет.

Сүйлөм тутумунда ал кыймыл атооч менен айкашып келип баяндоочтун бөлүгү болуп саналат. Божомолдоо маанисин туюндуруучу модалдык «керек» сөзү көпчүлүк учурда этиштин шарттуу ыңгай формасы менен айкашта колдонулат.

Модалдык «керек» сөзү сыяктуу эле «тийиш» модалдык сөзү милдеттүүлүк, кыймыл аракеттин аткарылыш зарылдыгын туюндурат. Бул учурда татаал баяндоочтун тутумунда үч компонент бөлүнүп чыгат: **-ган** менен аяктаган атоочтук, **«бол»** этишинен жасалган атооч жана барыш жөндөмө формасындагы кыймыл атоочтор «болуу, болууга» жана модалдык «тийиш» сөзү.

3- БАП. ЖЕКЕ ИЗИЛДӨӨНҮН ЖЫЙЫНТЫКТАРЫ ЖАНА АЛАРДЫ ЛИНГВОМЕТОДИКАЛЫК ЖАНА КОТОРМО АСПЕКТИЛЕРИНДЕ ТАЛКУУЛОО

3.1. Англис тилиндеги интенционалдык этиштерди кыргыз тилинде окутуунун, түшүндүрүүнүн жана материалдарды өздөштүрүүнүн өзгөчөлүктөрү: лингвометодикалык жана котормо ыкмасы

Диссертанттын герман англис чет тилин кыргыз эне тилинин шартында окутуу боюнча көп жылдык тажрыйбасы англис тилиндеги интенционалдык этиштерди кыргыз тилдүүлөр үчүн окуп үйрөнүү татаал маселелерден болуп саналаарын көрсөттү. Бул, биринчиден, үйрөнүлүп жаткан англис чет тили жана кыргыз эне тили тилдин карама-каршы тибине кирерлиги: герман англис тили кызматчы, катардагы жана жардамчы сөздөр ири роль ойногон, ал эми маани берүүчү сөз түркүмдөрү уңгу түрүндөгү жана анча татаал эмес негиздерди түзгөн аналитикалык грамматикалык түзүлүштөн, ал эми түрк кыргыз тилиндеги агглютинациянын морфологиялык механизми тилдин синтетикалык түзүлүшү менен айкашкан агглютинативдик типтеги түзүлүштөн тураарлыгы менен түшүндүрүлөт. Англис чет тилинин фонетика, грамматика (морфология, синтаксис) жана лексика тармагындагы мүнөздүү белгилери менен айырмаланат. Чет тили менен эне тилинин мүнөздүү белгилери дал келбеген учурда чет тилин үйрөнүү татаалдаша баштайт. В.Н.Ярцева белгилегендей «Чет тили менен эне тилинин кайсы мүнөзү бири бири менен кайсы тармакта – структуралык же семантика-функционалдык тармагында дал келбейт ...» [Ярцева В.Н. 1981, 8-б.]. Бул лингвоукулдук зарыл маселе окутуучудан тажрыйбаны гана эмес, теориялык билимди талап кылат. Ал эми герман аналитикалык англис чет тилинин жана түрк агглютинативдик кыргыз эне тилинин системасы менен түзүлүшүнүн бири-биринен кескин айырмаланышы жана анын негизинде эне тилинин шартында чет тилинин материалдары менен кубулуштарын өздөштүрүү процессинин татаалдыгы бул маселени чечүүнү талап кылат [Васильев А.Н. 1974, 3-4-бб.; Ахметова С.Г. 1977, 5-бет.].

Экинчиден, англис тили менен эне тилинин ортосундагы чоң айырмачылык эки башка генетикалык топко жана грамматикалык типке киргендиги кыргыз окуучуларынын чет тилиндеги кебинде тилдер аралык интерференцияны жаратат. Интерференция, негизинен, эне тилинин тармагынан чет тилине билимди, билгичтикти жана ыкмаларды көчүрүп келүү катары кабыл алынган: бирок бул процесс атайын эмес, автоматтык түрдө ишке ашат. Интерференция тилдин баардык деңгээлдеринде – фонетика, грамматика жана лексикада көрүнөт. Фонетиканын деңгээлиндеги эң жөнөкөй мисал – билингв адамдын кебиндеги чет тилдик акцент болуп саналат. [Лингвистикалык энциклопедиялык сөздүк, 1990, 197-б.; Чет тилдерин окутуу жана анын лингвистикалык негиздери, 1972, 24-б.].

Тилдер аралык интерференция, бир жагынан, чет тилинин түзүлүшү менен системасын окуп үйрөнүүнү татаалдандат, биз карап жаткан учурда, англис тилинде эне тилинен өтө айырмаланган учурдагы фрагменттер көрүнөт, экинчи жагынан, өзгөчө ошол эки тилдеги фрагменттер менен кубулуштар функционалдык жактан бири-бирине дал келген учурда чет тилинин кубулуштарын окуп үйрөнүү процессине таасир кылат. Үчүнчү жагынан алганда, чет тили менен эне тилинин фрагменттери функционалдык жактан бири-бирине дал келген учурда «эне тилин эсепке алуу принцибин» кабыл алуу зарыл» [Чет тилдерге окутуунун жалпы методикасы. 1991, 45-б.; Шубин Э.П., 1972, 27-б.].

Герман аналитикалык чет тили менен түрк агглютинативдик кыргыз эне тилинин байланышын эне тилинин шартында окуп үйрөнүү процесси, иштин авторунун көп жылдык тажрыйбасы көрсөткөндөй, тилдер аралык интерференцияны каалабас мүнөзгө ээ кылып, чет тилинин системасын окуп үйрөнүүнү татаалдаштырат. Бул пикирди лингвисттердин жана лингвоусулчулардын көпчүлүгү колдошот [Лисс А.Н., 1976, 20-б.; Чет тилдерге үйрөтүүнүн жалпы усулу, 1991, 41-б.].

Изилдөөнүн фактылык материалдары лингвоусулдук камсыздоо кыргыз эне тилинин шартында чет тилин окуп үйрөтүүнүн тажрыйбасында дагы интенционалдык этиштердин пайда болушунун грамматикалык мүнөзү татаалдыгын көрсөттү. Грамматикалык иликтөө интенционалдык англис

тилиндеги этиштер жана алардын кыргыз тилиндеги функционалдык аналогдору абстракташтыруучу мүнөзгө ээ болуп, лексикалык мааниден айырмалоонун ири даражасын пайда кылаарын көрсөттү. Грамматиканын тармагы сөздөрдүн бир нече санын камтыган эрежелерди, аныктоолорду жана мыйзам ченемдүүлүктөрдү камтыды. Англис тилиндеги грамматиканын тармагына кирген интенционалдык этиштер - «адам баласынын башындагы белгилүү болгон сөздөрдөн чексиз сөз айкаштарын, фразаларды жана сүйлөмдөрдү жаратуучу зарыл механизминин» бөлүгү экендиги талашсыз»,—деген жобонун тууралыгы көрүндү [Харкоз П.Н., 1973, 113-б.; Усубалиев Б., 2007, 72-73-бб.; Issdyev M.K., 2009, 36-б.].

Кыргыз тилдүү аудиторияда англис тилиндеги интенционалдык этиштерди окуп үйрөнүү аталган этиштердин негизги формалары көп маанилүү болгондугунан грамматикалык жактан татаалдашат. Мисалы, англис тилиндеги негизги **to be** этиши бири ниет маанисиндеги интенционал бир нече кызматчы мааниге ээ. Аталган **to be** этиши этиш-байламта кызматын да аткарат:

The story was intereting;

He is the best student in the first course:

The task of our representative was to ship the goods immediately.

Этиштин **to be** формасын «болуу» маанисиндеги өз алдынча этиш болушу мүмкүн.

I shall be at home to-night;

She was in London this year;

They are not in Moscow.

To be этиш формасы жардамчы этиштин синтаксистик позициясында болуу менен бирге эч кандай интенционалдык маанини жаратпайт. Мисалы:

I am writing for Karl;

I shall be working at three o'clock;

It has been raining since morning.

Бирок, «алдын ала макулдашууга же белгиленген план боюнча иш-аракет аткаруу зарылдыгын туюнтуу үчүн **to** бөлүкчөсү менен айкашкан инфинитив колдонулганда гана» **to be** этиши интенционалдык маанини туюндура алат”

[Качалова К.Н., Израилевич Е.Е., 1995, 192-б.]. Мисалы: He is to come here tomorrow;

The goods are to be delivered next week;

I was to have finished my work yesterday.

Аналогиялуу көрүнүш англис тилиндеги жардамчы этиштердин тутумуна киргизилген интенционалдык этиштердин арасында байкалат. Мисалы, **to have** этиши «ээ болуу» маанисинде өз алдынча этиш катары колдонулуусу мүмкүн.

He had a large library; We shall soon have a new good watch.

Аталган этиштин негизги формасы фразеологиялык айкаштарда айрым зат атоочтордун жалгашуусунда колдонулушу мүмкүн. Мисалы: to have dinner – түштөнүү; to have a walk – сейилдөө, to have a smoke – тамеки тартуу, to have a good time – убакытты жакшы өткөрүү.

When do you have dinner? We didn't have dinner at home yesterday.

Аталган этиш **to have** + зат атооч (же ат атооч) + Past Participle түрмөгүндө кыймыл-аракет ээ менен белгиленген жак тарабынан эмес, ал үчүн башка адам тарабынан жасалгандыгын туюнтат.

I shall have the letters posted immediately.

I have my hair cut at this hairdresser's.

Аталган этиштин негизги формасы Perfect тобунун Past Participle формасы менен айкашкан бардык чагын уюштуруу үчүн колдонулат.

I have torn my dress:

She has been working here for five years.

Эки учурда **to have** этиши өзүнүн интенционалдык маанисин көрсөтө алат. Биринчиси, инфинитив **to** бөлүкчөсү менен айкашып колдонулганда: бул учурда анын интенционалдык мааниси иш-аракетти кандайдыр бир кырдаалга карай аткаруу зарылдыгы аркылуу экспликацияланат. Мисалы:

They had to go home;

She will have to do it.

Экинчиси, аталган этиш to have + зат атооч (же ат атооч) + инфинитив түрмөгүндө иш-аракетти жасоонун ниетин, каалоосун туюндтуруу үчүн колдонулат:

He has a new book to show us; She has something to tell me:

Жардамчы to be, to have, to do, shall, should, will и would этиштердин тобунун интенционалдык мазмунунун мындай грамматикалык түшүнүгү кайсы бир деңгээлде алардын семантикасына багытталган, себеби иш-аракетти аткаруу ниетинин интенционалдык мааниси этиштин маанилик тарабы аркылуу гана так туюнтулат. Англис тилиндеги модалдык этиштер модалдык маанилик боёктордун семантикасына карай интенционалдык маанини туюндурат. Бирок, маанилик боёкчолор алар тарабынан интенционалдык маанини айтымдын грамматикалык түрдүү формалары менен экспликациялоодо бекемделет. [Чейф У. 1975, 206-б., Джусаев Дж. 200, 15-б.]

Жогоруда белгиленген англис тилиндеги модалдык этиштер лингвоусулдук көз караштан алганда, алар морфологиялык жактан бирдей болбогондуктан, аларды өздөштүрүүдө кандайдыр бир деңгээлде кыйынчылыктарды жаратат. Модалдык сап этиши учур жана өткөн чакты туюнтуу үчүн грамматикалык эки формага ээ: сап жана could. Модалдык тау жана might этиштери да учур жана өткөн чакты туюндуруу үчүн эки башка грамматикалык формага – тау жана might – ээ. Модалдык үч этиш - Need, Ought жана must учур чакты туюнтуу үчүн бир гана грамматикалык формага ээ болушат.

Ушул сыяктуу морфологиялык өзгөчөлүктөрдү кыргыз тилдүү аудиторияда киргизип, милдеттүүлүктү туюндурган модалдык «керек» сөзү өткөн чак планында болгон иш-аракетти туюндуруучу - *«Менин байкем ал ишти аткарыш керек эле – Мой старший брат должен был выполнить эту работу», келечекте боло турган аракетти да «Менин байкеме ал ишти аткарыш керек болот – Мой старший брат должен будет выполнить эту работу»* деген аракетти да туюнта турган конструкцияны түшүндүрүп жана бекемдөө зарыл.

Кыргыз тилдүүгө англис тилиндеги модалдык сап учур чактын грамматикалык маанисин туюндуруп, келер чакка да тиешелүү боло аларлыгы, бирок өткөн чактын грамматикалык маанисин бере албагандыгы кыйынчылыкты туудурат. Мисалы: I can speak the Kyrgyz language; He can finish his work next week. Өткөн чак планындагы маанини туюндуруу үчүн баштапкы – could формасы менен

дал келген башка формага өтүү зарыл: She could read English books. Can жана may этиштери could и might сөздөрдүн өзгөрүүсү менен өткөн чак формасына ээ болсо, анда must жана need үч этиши учур жана келер чактын грамматикалык маанисин туюндурат да, өткөн чактын маанисине ээ болбойт, андан сырткары өткөн чакты туюнтуу үчүн эч кандай морфологиялык формаларга ээ эмес.

Бирок, бул must жана need этиштери өткөн чактагы окуяны чагылдыра албайт дегенди түшүндүрбөйт. Мындай аракетти туюндуруу үчүн аталган модалдык этиштер этиштик-чак Perfect Infinitive формасы менен айкашып колдонулат.

Англис тилиндеги интенционалдык этиштердин теориялык гана эмес, лингвоусулдук да тобу аны кабыл алууда, т.а., окуп үйрөнүүдө кыйынчылыктарды жаратат. Татаалдыгы изилдөөбүздүн жүрүшүндө байкалгандай, англис тилинин жардамчы жана модалдык мүнөздөгү ниетти туюндуруучу интенционалдык этиштер семантика-грамматикалык салмакка ээ болгон аналитикалык типке киргендиги менен шартталат. Интенционалдык этиштер ниет маанисин бардык чак формасында туюнта бербейт, аныкталган кырдаал семантиканы ишке ашыруу үчүн, айрым синтаксистик конструкцияларда колдонулат. Англис тилиндеги интенционалдык этиштердин семантика-грамматикалык өзгөчөлүктөрү тууралуу маалыматтар кыргыз эне тилинин шартында окуп үйрөнүүдө эске алынышы керек.

Окутуучунун даярдыгы теориялык жактан (үйрөнүп жаткандарга герман аналитикалык англис тилинин тибин менен түрк агглютинативдик кыргыз тилинин тибинин айырмачылыктарын адекваттуу түшүндүрүп берүү үчүн) да, лингвоусулдук жактан (тилдер аралык интерференцияга жол бербөө жана грамматикалык материалдардын татаалдыгын үйрөтүүдө туура жана натыйжалуу усулду тандап алуу үчүн) да толук бойдон илимий-изилдөөлөр менен камсыздалынышы керек.

3.2. Англис тилиндеги интенционалдык этиштерди кыргыз аудиторияда окутуунун жана котормонун эффективдүү ыкмалары

Грамматикалык деңгээлге таандык болгон тилдик материалдарды окуп үйрөнүү, чет тилин окуп үйрөнүп жаткандар үчүн гана эмес, эне тилинин системасы катары окуп жаткандар үчүн да татаал процесс экендиги белгилүү. Грамматика тилдин абстракцияланышынын бийик даражасына ээ болгон деңгээли (чет тилиби же эне тилиби, баары бир) экендиги талашсыз: ал ошол тилде сүйлөөчүлөр жамаатында аныкталган мыйзам ченемдүү схемалар, моделдер, эрежелер, далилдөөлөр аркылуу ишке ашырылат. Мындай абстрактталган схемалар менен эрежелердин ишке ашышына негизги шарт - алардын нормага салынган мүнөзү болушу керек. Грамматиканын деңгээли лексиканын баскычына ылайыкташып- лексикалык, сөз бирдиктери жана сөз айкаштары тилде нормага салынган грамматикалык эрежелердин негизинде уюшулуп, ишке ашат [Чистяков В.М., 1949, 282-б.; Өмүралиев Б., 1990, 19-20-б.].

Окулуп жаткан чет тили менен эне тили тектеш тилдердин тобуна кирген болсо да (мисалы, англис чет тили жана үйрөнүп жаткандардын орус эне тили индоевропалык тектеш тилдер болуп саналат), чет тилинин грамматикасын окуп үйрөнүү абдан татаал жана машакаттуу процесс. Бирок бул жерде таануу процессин жок дегенде татаалдаштырбаган бир нече грамматикалык учурлар бар. Мисалы, эки тил үчүн жалпы болгон сөз тартиби логикалык-грамматикалык удаалаштыкта тартипке – «субъект–аракет–объект» –салынгандагы англис жана орус сөз тартибинин типологиясы болуп саналат [Давыдова М.А., 1990, 29-30-бб.; Мечковская Н.Б., 2009, 88-б.].

Чет тилинин грамматикалык материалдарын өздөштүрүү процесси алакада болгон эки тил тең – үйрөнүлүп жаткан чет тили жана окуучулардын эне тили - генетикалык жактан тектеш эмес болгондо жана морфологиялык жактан бири-биринен кескин айырмалануучу системалар менен структураны экспликациялаган учурда эки эсе татаалдашат. Үйрөнүлүп жаткан англис чет тили менен окуп жаткандардын кыргыз эне тили тектеш эмес тилдер тобуна кирип, морфологиялык

жактан түрдүү типтүү – бири аналитикалык түзүлүштүн, экинчиси – агглютинативдик түзүлүштүн тили болуп саналаары белгилүү. Англис тилин кыргыз тилдүү аудиторияда окутуу - аны өздөштүрүүдөгү кыйынчылыктардын кандайдыр бир деңгээлин, өзгөчө, кыргыз эне тилинен кескин өзгөчөлөнгөн шарттарда, башкача айтканда, англис жана кыргыз тилдериндеги сүйлөм тутумундагы сөздөрдүн түрдүү орун тартибине да ылайык көрсөтөт. Англис тили үчүн сүйлөм мүчөлөрүнүн логикалык-грамматикалык удаалаштыгы – араларына аныктооч же бышыктоочтун дагы түрлөрү жайгаша алган субъект – ээ аракет – баяндооч – объект – толуктооч – мүнөздүү. [Бархударов Л.С., 1975, 50-51-бб. Halliday M.A. – K., 1970, 152-б.]

Кыргыз тилинин синтаксистик системасы үчүн англис тилинен такыр башка удаалаштык мүнөздүү: субъект – ээ – объект – толуктооч – аракет – этиш. Бышыктооч менен аныктоочтун бардык түрлөрү аталган сүйлөм мүчөлөрүнүн арасынан алардын логикалык-акценттик макамына ылайык орун алат. [Өмүралиев Б., 1990, 11-б., Сапарбаев А. 1997, 19-20-бб.]

Англис чет тилин кыргыз тилдүү окуучулар үйрөнүүнүн баштапкы этабында алар англис тилиндеги сүйлөмдөрдү кыргыз эне тилинин сүйлөм түзүлүшүнө окшош курушуп, жыйынтыгында катчылыктарга жол берүү менен, тилдер аралык интерференцияга дуушар болушат.

Мисалы : Our summer vacation lasts two months - туура эмес айтышат (бирок, кыргыз тилинин грамматикасынын мыйзамына ылайык):

Our summer vacation two month lasts.

Же туура айтуунун ордуна She went to the baker's.

Алар туура айтышат: She to the baker's went.

Тактап айтканда, кыргыз тилдүү аудитория тилдер аралык интерференциянын таасири алдында кыргыз тилиндеги сөздөрдүн орун тартибине ылайык баяндоочту сүйлөм аягына коюшат. Кыргыз эне тилинин шартында англис тилиндеги интенционалдык этиштерди, өзгөчө синтаксистик татаал конструкцияларды өздөштүрүү өтө татаалдыкты жаратат. Интенционалдык to have этиши милдеттүүлүктү туюндуруу үчүн модалдык маани менен колдонулса, I have to go

to the library жана кыргыз тилдүү аудиторияда эч тоскоолдуктарсыз бекемделсе, анда интенционалдык “to have+ зат атооч (же ат атооч) + инфинитив түрмөгү кыргыз эне тилинин шартында айрым кыйынчылыктарды жаратат [Илебаев Э.У., 1997, 17-18-бб.].

Интенционалдык синтаксистик конструкция: to have+зат атооч (же ат атооч) англис тилинде кандайдыр бир аракетти ишке ашырууну каалоо, ниет маанисин туюндтурууда колдонулат:

I have a new book to show you;

I have something to tell you.

Бирок, аталган интенционалдык түрмөктөрдүн суроолуу жана тангыч формалары эки түрдүү формага ээ болот – англис тилинин британ вариантындагы жардамчы to do этишисиз жана англис тилинин америкалык вариантыныны жардамчы to do этишинин жардамы менен [Chafe W.L., 1976, p 32-33].

Have you anything to tell me? Британ варианты

I haven't anything to tell you.

Does he have a good library? Америка варианты

I don't have anything to show you.

Грамматикалык көндүмдөрдү, билгичтиктерди калыптандыруунун жана окуп үйрөнүп жаткан чет тилинин грамматикалык материалдарын автоматтык түрдө кабыл алуунун негизги этаптары «кептик билгичтиктерди диалогдук жана монологдук кепте түзүү» принцибине ылайыкташкан. [Чет тилдерге окутуунун жалпы усулу. 1991, 284-б.]

Морфологиялык клише менен синтаксистик конструкциялар кепте автоматтык, механикалык түрдө колдонулуп, тилдин зарыл болгон лексикалык тутумун камтыганда грамматикалык көндүмдөр табигый маектешүү абалында манифесттештирилиши керек.

Грамматикалык көндүмдөр менен билгичтиктер аркылуу чет тилдерди этап боюнча үйрөнүү үч деңгээлде өтөт: 1. Формалдык-семантикалык тилдик структураларды окуп-үйрөнүү – ага чет тилин окуп үйрөнүүнүн башталгыч мезгилиндеги көнүгүүлөр дал келет; 2. Чет тилинин шарттуу-кептик

билгичтиктерин үйрөнүү - ага чет тилин үйрөнүүнү уланткан мезгилдеги көнүгүүлөр дал келет; 3. Нагыз кептик көнүгүүлөр – ага чет тилин үйрөнүүдөгү бышыктоочу мезгилдин көнүгүүлөрү дал келет.

Чет тилин үйрөнүүдөгү эң маанилүү жана көзөмөлдөөчү мезгил болуп үчүнчү этап саналат. Бул этапка бышыктап, бекемдөөчү мүнөздөгү, тактап айтканда, нагыз кептик көнүгүүлөр туура келет. «Кептин түрдүү ишмердигинин (сүйлөө, аудиолоштуруу, окуу, жазуу) табигый коммуникациясындагы көнүгүүлөрү нагыз кептик көнүгүүлөр болуп саналат. Табигый кептик коммуникация – окутуунун максаттары жана шарттары менен мотивдештирилген маалыматтарды алмашуу. Жасалма мектеп шартында чет тилдерин үйрөнүүдө көнүгүүнүн бул тиби окуучулар үчүн чыгармачыл жана өтө татаал болуп калат, андыктан ал көнүгүүлөрдүн бардык системасын жыйынтыктап, кептик билгичтиктерди өнүктүрүү үчүн колдонулат (мисалы, «сүрөттө тартылган кырдаалды сүрөттөп бериңиз», «текстти угуп, катышкан жактардын кылык-жоругун талдоого алгыла» ж.б.) [Орто мектептерде чет тилине окутуунун усулдары, 193-б.; Чет тилдерге окутуунун жалпы усулу, 1991, 311-312-бб.].

Чет тилинин грамматикасын окуп үйрөнүүнүн бардык үч деңгээлинде: 1. Формалдык-семантикалык түзүлүштү үйрөнүү; 2. Шарттуу кептик билгичтиктерди үйрөнүү; 3. Анык кептик көнүгүүлөр деңгээлинде кеп ишмердигинин түрү ишке ашырылуучу көнүгүүлөрдүн комплексттик системасы – айтуу – монолог, сүйлөшүү – диалог, аудиолоштуруу- түшүнүү, окуу – мааниге кирүү, жазуу – окугандыгын кайра айтып берүү ж.б. - зарыл экендигин белгилөөгө болот [Чет тилине кесип катары окутуу, 1982, 199-200-бб.; Чет тилдерине окутуунун жалпы усулу, 1991, 326-327-бб.].

Грамматикалык мындай көнүгүүлөрдүн системасына сунушталуучу негизги шарт – көнүгүүлөрдү аткаруудагы кыйынчылыктардын акырындап өсүү критерийине дал келиши керек. Мисалы, англис тилин үйрөнүүнүн баштапкы этабында, тилдик формалдык-семантикалык структураны киргизүү деңгээлинде англис тилиндеги этишти түшүндүрүү боюнча көнүгүүлөр системасын түзүүдө «... өздөштүрүүнүн предмети катары англис тилинин бардык жеке жана жеке эмес

структураларын куруу үчүн зарыл жана жетиштүү болгон грамматикалык өзүнчө формалар каралат» [Давыдова М.А. 1990, 31-б.]. Англис тилин үйрөнүүнүн узартылган мезгилинде өтүлгөн грамматикалык материалдарды колдонуу боюнча шарттуу-кептик билгичтиктер коюлса, анын түшүндүрүү мүнөзү татаалданат. «Этиштик өзүнө форманын ордуна же түзүлүш, мисалы, ниет ыңгайдын, же бир тартиптик түзүлүштүн подсистемасы, мисалы: жаксыз формалардын подсистемасы өздөштүрүлөт». [Давыдова М.А. 1990, 31-б.]

Англис тилиндеги этиштерди окуп үйрөнүүнүн акыркы үчүнчү этабы анык кептик көнүгүүлөр жеке окуучу же студент үчүн гана эмес, окутуп жаткан окутуучу-методист үчүн да татаалдыкты жаратат: «Ошондуктан баардык маалыматтар топтомунун ичинен методист максаттуу деп саналган, т.а., грамматикалык категориялар үчүн жалпыланган тилдик кептик коммуникативдик билимге чыгуу үчүн зарыл мүмкүнчүлүктөрдү камсыз кылуучу жалпы ыкмалар менен конкреттүү билимдерин тандап алуусу керек. Көпчүлүк учурларда методист конкреттүү билимди жалпы ыкмаларга таянып өзү иштеп чыгуусу керек. Мисалы, англис тили үчүн артикл тууралуу, англис тилиндеги этиштин грамматикалык категорияларынын, өзгөчө ыңгай, мамиле жана чак категориясы - маанилеринин пландары тууралуу маалымат кошумча иштеп чыгуулар үчүн зарыл болгон». [Давыдова М.А. 1990, 33-б.]

Англис тилиндеги интенционалдык этиштерди кыргыз тилдүү аудиторияга киргизүү, түшүндүрүү жана бышыктоо үчүн диссертант тарабынан практикалык-окутуучулук ишмердиги процессинде бир нече жолу апробацияланган көнүгүүлөр натыйжалуулугун көрсөттү.

Алсак, англис тилиндеги этишти (интенционалдык этиштерди) окуп үйрөнүүдөгү 1-баштапкы учур – англис тилиндеги интенционалдык этиштердин формалдык-семантикалык түзүлүшүн киргизүү боюнча көнүгүүлөргө (жазуу кебинде) токтололу:

а) be, have жана do этиштеринин колдонулушун түшүндүрүп бергиле: жардамчы этиш катары же маани берүүчү этиш катары, же алардын модалдык мааниси катары:

1. I have never been to the Caucasus.
2. We had to go to our friends at ten o'clock.
3. Do you like pears?-No, I don't
4. Ask Thomas to paint the poster for our performance:
last time he did it very well.
5. "You see," said Pratt, "I am taking the baby to his mother and I have forgotten one of his things-remind me what it is."
6. Eve was in her room and did not want to leave it: she said she was to stay there all alone.

б) Жардамчы этиш менен боштуктарды туура формасында толтургула:

1. -you ever seen Rembrandt's pictures?
2. This book – written by Jack London.
3. Tomorrow we_ go to the exhibition.
4. Where- you brother live now?
5. "Who-there?" "It-me uncle." "What-he doing?" "He-sleeping; he veru tired."
6. "-Micheal go to the Park of Culture and Rest yesterday?" "No, he-not."

в) Боштуктарды модалдык **can, may** же **must** этиштеринин бири менен туура формада толтургула:

1. I-skate well.
2. She-sing quite well when sha was young.
3. You- give this book to your friend, I don't need it at present.
4. He-prepare yis lessons before he goes to bed.
5. Why were you so rude to this old man? You –to be always polite.
6. - I speak to you now? -Yes, of course you-.

Англис тилинин этиштерин (интенционалдык этиштерди) окуп үйрөнүүнүн 2- узартылган мезгили - англис тилиндеги интенционалдык этиштерди колдонууда шарттуу кептик билгичтиктерди өздөштүрүү боюнча көнүгүүлөргө көңүл буралы:

г) төмөнкү сүйлөмдөрдү өткөн жана келер чак формасында жазгыла:

1. We can help you. 2. I can do this work myself. 3. She can translate the article into Russian. 4. I can buy a dictionary for you. 5. He can go to the library with you. 6. They can read English books.

д) Can жана Could этиштеринин төмөнкү сүйлөмдөрдө колдонулушун түшүндүрүп, кыргыз тилине которуп бергиле:

1. I can easily carry this trunk to the station. 2. He said that he could ship the goods in September. 3. When he was young, he could run a mile in less than five minutes. 4. He can't have done it, it is very unlike him. 5. I could do it tomorrow if I were free. 6. Why did you stop at a hotel? You could have spent the night at my house. 7. I said that he could not have missed the train, as he had left the house very early. 8. If I had received his letter last week, I could have helped him.

е) Англис тилине которгула, ар бир сүйлөмдө жардамчы же модалдык этиштерди колдонгула:

1. Мен бүгүн жумушту бүтүрө албайм. 2. Бул келишимди француз тилине которо аласызбы? 3. Мен сизге жардам бере алам деп ойлойм. 4. Ал өзүнүн үналгысын өзү эле оңдойт. 5. Ал Лондонго келгенде сүйлөшүүлөрдү котормочусуз эле бүтүрө алат. 6. Өткөн жылы ал англис тилин так сүйлөй алчу эмес. 7. Биз жумушту беш күндө бүтүрө алабыз. 8. Алар келишимдин бардык шарттарын аткара алат. 9. Мен аны өз учурунда келе албайт деп чочулап турам. 10. Мен ага жардам бере алганым өтө кубанычтамын. 11. Мен анын бул ишти жасай аларын билгем. 12. Машиналарды «Минск» кемеси менен жөнөтүүгө болот. 13. Бул ящикте машиналарды таңгактоого болбойт. 14. Бул жумушту кыска мөөнөттө бүткөрүүгө болбойт. 15. Маалымат китепчесинен бул сандарды табууга болот. 16. Эгерде биз бардык документтерди келерки жумадан кечикпей алсак, биз машиналарды айдын аягына чейин жөнөтө алабыз.

Англис тилинин этиштерин (интенционалдык этиштерди) үйрөнүүнүн үчүнчү бышыктоочу мезгили - интенционалдык этиштердин грамматикалык материалдарын колдонуунун автоматтык түрдөгү ыкмаларын иштеп чыгуу боюнча анык кептик көнүгүүлөрдү көрөлү:

ж) may жана might этиштеринин төмөнкү сүйлөмдөрдө колдонулушун түшүндүрүп жана кыргыз тилине которуп бергиле.

1. You may take any book you like. 2. I have told you this so that you may take precautions. 3. She told him that he might go home. 4. He may come tonight. 5. I gave him the text –book so that he might learn his lesson. 6. It is strange John isn't here. He may have forgotten about our appointment, or he may have come while I was out.

з) must же may этиштеринин Indefinite же Perfect Infinitive менен болгон айкашын колдонуу менен төмөнкү сүйлөмдөрдү өзгөртүп түзгүлө:

Үлгү: He probably left his bag at home.

Ye must have left his bag at home.

It is possibly that he knows her address.

He may know her address

1. It is possible that he will return in May. 2. He probably lost his key on his way home. 3. It is possible that he left his note-book at his office. 4. The text is probably very difficult as he cannot translate it without a dictionary. 5. It is possible that it will rain tomorrow. 6. It is possible that he was a good singer once, but now he can't sing at all.

и) Англис тилине которгула, ар бир сүйлөмдө интенционалдык (жардамчы же модалдык) этиштерди колдонула.

1. Кечээ мага үйдө калууга туура келди, анткени абдан көп жумушум бар эле. 2. Биз дагы бир кемени жалдашыбыз керек. 3. Сиз буга көңүл бурбай эле коюңуз. 4. Ал бул жакка күндө келбей деле койсо болот. 5. Бүгүн сиз эрте турбай деле койсоңуз болмок. 6. Сиздер күндө эрте турушуңузда керек. 7. Сизге доктур чакыруунун кажети жок эле. 8. Сиз ал жакка барбай деле койсоңуз болмок. 9. Сиз көп тамеки чекпей эле койсоңуз болмок. 10. Келишимге ылайык товар июнда алынып келиниши керек.

Англис тилиндеги интенционалдык этиштерди кыргыз тилдүү аудиторияга киргизүү, түшүндүрүү жана бышыктоо боюнча көнүгүүлөрдүн сунушталган үлгүлөрүнө байланыштуу үч учур белгилөөгө татыктуу. Биринчиси, аналогиялуу типтеги көнүгүүлөр менен аларды колдонуу усулу диссертант тарабынан кыргыз тилдүү студенттик аудиторияда апробацияланган жана алар англис тилдүү

грамматикалык материалдарда натыйжалуу өздөштүрүлгөн. Экинчиси, аталган көнүгүүлөргө коюлган негизги талап – лингвоусулдук кыйынчылыктарды этап боюнча жеңип чыгуу үчүн грамматикалык материалдардын татаалдыгына жараша өсүүнүн негизинде системалуу түрдө уюштурулган. Үчүнчүсү, бөлүмдө сунушталган көнүгүүлөр жазуу кебинин аймагындагы иш менен айкалышкан жана жазуу түрүндөгү көнүгүүлөр менен иштөө усулу оозеки, коммуникативдик-кырдаалдык көнүгүүлөр менен иштөөгө, өзгөчө иштин акыркы жыйынтыктоочу этабында этиштердин грамматикалык материалдарына акырындык менен өтүшү зарыл экендигин далилдеди.

3- бап боюнча тыянак

Англис тилиндеги интенционалдык этиштеринин материалдарын кыргыз эне тилинин шартында киргизүү, түшүндүрүү жана бышыктоо үч фактордун негизинде ишке ашырылат. Биринчиси, герман аналитикалык англис жана түрк агглютинативдик кыргыз тилинин тилдик типтериндеги жана грамматикалык түзүлүшүндөгү айырмачылыктарды эске алуу керек. Мындай айырмачылык англис чет тилин өздөштүрүү мүнөзүнө таасирин тийгизип, алардын грамматика-семантикалык түзүлүшүнүн айырмачылыктарын шарттайт. Экинчиден, англис жана кыргыз тилдеринин грамматикалык түзүлүшүнүн ортосундагы айырмачылыктар тилдик интерференцияга жол берип, негизинде кыргыз тилдүү адам өзүнүн билгичтиктерин жана көндүмдөрүн окуп үйрөнүп жаткан англис чет тилинин түзүлүшүнө алып келиши мүмкүн. Бул интерференция англис чет тилинин түзүлүшү менен системасын кыргыз эне тилинин шартында өздөштүрүүгө тоскоолдукту жаратат. Үчүнчүдөн, англис тилиндеги интенционалдык этиштердин тилдик материалдары фонетикалык, сөз жасоо жана лексикалык деңгээлдери менен салыштырмалуу татаал предметти түзүп, грамматикалык деңгээлде ишке ашырылып, окутулат.

Англис чет тилин кыргыз тилдүү аудиторияда окуп үйрөнүүнүн натыйжалуулугу бир нече лингвоусулдук факторлор менен шартталат, алардын арасында негизги роль туура тандалып алынган көнүгүүлөр системасына таандык. Кыргыз тилдүү аудиторияда үйрөнүлүп жаткан англис чет тилинин грамматикалык түзүлүшү түшүндүрүүчү материалдарды өздөштүрүүнүн кандайдыр бир деңгээлде татаалдаштырат. Лингвоусулдун теориясы менен практикасы чет тилинин грамматикасын үйрөтүү тармагында үч деңгээлди тааныйт, алар англис тилиндеги интенционалдык этиштер кирген грамматикалык материалдарды окууга арналган. Биринчи баштапкы мезгил формалдык-семантикалык тилдик түзүлүштөрдү өздөштүрүү; 2-улантуучу мезгил – шарттуу-кептик грамматикалык көндүмдөрдү өздөштүрүү; 3-бекемдөөчү мезгил нагыз кептик көнүгүүлөр учуру. Үчүнчү мезгилде интенционалдык этиштердин

грамматикалык материалдарын колдонуунун автоматташтырылган көндүмдөрүн кепте бекемдөө ишке ашырылат.

Колдонулуучу көнүгүүлөр окутуунун ар бир мезгилинде түрдүү болуп, биринчиден, жазуу менен оозеки кеп бири-бирин кезектештирүүсү зарыл, экинчиден, грамматикалык материалдардын татаалдашуу деңгээлине карай бир деңгээлден экинчи деңгээлге акырындап өтүүсү керек.

Лингвометодологиялык ыкманын эффективдүүлүгү: Изилдөө көрсөткөндөй, англис тилинде интенциялык этиштерди окутуунун спецификалык ыкмаларын камтыган лингвометодологиялык ыкма кыргыз тилдүү окуучулардын материалды өздөштүрүү деңгээлин бир топ жогорулатат. Грамматикалык конструкцияларды контекст, турмуштук мисалдар жана мультимедиялык каражаттарды колдонуу аркылуу түшүндүрүү сыяктуу комплекстүү ыкмаларды колдонуу интенциялык этиштерди тереңирээк түшүнүүгө жардам берет.

Котормо окутуу ыкмасы катары: Талдоо көрсөткөндөй, которууну окутуунун маанилүү элементи катары колдонуу студенттерге англис тилиндеги интенциалдык этиштердин маанилерин алардын кыргыз тилиндеги эквиваленттери менен байланыштырууга жардам берет. Бул жаңы лексикалык бирдиктерди кабыл алууда жана колдонууда лексикалык жана семантикалык каталарды болтурбоого мүмкүндүк берет.

Маданий айырмачылыктардын таасири: Интенциялык этиштерди так которуу үчүн англис жана кыргыз тилдеринин тилдик гана эмес, маданий айырмачылыктарын да эске алуу зарыл экени аныкталды. Маданий жактан сезгич ыкмаларды колдонуу студенттерге ниет этиштердин маанисин так түшүнүүгө жана билдирүүгө жардам берет.

Инновациялык ыкмаларды колдонуу: Кейс-стади, ролдук оюндар, татаалдыктын ар кандай деңгээлиндеги тексттер менен иштөө сыяктуу инновациялык ыкмаларды колдонуу материалды өздөштүрүүнүн бир топ жакшырганын көрсөттү. Студенттер бул ыкмаларды колдонууда жакшы натыйжаларды көрсөтүүдө, бул алардын ниет этиштерин окутуу процессинде натыйжалуулугун тастыктайт.

КОРУТУНДУ

Диссертациянын натыйжасында англис жана кыргыз тилдериндеги интенционалдык этиштердин салыштырмалуу-семантикалык жана структуралык өзгөчөлүктөрү терең талданып, эки тилдин окшоштуктары жана айырмачылыктары аныкталды. Изилдөөдө англис тилиндеги интенционалдык этиштер, алардын арасындагы жардамчы жана модалдык этиштердин кыргыз тилиндеги функционалдык эквиваленттери каралып, алардын грамматикалык, семантикалык жана лексикалык өзгөчөлүктөрү салыштырмалуу негизде талданды.

Изилдөөнүн негизги максаты, англис тилиндеги интенционалдык этиштердин кыргыз тилиндеги эквиваленттери менен салыштырып, алардын структуралык жана семантикалык айырмачылыктарын, ошондой эле валенттик айкашуучулуктарын аныктоо болду. Алгачкы этапта англис тилиндеги интенционалдык этиштердин жалпы топтому, алардын маани берүүсү жана колдонулушу жөнүндө кеңири маалымат берилди. Бул изилдөөнүн алкагында англис тилиндеги интенционалдык этиштердин үч негизги түрү: жардамчы этиштер (to be, to do, shall, should, will, would) жана модалдык этиштер (must, can, may, need) аныкталып, алардын кыргыз тилиндеги аналогдору менен салыштырылды.

Кыргыз тилиндеги интенционалдык этиштердин аналогдору катары бол, сал, ал, жэт сыяктуу жардамчы этиштер жана тийиш, керек, көрүнөт, окшойт, мажбурлайт сыяктуу модалдык этиштер белгиленди. Бул түзүлүштөрдүн жана маани өзгөрүүлөрүнүн айырмачылыктары, ошондой эле эки тилдин морфологиялык системаларынын айырмачылыктары (аналитикалык англис тилинин жана агглютинативдик кыргыз тилинин системалары) алардын лексикалык жана грамматикалык колдонулушун өзгөртөт. Мындай айырмачылыктар тилдердин динамикасында айкын көрүнүп, алардын өз-ара колдонулушун талдоодо өзгөчө мааниге ээ болду.

Изилдөөнүн жүрүшүндө интенционалдык этиштердин структуралык аспектери жана семантикалык карама-каршылыктарынын салыштырылуусу аркылуу ар бир тилдин өзгөчөлүктөрү аныкталды. Мисалы, англис тилиндеги интенционалдык этиштердин жардамы менен билдирилген ниет, тилек, каалоо жана башка интенционалдык маанилер кыргыз тилинде атайын формадагы жардамчы этиштердин жана модалдык конструкцияларынын көмөгү менен берилет. Ошондой эле, интенционалдык этиштердин валенттик айкашуучулугу да айкын көрүндү, бул тилдердин сөз түзүлүшү жана сүйлөмдү куруу процессинде мааниге терең таасир тийгизген.

Кийинки этаптарда англис тилиндеги интенционалдык этиштердин кыргыз тилиндеги функционалдык эквиваленттери жана аларды лингвистикалык үйрөнүү процессинде колдонуу мүмкүнчүлүктөрү боюнча методикалык сунуштар иштелип чыкты. Бул изилдөө чет тилин үйрөнүүдө интенционалдык этиштердин ролун түшүнүүгө жана кыргыз тилиндеги аналогдору менен аларды салыштырууга жардам берет. Диссертацияда англис тилинде интенционалдык этиштерди окутуу үчүн үч деңгээлде ишке ашырылуучу көнүгүүлөрдүн системасы иштелип чыгып, алардын практикалык натыйжалуулугу да текшерилди. Бул сунуштар кыргыз тилдүү аудитория үчүн англис тилиндеги интенционалдык этиштерди үйрөнүүнү жеңилдетүүгө багытталган.

Алдыңкы изилдөөлөргө жана салыштырма тил илимине негизделген талдоолордун натыйжасында, англис жана кыргыз тилдериндеги интенционалдык этиштердин маани берүү системаларынын, структурасынын жана валенттик түзүлүшүнүн окшоштуктары жана айырмачылыктары так белгиленди. Ошондой эле, эки тилдин грамматикалык системаларынын өзгөчөлүктөрү алардын интенционалдык этиштеринин формаларынын жана маани берүү ыкмаларынын ар кандай экендигин көрсөттү. Мындай айырмачылыктарды түшүнүү, тил үйрөнүү процессинде анык жана туура колдонууга жардам берет.

Лингвистикалык жана котормо ыкмаларын айкалыштырган комплекстүү ыкманы колдонуу кыргыз тилдүү студенттердин англис тилинин интенционалдык этиштерин өздөштүрүүсүн кыйла жакшыртаары тастыкталды. Окутуу процессинде

грамматикалык аспектилерди гана эске алуу менен чектелбестен, тилдердин ортосундагы маданий айырмачылыктарды да эске алуу маанилүү, бул ниет этиштердин так жана адекваттуу которулушуна шарт түзөт.

Ошентип, интегралдык лингвистикалык жана котормо ыкмаларын колдонуу материалды жакшыраак өздөштүрүү жана так котормого өбөлгө түзөт деген коргоого коюлган позиция изилдөөнүн жыйынтыгы менен толук тастыкталды.

Жалпы жыйынтыкта, англис жана кыргыз тилдериндеги интенционалдык этиштердин салыштырмалуу-семантикалык изилдөөсү тил илимине жаңы маанилүү маалыматтарды кошту жана эквиваленттерди лингвистикалык жактан түшүнүүнү жакшыртууга көмөктөштү. Бул изилдөө, тилдердин семантикалык, структуралык жана грамматикалык аспектилерин терең түшүнүүгө багытталган жана тил үйрөнүү процессинде практикалык колдонуу үчүн баалуу методикалык сунуштарды камсыз кылды.

Изилдөөнүн келечектеги багыттары бир катар маанилүү аспектилерди камтыйт. Бул диссертацияда англис жана кыргыз тилдериндеги интенционалдык этиштердин салыштырмалуу-семантикалык жана структуралык өзгөчөлүктөрү талданып, тилдердин грамматикалык жана семантикалык айырмачылыктары белгиленди. Бирок, бул ишти кийинки изилдөөлөр үчүн бир катар жаңы мүмкүнчүлүктөр жана багыттар менен өнүктүрүүгө болот. Төмөндө ушул изилдөөнүн келечектеги перспективалары кеңири каралат.

1. Интенционалдык этиштердин башка тилдердеги эквиваленттери: Изилдөө англис жана кыргыз тилдери менен чектелип калган. Келечекте башка тилдердеги интенционалдык этиштерди салыштырмалуу изилдөө, анын ичинде орус, француз, испан тилдериндеги эквиваленттерди карап чыгуу бул иштин аянтын кеңейтет. Бул салыштырма изилдөө дүйнөлүк тилдердин синтаксистик жана семантикалык өзгөчөлүктөрүн терең түшүнүүгө жана тил үйрөнүүдө колдонулушун ондоо үчүн маанилүү болот.

2. Интенционалдык этиштердин прагматикалык контекстте колдонулушу: Тилде интенционалдык этиштердин прагматикалык мааниси чоң роль ойнойт. Келечектеги изилдөөлөр интенционалдык этиштердин тилдик контексттердеги,

белгилүү бир коомдук жана маданий шарттардагы колдонулушун терең талдоого багытталса болот. Мындай изилдөөлөр интенционалдык этиштердин кандай учурда жана кантип колдонулганы боюнча терең түшүнүк алууга мүмкүндүк берет, анткени тилдин прагматикасы сүйлөмдүн маанисин жана анын кабыл алынган жыйынтыгын түзөт.

3. Интенционалдык этиштердин психоллингвистикалык аспектери: Интенционалдык этиштердин маани берүү процесси психоллингвистикалык жактан да кызыктуу. Келечектеги изилдөөлөрдө интенционалдык этиштердин кабыл алуу жана колдонуу процесстерин психоллингвистикалык ыкмаларды колдонуу менен изилдөө маанилүү болуп калат. Бул изилдөөлөр тил үйрөнүү процесси, тилдин структуралык өзгөчөлүктөрү жана сүйлөөчүлөрдүн мээси тарабынан тилди кантип иштеткендигин түшүнүүгө жардам берет.

4. Интенционалдык этиштердин семантикалык жана валенттик айкашуучулугун терең изилдөө: Келечектеги изилдөөлөр интенционалдык этиштердин семантикалык жана валенттик айкашуучулугун тереңирээк карашы керек. Мындай изилдөө интенционалдык этиштердин башка лексемалар менен кандай байланышта экендигин жана алардын синтаксистик түзүлүшүнө кандай таасир этерин түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет. Бул, өз кезегинде, тилдин синтаксистик жана семантикалык структурасынын жакшыртуусуна салым кошот.

5. Тил үйрөнүүдө интенционалдык этиштерди окутуунун методикалык аспектери: Интенционалдык этиштерди окутуу боюнча иштелип чыккан методикалык сунуштардын келечектеги колдонулушу бул багытта өтө маанилүү. Буга катар, англис тилиндеги интенционалдык этиштерди кыргыз тилинде окутуунун ыкмалары жана стратегиялары боюнча жаңы тажрыйбалар иштелип чыгышы мүмкүн. Мындан тышкары, интенционалдык этиштерди окутуудагы эффективдүү ыкмаларды аныктоо жана апробациялоо үчүн заманбап лингвистикалык технологияларды колдонуу зарыл.

6. Тилдердин өнүгүүсү жана интенционалдык этиштердин трансформациясы: Келечекте тилдердин өнүгүшү менен интенционалдык этиштердин маани берүү жана структуралык өзгөрүүлөрү да изилденип, тилдердин динамикасы каралышы

керек. Мисалы, интенционалдык этиштердин учурдагы жана өткөн формада кандай өзгөрүүлөргө учурап жаткандыгын, ошондой эле бул өзгөрүүлөрдүн тилдик практикага таасирин карап чыгуу кызыктуу.

7. Лексикографиялык аспекттер: Интенционалдык этиштердин сөздүктөрдө жана грамматикалык колдонмолордо көрүүсү да келечектеги изилдөөлөрдүн темасы болушу мүмкүн. Интенционалдык этиштердин лексикографиялык өнүгүшү жана аларды сөздүктөрдө туура чагылдыруу тилди үйрөнүү жана колдонууда маанилүү ролду ойнойт.

Жыйынтыктап айтканда, бул изилдөө интенционалдык этиштердин тилинде көптөгөн жаңы багыттар үчүн негиз таштады. Аны тереңдетип, кеңейтип, башка тилдер менен салыштырганда дагы түшүнүктүү жана ырааттуу көз караштарды сунуштоо тил илиминин жана практикалык тил үйрөнүүнүн өнүгүүсүнө чоң салым кошоору талашсыз.

АДАБИЯТТАР

1. Абдувалиев, Н. Кыргыз тилинин: “Кыргыз тили жана адабияты ” [Текст]: адистиги боюнча жогоркуу окуу жайлардын студенттери үчүн окуу китеби / Н.Абдувалиев. - Бишкек: Б-сыз, 2008. – 284 б.
2. Абдувалиев, Н. Азыркы кыргыз тили: морфология [Текст]: жогоркуу окуу жайлардын филол. фак. студенттери үчүн окуу китеп / Н.Абдувалиев, Т.Садыков. - Бишкек: Айбек фирмасы, 1997. - 296 б.
3. Адмони, В.Г. Завершенность конструкции как явление синтаксических форм [Текст] / В.Г.Адмони // Вопросы языкознания. - М., 1958. - № 1. – С. 113-117.
4. Айтматов, Ч.Т. Жамийла [Текст]: повесть / Ч.Т.Айтматов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1977. – 92 б.
5. Айтматов, Ч.Т. Саманчы жолу [Текст]: повесттер ж-а ангемелер / Ч.Айтматов. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1963. – 320 б.
6. Алимжанова, Г.М. Сопоставительная лингвокультурология: взаимодействие языка “культура и человека ” [Текст] / Г.М.Алимжанова. – Алматы: Интер Пресс-К, 2010. – 319 с.
7. Аничков, И.Е. Труды по языкознанию [Текст] / И.Е.Аничков. - СПб: Наука, 1997. – 209 с.
8. Апресян, Ю.Д. О понятиях и методах структурной лингвистики [Текст] / Ю.Д.Апресян // Проблемы структурной лингвистики. – М., 1963. – С. 141-161.
9. Аракин, В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков [Текст]: учеб. пособие для студентов фак. иностр. яз. / В.Д.Аракин. - М.: Просвещение, 1979. -238 с.
10. Аракин, В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков [Текст]: учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. иностр. яз. / В.Д.Аракин. - М.: Просвещение, 1989. - 254 с.

11. Арнольд, И.В. Семантическая структура слова в современном английском языке и методика ее исследования [Текст] / И.В. Арнольд. - М.: Просвещение, 1966. – 186 с.
12. Атакеева, А.А. Структурно- семантические особенности глаголов лексико- семантической группы “любить” (на материале английского, немецкого и кыргызского языков) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.А. Атакеева. – Бишкек, 2007. – 26 с.
13. Ахметова, С.Г. Некоторые вопросы преподавания грамматики английского языка (артикли, местоимения и другие средства в английском языке и их эквиваленты в русском и казахском языках) [Текст] / С.Г. Ахметова. – Алма-Ата: Мектеп, 1977. – 184 с.
14. Ахметжанова, З.К. Экспрессивный синтаксис газетного текста казахского и английского языка [Текст] / З.К. Ахметжанова // Сопоставительное языкознание: казах. и рус. яз. - Алматы, 2005. - С. 371-381.
15. Бакеева, Д.Х. Сопоставительная фонетика английского и татарского языков [Текст]: учеб. пособие / Д.Х. Бакеева. - Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1985. – 130 с.
16. Бархударов, Л.С. Очерки по морфологии современного английского языка [Текст] / Л.С. Бархударов. - М.: Высш. шк., 1975. – 156 с.
17. Бархударов, Л.С. Грамматика английского языка [Текст] / Л.С. Бархударов, Д.А. Штелинг. - М.: Высш. шк., 1973. – 424 с.
18. Баскаков, Н.А. Тюркские языки [Текст] / Н.А. Баскаков. - М.: Изд-во ЛКИ, 2010. - 148 с.
19. Беляева, М.А. Грамматика английского языка [Текст]: учеб. пособие для студентов / М.А. Беляева. - М.: Высш. шк., 1977. – 333 с.
20. Беляева, Т.М. Словообразовательная валентность глагольных основ в английском языке [Текст] / Т.М. Беляева. - М.: Высш. шк., 1979. – 181 с.
21. Беляевская, Е.Г. Семантика слова [Текст] / Е.Г. Беляевская. - М.: Высш. шк., 1987. - 127 с.

22. Бекбалаев, А.А. Вопросы истории и теории синтаксической номинации (на материалах немецкого и кыргызского языков) [Текст] / А.А.Бекбалаев. – Бишкек: Илим, 1991. - 162 с.
23. Биялиев, К.А. Кыргыз тили [Текст]: жогоркуу окуу жайларындагы башка улуттардын студенттери үчүн окуу китеби / К.А.Биялиеву. - Бишкек: КРСУ, 2002. – 272 б.
24. Блох, М.Я. Теоретические основы грамматики [Текст]: учеб. пособие для студентов ин-тов и фак. иностр. яз. – М.: Высш. шк., 1986. – 160 с.
25. Буранов, Дж. Сравнительная типология английского и тюркских языков [Текст]: учеб. пособие для пед. ин-тов / Дж. Буранов. – М.: Высш. шк., 1983. - 268 с.
26. Бексултанова, Г.А. Понятие вежливости в немецком и кыргызском языках [Текст] / Г.А.Бексултанова. - Бишкек: Бийиктик, 2009. - 168 с.
27. Бонк, Н.А. Английский язык для международного сотрудничества [Текст] / Н.А. Бонк. - М: СП «Прин-Ди», 1992. – 379 с.
28. Бруннер, К. История английского языка [Текст] / К.Бруннер; перевод с нем. С.Х.Васильевой. - М.: Изд-во иностр. лит., 1956. – Т.2. – 392 с.
29. Васильев, А.Н. Лингвистические основы обучения русскому произношению в кыргызской школе [Текст]: пособие для студентов филол. фак. вузов респ. / А.Н.Васильев. – Фрунзе: Мектеп, 1974. – Ч. 1. – 134 с.
30. Вейхман, Г.А. Новое в грамматике современного английского языка [Текст]: учеб. пособие для вузов / Г.А.Вейхман. - М.: АСТ, Астрель, 2002. - 542 с.
31. Виноградов, В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения [Текст] / В.В.Виноградов // Изб. тр. исследования по рус. грамматике. - М., 1975. – С. 221-230.
32. Гак, В.Г. К типологии лингвистических номинаций [Текст] / В.Г.Гак // Языковая номинация: общие вопросы. - М., 1977. - С. 35-44
33. Гак, В.Г. Валентность [Текст] / В.Г.Гак // Языкознание: большой энцикл. словарь. – М., 1976. – С. 87-90.

34. Гатиатуллина, З.З. Сравнительная типология родного (татарского) и английского языков [Текст]: курс лекций / З.З.Гатиатуллина. - Казань: Казан. гос. пед. ин-т, 1979. – 108 с.
35. Грамматика киргизского литературного языка [Текст] / отв. пед. О.В. Захарова. - Фрунзе: Илим, 1987. – Ч.1: Фонетика и морфология. - 402 с.
36. Грамматика английского языка [Текст] / В.Л.Каушанская, Р.Л.Ковнер, О.Н.Кожевникова и др. - Л.: Просвещение, 1967. – 320 с.
37. Грузинская, И.А. Грамматика английского языка [Текст] /И.А.Грузинская, Е.Б.Черкасская. - М.: Учпедгиз, 1956. – 255 с.
38. Давлетов, С. Кыргыз тилинин грамматикасы [Текст]: пед. окуу жайлары учун / С.Давлетов, Ж.Мукамбаев, С.Турусбеков. - Фрунзе: Мектеп, 1982. – 1 болум. – 238 б.
39. Давыдов, М.А. Деятельностная методика обучения иностранным языкам [Текст]: науч.-теорет. пособие / М.А.Давыдов. - М.: Высш. шк., 1990. - 176 с.
40. Дербишева, З.К. Теоретические основы контрастивной морфологии [Текст] / З.К.Дербишева. – Бишкек: Кырг. гос. нац. ун-т, 2000. – 219 с.
41. Джантошев, К. Каныбек [Текст]: роман / К.Джантошев. – Бишкек: Адабият, 1991. – 1 китеп. – 592 б.; 2 китеп. – 704 б.
42. Джолдошбеков, А. Немецкие предлоги и их функциональные соответствия в киргизском языке [Текст] / А.Джолдошбеков. – Фрунзе: Мектеп, 1970. - 92 с.
43. Джумалиева, Г.К. Функционально-семантическое поле интеррогативности в английском и киргизском языках (контрастивный и переводческий аспекты) [Текст] / Г.К.Джумалиева. – Бишкек: БГУ, 2011. - 183 с.
44. Джусаев, Дж. К вопросу об основном аспекте категории модальности [Текст] / Дж.Джусаев // Тр. Кирг. ун-та. Сер. Романо-герм. филология и методика преподавания иностр. яз. - Фрунзе, 1975. – Вып. 7, Ч.2. - С. 90-99.
45. Джусаев, Дж.Дж. Категория модальности и средства ее выражения в современном киргизском языке [Текст]: автореф. дис. ... филол. наук / Дж.Дж.Джусаев. - Бишкек, 2000. - 38 с.

46. Дружинина, В.В. Модальность в языке и речи (на материале немецкого языка [Текст] / В.В. Дружинина, К. Келлер. – М.: Высш. шк., 1986. – 96 с.
47. Дыйканов, К. Кыргыз тилинин корсотмо куралдары [Текст] / К. Дыйканов. - Алматы: Б-сыз, 1990. - 394 б.
48. Жигадло, В.Н. Современный английский язык [Текст]: теорет. курс грамматики / В.Н. Жигадло, И.П. Иванова, Л.Л. Иофик. – М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1956. - 350 с.
49. Жолдошбек уулу А. Немис жана кыргыз тилдеринин салыштырма типологиясы [Текст] / Жолдошбек уулу А. - Бишкек: Чуй ун-ты, 1996. - 280 б.
50. Жумабаева, Н.М. Вариативность зоонимических единиц в английском и кыргызском языках [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н.М. Жумабаева. - Бишкек, 2010. - 22 с.
51. Ибраева, И.А. Грамматические категории глагола во французском и кыргызском языках (опыт типологического исследования) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / И.А. Ибраева. - Бишкек, 2007. - 24 с.
52. Иванова, И.П. Теоретическая грамматика современного английского языка [Текст]: учеб. / И.П. Иванова, В.В. Бурлакова, Г.Г. Почепцов. - М.: Высш. шк., 1981. - 285 с.
53. Иванова, И.П. Хрестоматия по истории английского языка [Текст] / И.П. Иванова, Т.М. Беляева. – Л.: Просвещение, Ленингр. отд-ние, 1980. – 192 с.
54. Илебаев, Э.У. Сопоставительно-типологическое исследование категории модальности и средств ее выражения в английском и кыргызском языках [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Э.У. Илебаев. - Алматы, 1997. - 20 с.
55. Исаев, М.К. Очерки по контрастивной и английской лингвистике [Текст] / М.К. Исаев. – Алма-Аты: Интер Пресс – К., 2009. – 238 с.
56. Историко-типологическая морфология германских языков: Категория глагола [Текст] / ред. В.Н. Ярцева. - М.: Наука, 1977. – 296 с.
57. Кацнельсон, С.Д. О грамматической категории [Текст] / С.Д. Кацнельсон // Вестн. Ленингр. ун-та. - Л., 1948. – № 2. – С. 114-134.

58. Карпов, В.М. Простое распространенное предложение в английском и киргизском языках [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / В.М.Карпов. - Фрунзе, 1965. – 23 с.
59. Качалова, К.Н. Практическая грамматика английского языка [Текст]: в 2 / К.Н.Качалова, Е.Е.Израилович. - Киев: Методика, 1995.- Т.1. - 368 с.
- 60.Качалова, К.Н. Практическая грамматика английского языка с упражнениями и ключами [Текст] / К.Н.Качалова, Е.Е.Израилович. - М.: ЮНВЕС, 1998. – 716 с.
- 61.Кибардина, С.М. Валентность немецкого глагола [Текст]: дис. ... д-ра филол. Наук/ С.М.Кибардина. - Вологда, 1988. - 580 с.
62. Клоуз, Р.А. Справочник по грамматике для изучающих английский язык [Текст]: пособие для учителя / Р.А.Клоуз. - М.: Просвещение, 1979. – 352 с.
- 63.Колобаев, В.К. Функциональный анализ слов широкой семантики в английской научной литературе [Текст] / В.К.Колобаев // Вопросы анализа специального текста. - Уфа, 1983. - С. 176.
- 64.Колшанский, Г.В. О природе контекста [Текст] // Вопросы языкознания. - 1969, № 1.- С. 48-52.
- 65.Колшанский, Г.В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке. - М.: Наука, 1993.- 153 с.
65. Койбагарова, К.Т. Структурно-семантические типы сказуемого в современном немецком и кыргызском языках [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / К.Т.Койбагарова. - Бишкек, 2006. – 24 с.
66. Колобова, Л.С. Валентность глаголов в сопоставлении с валентностью отглагольных существительных [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Л.С.Колобова. - М., 1983. – 23 с.
- 67.Король, Т.В. Валентность как лингвистическое понятие [Текст] / Т.В.Король. - Рига: Редакционно-изд. отд. ЛГУ им. Петра Стучки, 1972. – 102 с.
- 68.Кошечая, И.Г. Проблемы языкознания и теория английского языка [Текст]: учеб. пособие/ И.Г.Кошечая. — М.: ИГПИ, 1976. – 165 с.

69. Крылова, И.П., Гордон Е.М. Грамматика современного английского языка [Текст]: учеб. / И.П.Крылова, Е.М.Гордон. - М.: Ун-т, 1999. – 448 с.
70. Крысин, Л.П. Толковый словарь иностранных слов. Около 25 000 слов и словосочетаний [Текст] / Л.П.Крысин. - М.: Рус. яз., 1998. - 848 с.
71. Крушельницкая, К.Г. О разграничении синтаксических и стилистических значений [Текст] / К.Г.Крушельницкая // Проблемы синхронного изучения грамматического строя языка. - М., 2001. - С. 109-114.
72. Кудайбергенов, С. Кыргыз тилинде этиштин жасалышы [Текст] / С.Кудайбергенов. – Фрунзе: Мектеп, 1979. - 124 б.
73. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы [Текст] / башкы ред. С.Кудайбергенов. – Фрунзе: Илим, 1980. – 1 бөлүм: Фонетика ж-а морфология. – 539 б.
74. Курганова, Н.В. Семантика инхоативности глагольного действия в разносистемных языках (на матер.англ. и кыр. языков) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н.В.Курганова. - Бишкек, 2011. - 23 с.
75. Кудрявцева, Н.П. К типологической характеристике широкозначной номинации в английской разговорной речи [Текст] / Н.П.Кудрявцева // Теория и практика лингвист. описания разговорной речи. - Горький, 1987. - С. 83-88.
76. Кузнец, М.Д. Стилистика английского языка [Текст] / М.Д.Кузнец, Ю.М.Скребнев. - Л.: Наука, 1960. – 215 с.
77. Кузякин, А.С. Роль широкозначных глаголов в речевом общении [Текст] / А.С.Кузякин // Проблемы оптимизации речевого общения. - Саранск, 1989. - С. 102-111.
78. Кузякин, А.С. Семантическая структура широкозначных глаголов get, give, и её реализация в синтаксисе предложения [Текст] / А.С.Кузякин // Лексическая и синтаксическая семантика. - Саранск, 1989. - С. 129-142.
79. Кыргыз адабий тилинин грамматикасы [Текст] / ред. С.Кудайбергенов. - Фрунзе: Илим, 1980. - I бөлүм: Фонетика жана морфология. - 539 б.
80. Лаптева, О.А. Русский разговорный синтаксис [Текст] / О.А.Лаптева. - М.: Наука, 2001. - 217 с.

- 81.Лейкина, Б.М. Некоторые аспекты характеристик валентностей АН СССР [Текст] / Б.М.Лейкина // Докл. на конф. по обработке информации, машинному переводу и автомат. чтению текста. - М., 1961. – Вып. 5. – С. 1-15.

- 82.Лексико-грамматические исследования: романо-германские языки [Текст] / отв. ред. В.Н.Купреянова. - Новосибирск: Наука, 1981. – 96 с.
- 83..Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Сов. энцикл., 1990. - 685 с.
- 84.. Лисс, А.Н. Использование пословичных фразеологизмов в процессе обучения английской речи на старших курсах языкового факультета (киргизская аудитория) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.Н.Лисс. - М., 1976. - 25 с.
85. Лотова, Н.С. Синтаксические структуры с десемантизированным существительным thing в современном английском языке (к проблеме заместительной функции существительных) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н.С.Лотова. - М., 2002. – 94 с.
86. Лукавченко, И.М. Лексико-семантическое варьирование глаголов широкой семантики и типизация устойчивых словосочетаний [Текст] / И.М.Лукавченко // Социальная, территориальная и ист. вариативность языка. - М., 2001. – Вып. 20. - С. 162-173.
- 87.Львов, Л.А. О критериях синтаксической классификации глагола в современном английском языке [Текст] / Л.А.Львов // Грамматическая семантика. - Горький, 1995. - С. 32-39.
88. Мамбетова, З.К. Типологическое исследование временных форм глаголов в немецком и кыргызском языках [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук /З.К.Мамбетова. - Бишкек, 2008. - 22 с.
- 90.Т.И.Матюшкина-Герке, С.П.Балашова, Н.Н.Броссе и др. – М.: Высш. шк., 1990. - 527 с.
- 91.Медникова, Э.М. Значение слова и методы его описания [Текст] / Э.М.Медникова. - М.: Высш. шк., 1974. – 202 с.
- 92.Медникова, Э.М. Семантика слова. Новые аспекты [Текст] / Э.М.Медникова

// Формальные и семантические аспекты слова. - Калинин, 1989. - С. 10-17.

93. Методика обучения иностранным языкам в средней школе [Текст]: учеб. / Н.И.Гез, М.В. Ляховицкий, А.А. Миролюбов А.А. и др. – М.: Высш. шк., 1982. - 373 с.

94. Мечковская, Н.Б. общее языкознание. Структурная и социальная типология языков [Текст]: учеб. пособие для студентов филол. и лингв. спец. /Н.Б.Мечковская. - М.: Флинта-Наука, 2009. - 312 с.

95.Мещанинов, И.И. Глагол [Текст] / И.И.Мещанинов. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949. – 197 с.

96 .Милосердова, Е.В. Семантика и прагматика модальности [Текст] / Е.В.Милосердова. – Воронеж: ВГУ, 1991. – 196 с.

97.Милютина, В.Д. Семантическая валентность каузативных глаголов [Текст] / В.Д.Милютина // Проблемы английской грамматики. - М., 1999. – Вып. 143. - С. 13-17.

98. Москаленко, Н. В. Категория наклонения и модальные глаголы английского языка в лингвистическом и лингводидактическом аспектах [Текст] / Н.В.Москаленко // Вестн. Иркут. лингвист. ун-та. - 2008. – № 2. – С. 119-123.

99. Мукарапова, А.К. Мультипликативные глаголы в английском и кыргызском языках [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.К.Мукарапова. - Бишкек, 2010. - 24 с.

100.Наер, В.Л. Конспект лекций по стилистике английского языка [Текст] / В.Л.Наер. - М.: Наука, 2000.-207 с.

101.Найманова, Ч.К. Валентность и сочетаемость частей речи в разносистемных языках (на материалах английского, кыргызского и русского языков) / Ч.К.Найманова. - Бишкек: Кырг. Нац. ун-т им. Ж.Баласагына, 2004. - 182 с.

102. Нарматова, Б.Б. Трансформация страдательного залога в разносистемных языках (на материалах английского и кыргызского языков) [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Б.Б.Нарматова. - Бишкек, 2007.- 20 с.

103. Общая методика обучения иностранным языкам [Текст]: хрестоматия / сост. А.А.Леонтьев. - М.: Рус. яз., 1991. - 360 с.
104. Обучение иностранному языку как специальности (для ин-тов и фак. иност. яз.) [Текст]: учеб. пособие / М.К.Бородулина, А.Л.Карлин, А.С.Лурье и др. - М.: Высш. шк., 1982. - 255 с.
105. Ожегов, С.И. Словарь русского языка. Около 53 000 слов [Текст] / С.И.Ожегов; под. ред. Л.И. Скворцова. - М.: ОНИКС-Мир и образование, 2005. -1200 с.
- 106.Оксфордский англо-русский русско-английский словарь = The Oxford Russian-English English-Russian Dictionary [Text]. - М.: Локид-Пресс, 2004. – 920 с.
107. Осмоналиев, К. Эзелки кеп [Текст]: повесттер ж-а ангемелер / К.Осмоналиев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1979. – 462 б.
108. Орузбаева, Б.О. Русско-киргизский словарь лингвистических терминов [Текст] / Б.О.Орузбаева. - Фрунзе: Илим, 1972. - 425 с.
109. Орузбаева, Б.О. Кыргызский язык [Текст]: краткий грамматический очерк /Б.О.Орузбаева. – Бишкек: Илим, 1994. – 72 с.
- 110.Өмүралиев, Б. Кыргыз тилинин синтаксинин окутуунун методикасы [Текст] / Б.Омуралиев. - Фрунзе: Мектеп, 1990. - 268 б.
- 111.Петроченков, А. Ядро английской лексики. 135 самых ценных слов, составляющих ровно половину всех словоупотреблений в английском языке [Текст] / А.Петроченков. -М.: Добрая кн., 2004. – 420 с.
- 112.Праслова, И.Н. Семантико-прагматические особенности функционирования модальных глаголов в современном немецком языке (на примере глаголов wollen и sollen) [Текст]: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 /И.Н.Праслова. – Тамбов, 2002. – 23 с.
113. Преподавание иностранных языков и его лингвистические основы [Текст]: сб. ст. / отв. ред. А.Т. Базиев. – М. : Наука, 1972. - 343 с.
- 114.Раймонд Чандлер. Прощай, моя красавица [Текст] / Раймонд Чандлер. – СПб.: Азбука, 2000. – 336 с.

115. Сагыналиева, Г.Т. Сопоставительное исследование составного именного сказуемого в английском и кыргызском [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Г.Т.Сагыналиева. – Бишкек, 2009. - 22 с.
116. Сапарбаев, А. Синтаксистик окуунун негиздери [Текст]: жогорку окуу жайларынын филол. фак. студенттери үчүн окуу китеби / А.Сапарбаев. - Бишкек: “Кыргызстан-Сорос” фонду, 1997. - 248 б.
117. Сартбаев, К.К. Кыргыз тилинин изилдениши [Текст] / К.К.Сартбаев. - Фрунзе: Мектеп, 1981. - 108 б.
118. Саспаев, А. Ыйык сезимдер [Текст]: ангемелер / А.Саспаев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1985. – 271 б.
119. Сиполс, О.В. Англо-русский учебный словарь [Текст]: общенаучн. лексика. - М.: Флинта, 2003. - 314 с.
120. Смирницкий, А. И. Морфология английского языка [Текст] / А.И.Смирницкий. - М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1959. - 440 с.
121. Смирницкий, А.И. Синтаксис английского языка [Текст] / А.И.Смирницкий. - М.: Изд-во лит. на иностр. яз., 1957. – 286 с.
122. Бархударов, Л.С. Структура простого предложения современного английского языка [Текст] / Л.С.Бархударов. - М.: Высш. шк., 1966. – 200 с.
123. Сотникова, Е.С. Смысловая неустойчивость многозначных предложений и проблема их адекватного перевода [Текст] / Е.С.Сотникова // Вопросы теории и практики перевода. – 1999. – Вып. 2. – С. 79.
124. Сыдыков, Ж.К. Кыргыз жана англис тилдеринин салыштырма фонетикасы [Текст] / Ж.К.Сыдыков. - Фрунзе: Илим, 1984. - 188 б.
125. Сыдыкбеков, Т. Темир [Текст]: роман / Т.Сыдыкбеков. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1945. – 222 б.
126. Тагаев, М.Дж. Полипарадигмальное описание морфемики и словообразования (на материалах русского и кыргызского языков) [Текст] / М.Дж.Тагаев. – Бишкек; Ош: ГУ, 2004. – 282 с.
127. Теньер, Л. Основы структурного синтаксиса [Текст] / Л.Теньер. - М.: Прогресс, 1988. – 656 с.

128. Тулеева, Ч.С. Типология фонетико-фонологической системы языка (на материалах сопоставления немецкого и киргизского языков) [Текст] / Ч.С.Тулеева. – Бишкек: КГУСТА, 2008. - 272 с.
129. Туровский В.В. О соотношении значений многозначного слова [Текст] / В.В.Туровский // Семиотика и информатика. - М., 1985. – Вып. 26. – С. 83-104.
130. Турсуналиев, Т. Методика Обучения временным формам глагола в киргизской школе [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук / Т.Турсуналиев. - М., 1967. - 20 с.
131. Убукеев, А. Ак була = Белый хлопок [Текст] / А.Убукеев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1972. – 172 б.
132. Усубалиев, Б. Кыргыз филологиясы жана филологдору [Текст] / Б.Усубалиев. - Бишкек: Эл аралык Ата-турк-Ала-тоо ун-ти, 2007. - 410 б.
133. Фиш, М.Ш. Словообразование немецкого языка в сопоставлении с киргизским языком [Текст] / М.Ш.Фиш. - Фрунзе: Мектеп, 1967. - 98 с.
134. Филичева, Н.И. Понятие синтаксической валентности в работах зарубежных лингвистов [Текст] / Н.И.Филичева // Вопросы языкознания. – 1967. - № 2. – С. 118-125.
135. Харакоз, П.И. Основы методики русского языка в киргизской восьмилетней школе [Текст]: учеб. для филол. фак. Вузов / П.И.Харакоз. - Фрунзе: Мектеп, 1973. - 410 с.
136. Хлебникова, И.Б. Сослагательное наклонение в английском языке [Текст] / И.Б.Хлебникова. - М.: Высш. шк., 1994. - 176 с.
137. Хидекель, С.С. Английский глагол: сочетаемость и управление [Текст]: англо-рус. словарь / С.С.Хидекель. - New York: White star publishers, 2004. – 768 с.
138. Чейф, У. Значение и структура языка [Текст]: пер.с англ. / У.Чейф. – М.: Прогресс, 1975. - 432 с.
139. Чистяков, В.М. Основы методики русского языка в нерусских языках [Текст]: пособие для учителей / В.М.Чистяков. - М.: Госучпедгиз, 1949. - 456 с.
140. Чойбекова, Р. Безличные предложения в немецком языке и их киргизские соответствия [Текст] / Р.Чойбекова. - Фрунзе: Мектеп, 1980. - 111 с.

141. Чокубаева, А.К. Лексико-семантический анализ глаголов движения в английском языке и их сопоставление с русским и кыргызским языками [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / А.К.Чокубаева. - Бишкек, 2007. - 22 с.
142. Шаммаева, Н.Ш. Сопоставительное исследование фразеологических единиц английского и туркменского языков (структурный, семантический, стилистический и фразеологический аспекты) [Текст] / Н.Ш.Шаммаева. –Бишкек: КНУ им.Ж. Баласагына, 2007. - 237 с.
- 143.Шекеева, Ч.А. Структурно-семантический анализ английского глагола to get и его соответствия в кыргызском языке [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Ч.А.Шекеева. - Бишкек, 2009. - 23 с.
- 144.Школина, К.В. Синонимия способов выражения модальности в современном немецком языке [Текст] / К.В.Школина. – Л.: ЛГУ, 1971. – 80 с.
145. Шубин, Э.П. Языковая коммуникация и обучение иностранным языкам [Текст] / Э.П.Шубин. -М.: Просвещение, 1972. - 351 с.
146. Шубина, О.Ю. Семантика итеративности и средства ее выражения в английском и русском языках [Текст]: автореф. дис. ... канд. филол. наук /О.Ю.Шубина. - Бишкек, 2007. - 25 с.
147. Юсупов, У.К. Лингводидактический аспект сопоставительного изучения языков [Текст] / У.К.Юсупов // Сопоставительная лингвистика и обучение языку; отв.ред. В.Н. Ярцева. - М., 1987. - С. 193-200.
148. Ярцева, В.Н. Контрастивная грамматика [Текст] / В.Н.Ярцева. - М.: Наука, 1981. -112 с.

ЧЕТТИЛ АДАБИЯТТАР

- 1.ABBYY Lingvo 9.0 Англо-русский словарь [Текст]. – Cambridge: University Press, 2003.
- 2.Allerton, D. J. Valency and Valency Grammar [Text] / D.J. Allerton //Encyclopedia of Language andLinguistics. - Oxford, 1994. – 4878-4887 p.

3. Allerton, D. Valency and the English verb. London [Text] / D. Allerton. - New York: Academic Press, 1982. – 168 p.
4. Amis-Amis, K. Lucky Jim [Text] / K. Amis-Amis. - Penguin Books, 1976. - 252 p.
5. Austen, Jane. Pride and Prejudice [Text] / Austen, Jane. - Novosibirsk, Siberian Academic Press, 2010. – 417 p.
6. Be going to and will. A monosemous account. Steve Nicolle. Middlesex University [Text] // English Language and Linguistics. Cambridge University Press, 1998.
7. Cambridge International Dictionary of English [Text]. - Cambridge: University Press, 1995. - 1173 p.
8. Chafe, W.L. Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics and points of view [Text] / W.L. Chafe // Subject and topic. - New York, 1976. - P. 25-55.
9. Charles C Fries. English sentence patterns: Understanding and producing English grammatical structures, an oral approach [Text] / Charles C Fries. - Ann Arbor: University of Michigan Press, 1964. – 324 p.
10. Close, R.A. A Reference Grammar for Students of English [Text] / R.A. Close. – Moscow: Prosvesheniye, 2005. – 342 p.
11. Craig, J. The hate Unlamented [Text] / J. Craig. - New York: Ё.y.u., 1991. - 121 p.
12. Davis – Davis, J. Race against Time [Text] / J. Davis – Davis. - New York, Silhouette Books, 1993. - 250 p.
13. English-Kyrgyz Dictionary= Англиче–кыргызча сөздүк [Text] / Editors: C.D. Sharshekeeva etc. - Bishkek: Inter Constructions LLC, 2005. - 599 p.
14. Enkrist, N.E. On the place of style in some linguistic theories [Text] / N.E. Enkrist // Literature Style. A Symposium. Ed. by J. Chatmon. - London-New York, 1971. - P. 28-35.
15. Erben, J. Deutsche Grammatik. Ein Abriss [Text] / J. Erben. - Munich: Hueber, 1972. – 392 p.
16. Fitzgerald, F.S. Tedmed with genius [Text] / F.S. Fitzgerald. - Chicago; Vance, 1989. - 316 p.
17. Francis, W.N. Revolution in Grammar - Perspectives on Language [Text] / W.N. - London: The Poland Press Company, New York, 2004. - 411 p.

18. Fourquet, J. Valenz und Struktur [Text] / J. Fourquet, B. Grunig. – Leipzig: VEB, 1977. – 98 p.
19. Fries, Ch.C. The structure of English [Text] / Ch.C. Fries. - New York: Harcourt, Brace and comp., 1952. - 304 p.
20. Green – Green, F. L. Odd Man Out [Text] / F.L. Green – Green. - Penguin books, 1950. - 256 p.
21. Halliday, M.A.-K. Language structure and language function [Text] / M.A.-K. Halliday // New horizons in linguistics (ed. by J. Lyons). - Gr. Britain, 1970. - P. 140-165.
22. Hansford - Hansford Johnson P. Cork Street, Next to the Hatter's. [Text]. - Ringwood: Penguin Books, 1968. - 250 p.
23. Horn, K.M. Language typology 19th and 20th century views [Text] / K.M. Horn. - Washington: Secker and Wartbury, Ltd., 1966. - 228 p.
24. Issayaev, M.K. Introducing Contemporary English Linguistics [Text]: учебно-метод. пособие по теории англ. яз. / М.К. Issayaev. - Алматы: Б.и., 2009. - 147 p.
25. Jespersen, O. Growth and structure of the English Language [Text] / O. Jespersen. - Chicago: Chicago University Press, 1982. - 414 p.
26. Jespersen, O. Modern English Grammar on Historical Principles. Part II: Syntax. Heidelberg, 1914. – Vol. 1.
27. Janos Zsilka. Sentence patterns and reality [Text] / Janos Zsilka. - Paris: Mouton, 1973. – 372 p.
28. Leech, G. A Communicative Grammar of English [Text] / G. Leech, J. Svartvic. - М.: Prosveshchenie, 1983. - 304 p.
29. Lodge – Lodge, D. Nice Work [Text] / D. Lodge – Lodge. - Penguin Books, 1989. - 384 p.
30. Langacker, R.W. Language and its structure [Text] / R.W. Langacker. - New York: Harcourt, Brace and world, 1967. - 260 p.
31. Hardner, R. some like them Cold [Text] / R. Hardner. - London: Arnold, 1986. - 194 p.
33. Helbig, G. Beitrage zur Valenztheorie [Text] / G. Helbig // The Hague: Mouton, 1971.

– P. 31-49.

34. Helbrig, G. Probleme der Valenztheorie [Text] / G. Helbrig. - Leipzig, 1970. – 241 p.

35. Helbrig, G. Valenz und Tiefenstruktur [Text] / G. Helbrig. – Leipzig: VEB. Bibliographisches institute, 1969. – 218 p.

36. Herbst, T. A proposal for a valency dictionary of English in R.F. Ieson (ed) [Text] / T. Herbst // A. Spectrum of dextricography. - Amsterdam, 1987. – P. 29-47.

37. Howalt, Anthony P.R. English structures: a workbook of basic English sentence patterns for intermediate learners [Text] / P.R. Howalt, Anthony. - Hueber, 1966.

38. Matthews, P.H. Grammatical Theory in the United States: From Bloomfield to Chomsky Front Lover [Text] / P.H. Matthews. - Cambridge: University Press, 1993. – Sep. 30. – 272 p.

39. Mitford – Mitford, N. The Pursuit of Love [Text] / N. Mitford – Mitford. - Penguin Books, 1951. - 222 p.

40. Moon, A.R. Functional Grammar [Text] / A.R. Moon. - London : Arnold (publishers) Ltd., 1959. - 207 p.

41. The Oxford Dictionary of English Etymology. C.T. Onions [Text]. - Oxford: At the Clarendon Press, 1996. – 459 p.

42. Rastle, H. Gross-Country [Text] / H. Rastle. - London: Б.и., 1984. – 234 p.

43. A Reference Grammar for Students of English. R.A. Close = Справочник по грамматике для изучающих английский язык [Текст]. - М.: Просвещение, 1979. – 342 с.

44. Stegner – Stegner, W. Angle of Repose [Text] / W. Stegner – Stegner. - Penguin books, 1992. - 570 p.

45. Thurber, J. Last Word [Text] / J. Thurber. - New York, 1992. – 239 p.

46. Updike – Updike, J. Rabbit, Run [Text] / J. Updike – Updike N.Y.: Fawcett Crest, 1991. - 284 p.

47. Wain – Wain, J. A Travelling Woman [Text] / J. Wain – Wain. - Penguin Books, 1963. - 176 p.

48. Waterhouse – Waterhouse. K. Billy Liar On The Moon [Text] / K. Waterhouse – Waterhouse Bungay: Penguin Books, 1985. - 202 p.

49. Weinbaum–Weinbaum, S.G. The New Adam [Text] / S.G. Weinbaum –Weinbaum. - London: Sphere Books, 1974. - 204 p.
50. Webster's Third New International Dictionary of the English Language Unabridged [Text]. – Springfield, 1993. – 2662 p

.